

Сәбет Бап-Баба

ЖАНТАНУ НЕГІЗДЕРІ

Сәбет Балтаұлы Бап-Баба (Бабаев)

ЖАНТАНУ НЕГІЗДЕРІ

*Жоғары оқу орындары студенттеріне
Арналған дәрісбаяндар жинағы*

**Алматы
2006**

ББК 88.3

Б 12

Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық Қазақ Түрік
университетінің оқу-әдістемелік Кеңесінің шешімімен
ұсынылды

Пікір жазғандар: К.Б. Жарықбаев – педагогика
ғылымдарының докторы,
профессор.
Ж.І. Намазбаева – психология
ғылымдарының докторы,
профессор.

Жауапты редактор: А.П.Әбуов – философия
ғылымдарының докторы,
профессор

Бап-Баба С. Б.

Б 12 Жантану негіздері. (Жалпы психология). Жоғарғы оқу
орындары студенттеріне арналған дәрісбаяндар жинағы.
Алматы, 2006.—306 бет.

ISBN 9965-620-26-1

Дәрісбаяндар жинағы түрінде берілген бұл оқу құралы жоғарғы оқу орындарында қабылданған «Жалпы психология» курсының дәстүрлі типтік бағдарламасына сай жазылды. Психологияның жалпы мәселелері, танымдық процестер, жеке адам проблемасы және тұлғаның сезімдік аймағы мен қасиет, сапалары жөніндегі ғылыми-қолданбалы ақпарат осы заманғы психологиялық теориялар негізінде терең әрі ауқымды ашылды.

ББК 88.3

0303000000

Б 00 (05) – 03

ISBN 9965-620-26-1

© Бап-Баба С.Б., 2006.

© Заң әдебиеті, 2006

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз

ЖАНТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ЖАЛПЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

- 1 дәрісбаян. Психология мән-мағынасы және оның барша ғылымдар жүйесіндегі орны
- 2 дәрісбаян. Психика дамуы. Сана.
- 3 дәрісбаян. Тән және жан.
- 4 дәрісбаян. Психологияда қалыптасқан ғылыми бағытбағдарлар
- 5 дәрісбаян. Ісәрекет психологиясы.
- 6 дәрісбаян. Адам аралық қатынастар психологиясы.
- 7 дәрісбаян. Тілдесу психологиясы.

ЖЕКЕ АДАМНЫҢ ТАНЫМДЫҚ АЙМАҒЫ.

- 8 дәрісбаян. Зейін.
- 9 дәрісбаян. Түйсік және қабылдау.
- 10 дәрісбаян. Ес.
- 11 дәрісбаян. Ойлау.
- 12 дәрісбаян. Қиял.

ТҰЛҒА ЖӘНЕ ОНЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ҚАЛЫПТАРЫ МЕН ҚАСИЕТТЕРІ

- 13 дәрісбаян. Тұлға және оның психикалық қасиеттері.
- 14 дәрісбаян. Ерік.
- 15 дәрісбаян. Сезім.
- 16 дәрісбаян. Темперамент.
- 17 дәрісбаян. Мінез.
- 18 дәрісбаян. Қабілет.

Алғы сөз

Елімізде туындаған объектив жағдайларға байланысты жоғары оқу орындарындағы кітап тапшылығын басынан кешпеген бірде де бір студент не оқытушы жоқ шығар. Әсіресе қазақ тіліндегі оқулықтар жетіспеуі оқу процесіне үлкен қиындық келтіруде. Осы орайда С.Бабаевтың ұсынып отырған "Жантану негіздері" атты дәрісбаяндар жинағы құптарлық іс.

Көп жылғы оқытушылық тәжірибесі негізінде құрастырылған бұл дәрісбаяндар тобы жоғары мектептегі психология курсына байланысты кең де, әрі көлемді теориялық байыпты, практикалық ұтымды ғылыми деректер мен тұжырымдарды қамтыған. Оқу құралында жоғары мектеп студенттері мен оқытушыларына, жалпы білім мекемелерінің мұғалім, қызметкерлеріне қажетті негізгі психологиялық білімдер толық баяндалған.

Оқу құралында психологияның жалпы мәселелері, психикалық процестер, қалыптар мен қасиеттер жөніндегі түсініктер жанжақты ашылған, оларға байланысты осы заманғы теориялар мүмкіндігінше кеңінен келтіріліп, проблемалардың даму тарихы нақты суреттелген.

Нарықтық экономика заманындағы қоғам мүшесін тәрбиелеуге орай адамаралық қатынастар психологиясына, жеке адамның психологиялық қорғаныс, мінез, қабілет қалыптастыру мәселелеріне баса назар аударылған. Осыдан кітаппен таныс болған әрбір оқырман ең алдымен өз психологиялық болмысын танып, өзіне-өзі психологиялық тәрбиелеудің қырлары мен сырларын үйренетіні кәміл.

Дайындалған оқу құралының және бір құнды тарапы әр дәрісбаян мәтіні сабақтар барысында қажет болатын әдістік көрсетпе, нұсқауларымен жабдықталған: дәрісбаяндардың барлығы бағдарлама мазмұнынан хабар беретін жоспардан басталады, соңынан нақты проблемаға байланысты қайталау және бекіту сұрақтары, семинар дайындығына бағытбағдар, өзіндік ғылымиізденіс тақырыптары мен әдебиеттердің ауқымды тізімі келтірілген, яғни студент пен пән оқытушысы жүргізетін оқу жұмыстарының тиімділігін арттырып бару үшін барлық жағдай жасалған.

Еңбек бір оқытушының тәжірибесінен, сондықтанда мұнда кейбір олқылық, кемшіліктердің болуы орынды құбылыс, олардың барлығы жұмыс барысында түзетілуі қиын емес, кейінгі авторлар да бұларды көре біліп, әрі қарай өңдеп жалғастыра түсер деген үміттеміз.

Қорытындыласақ, С.Бабаев ұсынып отырған "Жантану негіздері" дәрісбаяндар жинағын ғылымитеориялық, оқуәдістемелік тұрғыда келелі дайындалған, қазақ тілінде алғашқы рет жазылған өте керекті оқу құралы деп таныған жөн. еңбекті басылымнан өткізіп, жоғары оқу орындарының студенттері мен мамандарының қолына жеткізгенді мақұл деп білеміз.

Қ.Б.Жарықбаев педагогика ғылымдарының докторы, профессор

ЖАНТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ЖАЛПЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

1 дәрісбаян

Жантану ғылымы психологияның мәнмағынасы және оның барша ғылымдар жүйесіндегі орны

Жоспары:

1. Психология пәні және оның міндеттері.
2. Психиканың рефлекторлық сипаты.
3. Қазіргі заман психологиясының міндеттері.
4. Психологияның ғылымдар жүйесіндегі орны.
5. Психология салалары.

1. Психология пәні және оның міндеттері

Талай ғасырлар бойы адам көптеген ғалымдар әулетінің зерттеу объекті болып келді. Өз тарихы мен қалай пайда болғанын, биологиялық табиғатын, тілі мен әдеттерін танып білуге деген адамзат құштарлығының шегі болған емес. Ал осы таным жолында жантану ғылымының алатын орны аса ерекше. Адам болмысының табиғатына, оның саналы қоғам шеңберінде өркендеуі мен қалыптасуына, төңірегіндегі басқа адамдармен қарымқатынасының ерекшеліктеріне деген психология дамуының негізінде жатқан қызықсыну уақыт озуымен бірге өрістей түскен. Қазіргі кезеңде өндіріс, ғылым, медицина, өнер, оқу, ойын және спорт салаларындағы бірдебір ісәрекет психологиялық заңдылықтарды түсініп, танып білмей тиімді орындалуы мүмкін емес. Адамның даму заңдары мен оның болмысының жасампаздық мүмкіндіктері жөніндегі білімдер жүйесі бүкіл қоғамның кемелденуі үшін өте қажет. Адам әр түрлі ғылым тұрғысынан жанжақты зерттелетін объект, ал ғылымдардың әрбірі өзіне тән ерекше көкейкесті мәселелермен айналысады. Солардың ішінде қоғамдық ғылымдар әлеуметтік процестерді зерттеуде психологиялық факторларды айналып өтуі тіпті мүмкін емес. Солай болса да, әрқандай ғылым басқасынан өз пәнінің ерекшелігімен ажырап тұрады. Л.С.Рубинштейн "Жалпы психология негіздері" (1940) атты еңбегінде "Психология зерттеуіндегі ерекше құбылыстар ауқымы анық көрініп тұр олар біздің қабылдауымыз, сезіміміз, ойларымыз, ықласниеттеріміз бен тілектеріміз, т.б., яғни біздің өміріміздің ішкі мазмұнын құрап, біздің жан толғаныстарымыз үшін денімізге ажырамастай болып сіңген құбылыстар жиыны деген. Психологиялық дүниенің бірінші ерекшелігі әр тұлғаның (индивид) өз меншік толғанысының болуы ол түйсік, сезімнен ғана көрінеді де оның басқаша пайда болу жолы жоқ. Мысалы, қаншалықты әдемі, нәрлі суреттеп берсең де, соқыр дүние сұлулығын сезінуі қиын; керең тікелей қабылдамаған соң, әнкүй әуенін танымайды; махаббат ләззатына өзі бөленбеген адамға ол жөніндегі еңгімедастан да түкке де тұрмайды.

Психология ерекшеліктерін танудың қиындығы олардың адам ақылына сиып болмайтын, қалыптан тыс, тылсым құбылыс болуында. Себебі әрқандай нақты заттың өзі мен оның қабылданған кейпі бірбірінен ажыралып тұратыны даусыз. Жан ерекше, тәннен бөлек жасайтын құбылыс деген нанымның санаға терең ұялауы бұған мысал бола алады. Алғашқы адамның өзі де адамдар мен жануарлардың өлетінін, адамның түс көретінін сезіп, білген. Осыған орай адам ұстамға келетін тәннен және көрінбейтін жаннан біріненбірі дербес екі бөліктен тұрады деген сенім туындады; яғни адам өлмейінше, жан оның тәнінде жасап, өлгеннен соң тәннен шығып кетеді. Ал адам ұйқыдағы кезде, жан оның тәнінен уақытша ажырап, қандай да бір басқа жерге ауысады. Осылайша, психикалық процестер, қасиеттер мен қалыптар ғылыми талдауға түсіп, зерттелгенге дейін адамдардың бірінің екіншісі жөніндегі қарапайым тұрмыстық психологияға тән пайымдаулары жинақтала берді. Адам психика жөніндегі кейбір түсініктерді өз өмір тәжірибесі негізінде топтайды. Әлеуметтік қатынастар мен еңбек барысында түсінісуге, бірлікті тұрмыс құруға, ісәрекет арқылы адамды тануға қажет болудан жинақталған жай психологиялық пайымдаулар ғылыми психологияға дейінгі білімдер ауқымын құрады. Осы біршама біліктер әр адамға қоршаған ортада жол тауып, өзге тұлғалармен қылықәрекетіне орай қатынас жасауға көмегін тигізді. Бірақ мұның бәрі тұтастай жүйеленбеген, тереңнен танылмаған, дәлелсіз. Оларды біз күнделікті тұрмыстық тәжірибемізден ғана үйренбестен, көркем әдебиеттен, халық ауыз әдебиеті үлгілерінен (мақалмәтел, ертеке, әпсана) ұғып, түсініп келдік. Қазіргі заман психология теориялары мен психология салаларының

бастаулары нақ осы өмір тәжірибесі мен атадан ұрпаққа жеткен асыл рухани мұрадан келіп шығады.

Психологияның жантану ғылымы ретінде мәні неде? Оның ғылыми дені (предмет) не?

Бұл сұрақтарға жауапты психология ғылымының тарихынан іздеп, психологияның әр даму кезеңіне орай өзінің зерттеу пәніне деген көзқарасының өзгеріп барғанын байқаған жөн. Психология өте ежелгі де, өте жас та ғылым. Мың жылдық тарихының барына қарамастан, оның бар болашағы әлі алда.

Психологияның дербес ғылыми сала болып танылғанына енді ғана жүз жылдан асып барады, ал ол шұғылданған психологиялық ой, проблемалар тарих тұңғығында бастау алған пәлсапамен бірге келе жатыр.

XIX ғ. соңы XX ғ. басында танымал ғалым Г.Эббингауз психология жөнінде қысқа да дәл былай деген: Психологияның тарих алды ұланғайыр, ал тарихы өте қысқа. Психика зерттеулерінің тарихы деп отырғанымыз психологияның пәлсападан бөлініп, жаратылыстану ғылымдарымен ұштасып, өзінің эксперименттік зерттеулерін ұйымдастыра бастаған дәуірі. Бұл XIX ғ. кейінгі шерегі болғанымен, психология бастаулары көз жетпес ғасырлар тереңінде өріс алды.

Пән атының өзі де грек тілінен аударуында психология **жан туралы** ғылым (психо – "жан", логос – "ғылым") дегенді аңғартады. Кең тараған түсініктерге жүгінсек, алғашқы психологиялық көзқарастар діни ұғымдарға байланысты дүниеге келген. Шынында да, ғылым тарихы көрсеткеніндей, ежелгі грек философтарының алғашқы тұжырымдары адамды практикалық тану негізінде бастау білімдерін жинақтаған, жаңадан қалыптасып келе жатқан ғылыми ойпікір бағыттарының жалпы дүние, соның ішінде жан жөніндегі дінимифологиялық көзқарастарға қарсы күресінде дамуын тапты. Осыдан, жан жөніндегі зерттеулер мен түсініктер психологияның пәндік аймағының кемелденуінде бірінші кезең болды да **психология** әуел бастан **жан туралы ғылым** деп танылды. Бірақ бұл жанның не зат екеніне жауап табу оңайға соқпады. Әр тарихи дәуірлерде ғалымдар бұл сөз мағынасын сан қилы түсіндірді. Психика мәніне байланысты көзқарастардың қалыптасуы мен дамуы философияның өзекті мәселесін материя мен сана, заттық және рухани болмыстардың ара қатынасын шешуге тәуелді болып келді.

Дәл осы мәселенің шешімі төңірегінде бірбіріне тікелей қарсы философия бағыттары **идеализм** мен **материализм** пайда болды. Идеалистер психиканы болмыс бастауы, өз бетінше жасайтын, материяға тәуелсіз, белгісіз бір зат деп қарастырды. Ал материалистік танымда психика туынды, материяға тәуелді құбылыс.

Идеалистік бағыт өкілдері материяға қатысы жоқ ерекше рухани бастаманың барын мойындап, психиканың әрекеті тәнсіз, мәңгі жойылмас жанның көрінісі деп біледі. Ал барша заттасқан дүние мен процестер, оларша, біздің түйсігіміз бен елестеріміздің нәтижесі.

Идеализм бастауы адамдардың өз дене құрылымы мен қызметі жөнінде дұрыс танымы болмаған, психикалық құбылыстарды адам дүниеге келуімен тәнге еніп, оның өлуімен ұшып кететін жан және рух әрекеті деп ойлайтын заманда пайда болған. Жанды бастапқыда адамның әр түрлі мүшелерінде жасайтын ерекше бір жұқа зат не тіршілік иесі деп білген. Діннің пайда болуымен жан "о дүниемен" байланысты, көрінбейтін әрі мәңгі жасайтын, тәннің өзгеше бір екінші баламасы рухтық зат деп танылды. Бар әлемнің бастаушысы идея, рух, сана, ал материя осылардан туындайды деп есептеген өртүрлі идеалистік бағыттар қанат жайды. Адам психикасы рухи өмірдің көрінісі, сондықтан ол материалдық дүние заңдылықтарына бағынбайды деп санаған идеализм мен діни догматтар адам жан дүниесін материалистік тұрғыдан түсіндіруге ұмтылған ғылыми ойпікірлерді көп ғасыр кейінге ысырып тастады.

Жан жөніндегі танымдар қандай құбылысөзгерістерге енгенімен өмірлік ісәрекеттің қозғаушы күші жан деген тұжырымға ешбір шүбә келтіре алмады. Тек XYIII ғ. психология білімінің дамуында Рене Декарт жаңа дәуір есігін ашты. Ол адамның ішкі мүшелері ғана емес, тіпті дене әрекетінің де жанға ешқандай қатысы болмайтыны жөнінде пікір айтып, дәлелдеді. Бұл жантану ғылымының кейінгі желісіне үлкен ықпал жасады. Декарт ғылымға екі түсінікті **рефлекс** және **сана** бірдей енгізді. Бірақ ол өз тағылымында жан мен тәнді бірбіріне қарсы қойды, өзара тәуелсіз екі болмыс материя және рух жасайтынын уағыздады. Сондықтан да психология тарихында бұл Декарт тағылымы "**дуализм**" (екі тарапты) атауын алды. Дуалистер көзқарасында, психикалық табиғат ми қызметінің өнімі емес, мидан тыс, оған тәуелсіз, өз бетінше жасайтын құбылыс екені түсіндірілді. Бұл бағыт ғылымда **объективті идеализм** деп аталды.

Дуалистік тағлиматты арқау етіп XIX ғ. Психологиясында **психофизиологиялық параллелизм** атанған идеалистік бағыт кең өріс алды. Бұл бағыттың мәні: психика және тән қатар, бірақ өзара тәуелсіз

жасайды. Мұндай идеалистік көзқарасты дәріптеушілер Вундт, Эббингауз, Спенсер, Рибо, Джемс, т.б.

Шамамен осы дәуірде психология дені жөнінде жаңа түсініктер қылаң бере бастады. Ойлау, сезу, қалау қабілеттеріне сана атауы беріліп, психика санамен баламаластырылды. Осыдан жан психологиясы орнына **сана психологиясы** жүзеге келді. Бірақ сана көп уақытқа дейін басқа табиғи процестердің бәрінен оқшауланған ерекше құбылыс ретінде қаралды. Енді саналық өмір Алла жаратқан ақыл көрінісі немесе сананы құраған қарапайым элементтері бар субъективтік сезім нәтижесі деп есептелді. Бірақ идеалистік бағыттағылардың бәрін біріктірген жалпы пікір: психикалық болмыс бұл ғылыми талдауға келмейтін, себебін түсіндіру мүмкін емес, тек қана өзіндік бақылаумен танылатын субъектив дүние екендігі. Мұндай түсінім кең етек алып, ал бұл бағыттағы идеализм **интроспекттік** (ішке үңілу) **сана** тағылымы атын алды. Осыдан сана өзімен өзі шектеліп, психика объектив болмыс пен субъекттің өзінен де толығымен ара байланысын үзді.

XIX ғ. екінші жартысында дербес ғылымға айналған психологияның дамуы өз алдына әртүрлі мақсаттарды белгілеп, әртүрлі зерттеу тәсілдерін қолданған, бірбірін ауыстырып отырған теориялар таласында жүріп отырды. XIX ғ. аяғындағы барша теориялар, XX ғасырдағы біршама тағылымдар сананың осы интроспекттік психологиясы шеңберінде зерттелді. Бұл теориялар бойынша психологиялық зерттеулердің бәрі қоршаған орта мен адам ісәрекетіне байланыссыз жан толғаныстарымен көріністеріне негізделді. Ал сана мен ми арасындағы қатынас бұл теорияларда дуализм бағытында шешімін тапты.

Интроспекттік психология аймағындағы теориялардың бірбірінен айырмашылығы сананы құрылымы, мазмұны және белсенділік дәрежесіне қарай әрқилы сипаттаудан болды, яғни бір сипаттама жетекші деп есептелінді. Осы тұрғыдан идеалистік сана психологиясы өз зерттеулерін 5 бағытта алып барды:

- саналық элементтер теориясы (В.Вундт, Э. Титченер);
- саналық әрекеттер психологиясы (Ф.Брентано);
- саналық ағым (сел) теориясы (У.Джемс);
- дербес құрылым психологиясы (гештальтпсихология);
- Дильтей суреттеме психологиясы.

Бұл теориялардың бәріне ортақ түсінім: қоршаған дүниемен белсенді қатынастағы адам орнына сана қойылып, оның бар ісәрекеті сана белсенділігі деп танылды.

Психологияда эксперименттік әдістің орнығуына қарамастан, бұл дәуірде аталған теориялардың бәріне тән ерекшелік психикалық құбылыстардың мәнін түсіндіру емес, тек қана суреттеп нақтылау. 1879 ж. Вундт Лейпцигте алғашқы эксперименталды лаборатория ұйымдастырды. Сана психологиясына эксперимент қою мүмкіндігі ашылды: зерттеуші белгілі жағдайлар жасап, онда психикалық процестердің өтуін бақылап барды. Бірақ бұл бақылаулардың ерекшелігі: адам өзінің ішкі жанкүйін, сезімін, ой толғанысын өзі бақылайды, осыдан мұндай зерттеуде интроспекттік аталған әдіс қолданылды. Мұндай бақылау, әлбетте, басты ғылыми талапобъективтілікке сай келмейді. Осының салдарынан XX ғ. басында, бір жағынан ғылыми объектив білімдер дамуына орай талаптардан, екіншіден элеуметтікэкономикалық өркендеу сұраныстарынан интроспекттік психологияның дағдарысы көрініс берді.

Адам әрекетқилығын қадағалап, бақылау құралжабдықтарын дайындауды қажет еткен капиталистік өндіріс әдістерінің дамуына байланысты практикалық міндеттер алдында "сана психологиясы" өз дәрменсіздігін байқатты.

Осыдан XX ғ. екінші он жылдығында психологияның және бір бағыты пайда болып, оның өкілдері психологияның жаңа пәнін жариялады: ол психика да емес, сана да емес, ал сырттай бақыланатын, негізінен адам қозғалысының жиынтығы **әрекетқилық** (поведение) еді. Бұл бағыт "**бихевиоризм**" (ағылш. behaviourқилық) аталып, психология пәні жөніндегі түсініктер дамуының үшінші кезеңін қалады. Бихевиоризмнің ірге тасын қалаушы Дж.Уотсон психологияның міндетін қоршаған ортаға бейімделуші тіршілік иесінің қилықәрекетін зерттеу деп білді. Тек бір онжылдықтың өзіндеақ бихевиоризм бүкіл дүниеге тарап, психология ғылымының ықпалды бағыттарының біріне айналды.

Сонымен, психология өз даму жолында бастапқыда жан туралы ғылым, кейін жансыз ғылым, ақырында санасыз ғылымға айналды. Психология пәнін осылай пайымдаудан оның келесі, және бір дағдарысқа кезігуінің мәнін түсінеміз. Әрине, қилықәрекетті бақылаумен объектив деректерді зерттей аламыз, бірақ мұндай объективтік жалған, себебі біздің әрқандай әрекетқилығымыздың астарында өзіміздің ой, сезім,

ниеттеріміз жатыр. Сондықтан осы ой, сезім, ынтаықыласты білмейінше, әрекетқылықты тану мүмкін емес.

Психология пәнін (предмет) нақтылауда болған дағдарыстар себебі аталған теориялардың негізге алған әдіснамалық тұжырымдарында болып отыр. Атап айтсақ, саналық психология болмыс пен сананың, объектив дүние мен субъектив болмыстың ара қатынасын идеалистік тұрғыдан шешті. Бихевиористер болса, сол мәселені дәрекі материализм көзқарасымен түсіндірді. Олар үшін психикалық құбылыс пен материалдық дүние арасында айырмашылық болмады. Осылай, қате әдіснамалық бастаулар өз пәнін дұрыс анықтауда психологияның жолына кесекөлденең тұрып алды. Бұл тығырықтан шығудың жолын диалектикалық материализм тапты. **Диалектикалық материализм** үшін барша дүниенің негізі жалғызак **материя**, ал психика, ойлау, сана одан туындағын екінші сатыдағы құбылыс.

Диалектикалық материализм тұрғысынан материя алғашқы, ал сана екінші, одан туындаушы, яғни объектив дүниенің мидағы бейнесі. Осы түсінікке орай материалдық болмыс (заттар, дүние құбылыстары) пен идеалдық (заттық дүниенің сезім, ой т.б. түрінде бейнеленуі) бірбіріне тікелей қарамақарсы. Бірақ бұл қайшылық салыстырмалы сипатта, себебі түйсік, ой, сезімдер т.б. материалдық органның мидың әрекеті, сыртқы тітіркендіру энергияларының сана өміріне айналуының нәтижесі. Психика, сана ми қызметінен ажырауы мүмкін емес, олардың басқа жасау тәсілі жоқ. Материя, психика және сананы бұлайша түсіну диалектикалық материализмнің дүние заттығы (материальность) жөніндегі ережесімен түбегейлі сай болып тұр. Әлемде әр түрлі қасиеттерге ие, мәңгі қозғалыста болып, мәңгі жасаушы материядан басқа ешқандай бастау болуы мүмкін емес. Материяның қозғалысы бұл тек орын ауыстыру емес, оның қалаған өзгерімі, құбылуы, бір күйден екінші күйге түсуі.

Материяның дамуы бұл оның қарапайым формадан жоғары формаға жетілуі, қарапайым қозғалыстан жоғары қозғалысқа өтуі. Алғашқыда тек органикалық емес материя, өлі табиғат болды. Дамудың белгілі бір сатысында, өзінің ұзаққа созылған эволюциясының нәтижесінде материя органикалық қасиеттерге ие болды, материя қозғалысының жаңа формасы мен жаңа қасиеті өмір, табиғат жиынтығына енді. Табиғаттың даму процесінде өсімдіктер, жануарлар, келекеле материяның ең жоғары туындысы санаға ие адам пайда болды. Ғылыми психология тірек еткен диалектикалық материализм категориялары жүйесінде **бейнелеу теориясы** басты маңызға ие. Себебі осы категорияға орай психиканың жалпылама және мәнді сипаты ашылады: әрқандай психикалық құбылыстар объектив шындықтың субъектив бейнеленуінің түрлі формалары мен деңгейлерін көрсетеді. Бейнелеу теориясы психология ғылымының мәнін анықтауда, оның әдістерін таңдауда, деректер, түсініктер, тұжырымдар тобынан қажеттісін ажыратуда жалпы әдіснамалық бағдар ролін атқарады.

Психикалық құбылыстың органикалық материя қасиеті ретінде сапалық ерекшелігі неде?

Барша материя бейнелеу қасиетіне ие. Психика материя қасиеті, мидың қызметі болумен психика дамуының алғы шарты бейнелеудің ерекше формасы. Психика материяның даму желісінде, оның бір қозғалыс формасынан екіншісіне өзгеріп барады. Биологиялық эволюция барысында заңдылықты пайда болып, психика сол эволюцияның маңызды фактор бірлігіне айналады. Бейнелеу қасиеті негізінде организмнің қоршаған ортамен кең салалы және сан алуан байланыстары түзіледі.

Сыртқы, заттасқан дүние болмайынша тіршілік иесінің ішкі психикалық өмірі болуы мүмкін емес, яғни сана, психика өзінен тыс және тәуелсіз жасайтын танымды болмыстың бейнесі. Егер де осы қоршаған объектив шындық болмаса, санадағы оның бейнесі жөнінде әңгіме қозғау қажетсіз. Әрқандай психикалық акт нақты болмыстың бір бөлшегі де және оның бейнесі де.

Сонымен, психиканың қызметі, біріншіден қоршаған дүние заттары мен құбылыстарының қасиеттерін, байланыстарын бейнелеу, екіншіден осының негізінде адам қылығы мен қызмет әрекетін реттестіру. Психиканы диалектикаматериалистік тұрғыдан қарастыру әрқандай ішкі жанкүйлік құбылыстардың өзімен өзі шектелмегенін, шындықтан бөлінбей, онымен түбегейлі әрі тығыз байланыста екенін танытады.

Диалектикалық материализм бағдарынан психологиялық ғылыми білімдердің құрамы неден тұрады, яғни пәні не? Бұл ең алдымен психикалық өмір деректері. Мысалы, психикалық дүние дерегі ретінде адамның тәжірибе топтау қабілеті жад, есті қарастырайық. Есте болсын, ғылыми жантану психологиялық құбылысты тек суреттеп баяндаумен шектеле алмайды, оның міндеті түсіндіру, яғни осы деректер мен құбылыстарды басқаратын заңдарды ашып, олардың мәнін айқындап беру. Әрқандай ғылым мақсаты зерттелетін процестер мен құбылыстар бағынатын объектив заңдарды белгілеу. Теориялық және экспериментальды зерттеулердің бәрі нақ осы мақсатқа бағдарланған. Ғылыми танымның өзі

құбылыстар арасындағы мәнді, қажетті, тұрақты, қайталанып жүретін байланыс, қатынастарды білуден келіп шығады. Мысалы, ес (жад) өзінің қызметтік заңдылықтарына бағынады. Естің түрлері болатыны белгілі. Жақсы есте қалдыру қайталуға тәуелді екенін білеміз, байланыссыз материалға қарағанда, жоспарланғаны жеңіл әрі тез еске түсетіні мәлім.

Ғылымдағы күрделі міндеттердің бірі заңдылықты сипатқа ие байланыстар мен қатынастарды көре білу. Ғылымдық қатал талап объектив заңдарды ашып қана қоймастан, олардың әрекеттік аймағы мен қолдану жағдайларын көрсете алу. Сондықтан да психология зерттеулерінің объекті психологиялық деректер мен қатар психологиялық заң, заңдылықтар.

Сонымен бірге ескеретін жәйт, заңдылық байланыстарды білу өздігінен заңдылықтарды іске асыратын нақты тетіктерді (механизм) ашып бере алмайды. Осыдан психологияның міндеті. психологиялық деректер мен заңдылықтарды аша отырып, психологиялық ісәрекетті қозғаушы механизмдерді де анықтап білу. Ал енді сол механизмнің қандайда да психологиялық процесті орындайтын нақты анатомияфизиологиялық аппаратты іске қосуына байланыстылығынан, ол механизмнің табиғаты мен әрекетін психология басқа ғылымдармен бірлікте зерттейді.

Қорытындыласақ, жантану ғылымыпсихология психика деректерін, заңдылықтарын және механизмдерін зерттейтін білімдер саласы.

2. Психиканың рефлекторлық сипаты

Адам анатомиясын зерттеген жаратылыстанушылар мен дәрігерлер ежелгі дәуірлердеақ психикалық құбылыстардың ми қызметімен байланыстылығы жөнінде болжам айтқан, әрі психикалық сырқаттарды сол ми қызметінің бұзылу салдарынан деп топшылаған. Мұндай пікір, көзқарастарға жарақат немесе сырқаттан зақымданған адам бас миына бақылаулар негіз болған. Осындай сырқаттарға кезіккен адамның психикалық қызметі күрт бұзылысқа келеді көзі көрмейді, құлақ естімейді, ес, ойлау, сөйлеу қабілеті кемиді, кейде өз қозғалысын басқара алмай қалады және т.б. Осы психикалық әрекет пен ми жұмысының арасындағы байланысты ашу психиканы ғылыми зерттеудегі алғашқы қадам ғана болды. Бұл әлі психикалық ісәрекет негізінде қандай физиологиялық механизмдер жатқанын түсіндіріп бере алмайды.

Психологиядағы бұл ғылыми мәселе өз шешімін барша психикалық ісәрекет түрлерінің рефлекторлық сипатына байланысты ғана табуы мүмкін. Бұл проблеманы айқындауда орыс ғалымпсихологтары М.М. Сеченов (18291905) пен И.П.Павлов (18491936) көп еңбек сіңірген. М.М.Сеченов өзінің әйгілі "Бас ми рефлекстері" (1863) еңбегінде рефлекторлық принципті адамның бас миы қызметіне, одан әрі барша психикалық ісәрекетіне жая қолданды. Ол "адамның бүкіл саналы да санасыз (астарлы) өмірдегі әрекеттері өзінің туындауы жағынан рефлексстерге байланысты, немесе рефлексстік әдіс" деп жазған. Бұл психиканы объектив түсінудегі алғашқы қадам еді. Бас миы рефлексстерін шұқшия талдай отырып, Сеченов оның басты үш байланыс бірлігін анықтады: **бастапқы бірлік** жүйке қозуы процесінде миға берілетін сыртқы тітіргендіргіштер; **ортаңғы бірлік** мидағы қозу және тежелу процестері және солардың нәтижесінде психикалық қалыптардың (түйсік, ой, сезім, т.б.) пайда болуы; **ақырғы бірлік** сыртқы қозғалыстар. Бұл тізбектегі **ортаңғы бірліктің** психикалық элементтері қалған екі шеткі (сыртқы тітіргендіргіштер мен жауапты әрекеттер) бірліктерсіз жасамайды. Сондықтан да барша психикалық құбылыстар бүкіл рефлекторлық процестің бөлінбес құрамы. Сеченовтың рефлекс бірліктерінің ажыралмас байланысы жөніндегі тұжырымы психикалық ісәрекетті ғылыми тұрғыдан түсінуде үлкен маңызға ие болды. Психикалық қызметті сыртқы ықпалдардан да, адам қылықәрекеттерінен де бөліп қарауға болмайды. Психикалық құбылыс субъекттің жалғыз толғанысымен шектеліп қалмайды, егер олай болғанда, психикалық дүние (ой, ес, қиял т.б.) нақты өмірлік маңызға ие болмас еді.

Психикалық ісәрекеттің рефлекторлық принципіне орай Сеченов адам ісәрекеті мен қылығы сыртқы әсерлердің себебінен туындайтыны (детерминированность) жөнінде ғылыми психология үшін өте маңызды қорытынды жасады. Ол "Бастапқыда қандай да әрекеттің себебі әрдайым тысқы сезімдік қозуда, онсыз ешқандай ой өрістеуі мүмкін емес" деп жазды. Сонымен бірге ғалым сыртқы жағдайлар әсерін үстірт түсінбеу қажеттігін ескерткен. Бұл арада әңгіме тек көрініп тұрған нақты тыс әсер жөнінде ғана емес, сыртқы жағдай әсерлері тобына адамның өткенде кезіккен әсерлері, барша өмір тәжірибесі қамтылады. Осылайша И.М.Сеченов рефлексстің миға байланысты бірлігін оның табиғи бастауынан (сезім мүшелеріне әсер) және ақырынан (жауап қозғалысқимылдар) бөліп, оқшаулау орынсыз екенін көрсетіп берді.

Психикалық процестердің атқаратын міндеті қандай? Бұл әрекетті өзгермелі жағдайларға сай етіп отыру

сигналдық және реттеу қызметтері. Психикалық құбылыс жауап әрекетті өздігінен реттей алмайды. Бұл сыртқы дүние жөніндегі ақпарат келіп түсуші, сақталушы, және өңделуші мидың белгілі бөлімдерінің қасиеті, қызметі. Психикалық көріністер бұл мидың сыртқы (қоршаған орта) және ішкі (организмнің физиологиялық жүйе ретіндегі қалпы) әсерлерге жауабы, яғни психикалық құбылыс бұл нақ осы мезетте (түйсік, қабылдау) өткен тәжірибеде болған (ес), осы әсерлерді қорытындылап немесе олардың нәтижесін білуге жәрдемдескен (ойлау, қиялдау) тітіркендіргіштерге жауап әрекеттерді реттеуші механизм. Осылай И.М.Сеченов ғылымға психиканың **рефлекстігі мен ісәрекеттің психикалық басқарылуы** жөніндегі идеяны қосты.

Ісәрекеттің рефлекторлық принциптері өзінің экспериментальдық негіздемесін И.П.Павлов және оның шәкірттерінің еңбектерінде тапты. И.П.Павлов Сеченовтың психикалық ісәрекет мидың рефлекторлық қызметі екендігі туралы тағылымының дұрыстығын дәлелдеді, психикалық құбылыстың негізгі физиологиялық заңдарын ашты, ғылымның жаңа саласы жоғары нерв қызметінің физиологиясы, шартты рефлекстер жөніндегі білімнің негізін қалады. Организмге әсер етуші тітіркендіргіштер мен оларға жауап реакциялар арасында **уақытша байланыстар** түзіледі. Осы байланыстарды пайда ету бас ми қыртыстарының ең маңызды қызметі. Уақытша жүйке байланысы ми қызметі ретінде психикалық ісәрекеттің қай бірінің болмасын негізгі физиологиялық механизмі болып табылады. Миға қандай да бір тітіркендіргіш әсер етпей, ешбір психикалық құбылыс өздігінен туындамайды. Әрқандай психикалық процесс пен қалаған уақытша байланыстың соңғы нәтижесі тыс әсерлерге жауап сипатындағы сырттай көрініс берген әрекет. Психикалық қызмет осыдан объектив дүние заттары мен құбылыстарының әсерінен туындаған мидың рефлекторлық бейнелеу жұмысы. Келтірілген тұжырымдардың бәрі объектив шындықты бейнелеу механизмінің мәнін ашып отыр. Сонымен, жоғары жүйке қызметі жөніндегі тағлилат психикалық құбылыстарды материалистік тұрғыдан түсіндірудің жаратылыстану ғылымымен сабақтасқан ірге тасы.

Уақытша жүйке байланысын әрқандай психикалық ісәрекеттің физиологиялық механизмі деп танудың маңыздылығынан психологиялық құбылыстың физиологиялық құбылыстармен бірдейлігі келіп шықпайтынын есте сақтаған жөн. Психикалық ісәрекет тек қана физиологиялық механизм сипатымен шектеліп қалмай, мидағы бейнеленген нақты дүние, яғни психикалық құбылыстың мазмұнымен байланысты. Жануарлар мен адамдардың сыртқы ортамен сабақтастығының ми тарапынан басқарылып, реттелу заңдылықтары жөніндегі И.П.Павлов тұжырымдарының жиынтығы **екі сигналдық жүйе** теориясы деп аталады. Шартты рефлекс типі бойынша қылықәрекеттің өзгеруіне ықпал етуші зат бейнесі жануар үшін қандай да шартсыз тітіркендіргіштің сигналы қызметін атқарады. Жануарлар өз әрекетқылығында И.П.Павлов **бірінші сигналдық жүйе** деп атаған физиологиялық тетікке тәуелді. Жануарлардың барша әрекет болмысы бірінші сигналдық жүйе деңгейінде орындалады.

Ісәрекет пен қылықты бағыттап, реттеуде бірінші сигналдық жүйе адам өмірінде де үлкен маңызға ие. Бірақ адамның жануарлардан ерекшелігі, онда бірінші сигналдық жүйе мен қатар **екінші сигналдық жүйе** болады. Екінші сигналдық жүйенің болмысы, яғни "сигналдар сигналы" сөз.

Сонымен, психиками қасиеті. Түйсік, ой, сана ерекше тәсілмен ұйымдасқан материяның ең жоғары өнім туындысы. Организмнің психикалық әрекеті көптеген дене мүшелерінің қызметі арқасында жүзеге келеді. Олардың бірі әсерлерді қабылдайды, екіншілері оларды сигналға айналдырып, ісәрекетті жоспарлап, қадағалап отырады, ал үшіншілері бұлшық еттерді әрекетке келтіреді. Осы күрделі жұмыстардың бәрі қосылып, қоршаған ортада адамның жол тауып жүруінің белсенді құралы болмақ.

3. Қазіргі заман психологиясының міндеттері

Қазіргі кезеңде психология ғылымы алдында тұрған теориялық және практикалық міндеттердің сан қилылығына орай үлкен қарқынмен дамуда. Психологияның негізгі міндеті психикалық ісәрекетті оның даму барысымен байланыстыра зерттеу. Соңғы он жылдықтарда психологиялық зерттеулер аймағы бірқанша кеңейіп, жаңа ғылыми бағыттар мен салалар дүниеге келді. Психология ғылымының түсініктер қоры өзгерді, жаңа болжамдар мен тұжырымдар үздіксіз өрістеуде, психология бұрын кезікпеген эмпирикалық деректермен толығуда. Б.Ф.Ломов "Психологияның методологиялық және теориялық проблемалары" атты еңбегінде қазіргі заман ғылымының жағдайын сипаттай келе, "бүгінгі күнде психологияның әдіснамалық проблемалары мен оның жалпы теориясын бұдан да былай тереңдетіп зерттеудің қажеттігі күрт жоғарылады" деп жазады. Психология зерттейтін құбылыстар әлемі ұланғайыр. Оның ішіне күрделілігі әр деңгейдегі адам қалпы мен қасиеттері, процестері, яғни сезім мүшелеріне әсер етуші объектінің қарапайым жеке белгілерінен бастап, жеке адам мотивтерінің тайталасы кіреді.

Жантану ғылымы үшін ең маңызды мәселелердің бірі зерттелуші құбылыстардың мәнмағынасын ашып

беру. Осыған байланысты әдіснамалық мәселелер туындайды.

Психикалық құбылыстардың мәнін тануда диалектикалық материализм үлкен роль ойнайды. Б.Ф.Ломов өзінің аталған еңбегінде психология ғылымының тірек категорияларын, олардың жүйелі өзара байланысын, жалпылығын, сонымен бірге бұл категориялардың өзіндік дербестікте екенін айқындап берген. Ғалым психологияның келесі тірек категорияларын атайды: бейнелеу категориясы, ісәрекет категориясы, жеке адам категориясы, тілқатынас категориясы, сондайақ жалпылық мағынасына орай категория санына жататын түсініктер – "әлеуметтік" және "биологиялық". Адамның әлеуметтік және табиғат қасиеттерінің объектив байланыстарын, оның дамуындағы биологиялық және әлеуметтік себепсалдарлық (детерминант) қатынастарды айқындау ғылым міндеттерінің ең бір қиыны.

Алғашқы он жылдықтарда психологияның теориялық (дүниетанымдық) тарапы басымдау болды. Ал қазіргі кезеңде оның қоғамдағы ролі көп өзгеріске ұшырады. Ол енді білім жүйесіндегі, өндірістегі, мемлекеттік басқару, медицина, спорт және т.б. кәсібі практикалық қызметтің ерекше саласына айналып барады. Психология ғылымының практикалық міндеттерді шешуге араласуынан оның теориясының даму жағдайлары да біршама өзгерді. Шешімі психологиялық біліктілікті қажет еткен міндеттер адамдық фактор маңызының жоғарылауынан қоғам өмірінің барша тарапында әр қилы формада пайда болуда. **"Адамдық фактор"** дегеніміз әрбір азамат тұлғаға тән болып, олардың нақты ісәрекетінде көрініс беретін әлеуметтікпсихологиялық, психологиялық және психофизиологиялық қасиеттердің кең ауқымы.

Біз бұл жерде осы күнгі қоғамдық практиканың психология алдына қойған талаптарының бәрін талдау міндетін алмай (өйткені, адам араласқан жердің бәрінде мың сан міндет), бала психикасының дамуына байланысты психологияның маңызын қысқа атап өтпекпіз. Халықты білімдендіру жүйесінің барша бөліктерінде (мектепке дейінгі, орта, жалпы білім беруші, орта арнаулы, жоғары мектеп) психологиямен сабақтас проблемалар шексіз. Психикалық құбылыстардың жүйесін түгелімен қарапайым түйсіктен бастап, жеке адам психикалық қасиеттеріне дейін оларды басқарушы объектив заңдылықтарды ашу үшін зерттеу оқу мен тәрбиенің теориялық негізін, қоғамдық міндеттерін, ұйымдастыру формаларын анықтап белгілеуде орасан маңызға ие.

Психология ғылымының қолданбалық (прикладной) мәнін қоғам түсініп, қабылдауынан халыққа білім беру мекемелерінде кең психологиялық қызмет тармақтарын іске қосу идеясы өз қолдауын тапты. Қазіргі күнде бұл қызмет қалыптасып, дамуда, ол келешекте ғылым мен оның нәтижелерін практикаға ендіруде дәнекер жүйе болуы кәміл.

4. Психологияның ғылымдар жүйесіндегі орны

Психологияның басқа ғылымдар жүйесіндегі орнын тануға орай психологиялық деректердің басқа ғылымдарда пайдалану мүмкіндіктерін және, керісінше, психология олардың нәтижелерін өзіне қалай қолданатынын жете түсінуге болады. Әр түрлі тарихи дәуірлердегі ғылымдар арасындағы психологияның орны жантаным білімдерінің даму деңгейі мен сарап (классификация) схемасынан келіп шығады. Атап айту керек, қоғамның рухани даму тарихында бірде бір білім саласы ғылымдар жүйесіндегі өз орнын психология құсап жиі өзгертіп тұрған емес. Қазіргі күнде академик Б.М.Кедров ұсынған сарап әдісі қабылданған. Бұл әдіс ғылымдар арасындағы мазмұндық жақындыққа орай көп тарапты байланыстарға негізделген. Ұсынылған схема шыңдарына жаратылыстану, әлеуметтік және философиялық ғылымдар қонақтаған үш бұрыш формасында. Ғылымдардың негізгі тобының мұндай орналасуы олардың пәні мен әдістерінің психология пәні мен әдістеріне нақты жақындығынан. Зерттеу барысында қойылған міндеттерге орай психология өз бағытын бұрыш шыңдарының біріне бұрып отырады.

Психологияның жалпы ғылыми білімдер жүйесіндегі қызметі зерттеу объекті адам болған барша ғылым салаларының жетістіктерін біріктіріп, байланыстыру.

Психологияның аталған ғылымдық үш бұрышпен байланысының мазмұндық сипаты қандай?

Психологияның негізгі міндеті психикалық ісәрекет заңдарын даму барысында зерттеп, тану. Осы заңдар арқылы объектив дүниенің адам миында қалай бейнеленетіні, осыған орай оның әрекеттері қалай реттелетіні, психикалық қызметтің дамуы мен жеке адамның психикалық қасиеттері қалай қалыптасқаны айқындалады. Психиканың объектив шындық бейнесі екені белгілі, сондықтан психологиялық зерттеулер ең алдымен психикалық құбылыстардың адамның объектив өмір шарттары мен қызметіне тәуелділігін тануға бағытталуы тиіс. Сонымен бірге, адамдардың әрқандай ісәрекеті барлық уақытта адам өмірінің объектив жағдайларымен байланысып қалмастан, оның субъектив мезеттерімен де қатынаста болады.

Ғылыми психология барша психикалық құбылыстардың (қаншама күрделі болмасын) материалдық негізі бас миы қыртысындағы уақытша байланыстар жүйесі болатындығына арқа сүйей отырып, субъектив және объектив жағдайлардың өзара ықпалды болатынын шынайы заңдылықты дәлелге негіздеп бере алады. Осы байланыстардың түзілуі және олардың қызметтес болуынан психикалық құбылыстар адам ісәрекетіне ықпал жасап, оны реттеп, бағыттайды, шындықты санада бейнелеуде адамға өз әсерін тигізеді.

Сонымен, психикалық құбылыстардың адам өмірі мен әрекетінің объектив жағдайларына тәуелдік заңдылықтарын аша отырып, психология осы әсерлердің мидағы бейнелену механизмдерін де айқындайды. Осыған орай, психология физиологиямен, дәлірек айтсақ, жоғары жүйке қызметі физиологиясымен өте жақын байланыста болуы сөзсіз.

Психологияның дербес ғылымға айналуында оның XIX ғ. басталған жаратылыстану ғылымдарымен бірлікте зерттелуі үлкен маңызға ие болды. Осы байланыстың нәтижесінде психологияға экспериментальдық әдіс енді. (Г.Фехнер), рефлекторлық теория ашылды (И.М.Сеченов, И.П.Павлов). Қазіргі заман психология проблемаларының зерттелуіне Ч.Дарвиннің эволюциялық теориясы да үлкен ықпалын тигізіп, тіршілік иелерінің құбылмалы орта жағдайларына икемделудегі психиканың ролін анықтауға, жоғары психикалық әрекет формаларының қарапайым түрлерден туындайтынын түсінуге мүмкіндік берді.

Психолог жеткілікті дәрежеде өсімдіктер мен жануарлар тіршілігіндегі ерекшеліктерді айыра білуі қажет. Әсіресе, біртекті сулы ортада жасаған бір жасушалылардың клеткалы өмір тұрпатынан қоршаған ортада белсенді бағдарбағыттылықты талап ететін құрылықтағы тіршілік иесі көп жасушалылардың күрделі өмір формасына өтудегі өзгерістерін анықтап білген жөн. Жәндіктер дүниесі мен жоғары омыртқалылардың тіршілік принциптері арасындағы айырмашылықтарды да білгеннің маңызы үлкен. Икемделудің жалпы биологиялық принциптерін білмей, жануарлар қылықәрекеттерінің ерекше бітістерін дәл түсіну мүмкін емес, ал онсыз адамның күрделі формадағы психикалық әрекеттерін ұғу биологиялық тұғырынан айырылады. Сонымен бірге естен шығармайтын жәйт, психология ғылымының пәндік негізін құрайтын деректерді ешуақытта биологиялық деректермен баламаластыруға болмайды.

Психология үшін оның қоғамдық ғылымдармен байланысы үлкен маңызға ие. Тарих, экономика, этнография, социология, өнертану, заң және т.б. зерттеулеріндегі проблемалар әрдайым психологиямен тікелей байланысты. Көп жағдайда адамдардың жеке және ұжымдық әрекеттерінің механизмі, әрекет, әдет, әлеуметтік бағыт, тәртіпталап стереотиптерінің қалыптасу заңдылықтары жөніндегі білімдерді пайдаланбай, кейіп, сезім, психологиялық климатты танып білмей, жеке адамның ерекшеліктері мен психологиялық қасиеттерін, қабілетін, сезімін, мінезін, адам аралық қатынастарын зерттемей, әлеуметтік процестер мен құбылыстардың мәні толық ашылмайды, яғни, ықшамдап айтсақ, әлеуметтік процестерді зерттеуде психологиялық факторды ескеру заңды қажеттілік. Психологиялық факторлар өздігінен әлеуметтік процестерді бағыттап алмайды, керісінше, олардың өзін осы қоғамдық процестерді талдау арқылы түсіну мүмкін. Адамның психикалық ісәрекеттерінің негізгі формалары қоғамдық тарих шарттарына орай туындап, дәстүрлі объектив ісәрекет жағдайында өрісін тауып, еңбекке, еңбек құралдары мен тілді қолдануға байланысты қалыптасады. Келтірілген пікірлер психологияның қоғамдық ғылымдармен болған байланысының маңыздылығын дәлелдеп тұр. Егер жануар қылықәрекетінің қалыптасуы тіршіліктің биологиялық жағдайларына түбегейлі тәуелді болса, адам қылығының қалыптасуы қоғамдық тарих шарттарымен ажырамас байланыста. Ең алдымен психикалық әрекетқылықтың адамға тән ерекшеліктерін зерттейтін психология ғылымы қоғамның негізгі заңдарын қорытушы әлеуметтік ғылымдар деректерінсіз бір қадам да ілгерілей алмайды. Адамның психикалық әрекетіне арқау болатын қоғамдық шарттарды зейінділікпен көре білу психологияның берік ғылыми тұғырға орнығуына мүмкіндік береді.

Психологияның педагогикамен байланысына аса назар аударған жөн. Әлбетте, бұл сабақтастық бұрыннан да белгілі, кезінде К.Д.Ушинский: "Адамды жанжақты тәрбиелеу үшін оны жанжақты зерттеу қажет", деген еді. Бұл арада психологияның практикалық маңызы нақты көрініп тұр. Егер педагогика психологиялық құбылыстардың табиғаты жөніндегі білімдерге сүйенбесе, онда ол қарадүрсін педагогикалық кеңестер мен көрсетпелер жиынтығына айналып, шын мәнінде ғылым болудан қалып, мұғалімге ешқандай жәрдем бере алмайды. Педагогиканың барша салаларының (жалпы теория, дидактика, пән әдістемесі, тәрбие теориясы) даму барысында психологиялық зерттеулерді қажет ететін проблемалар туындап отырады. Психикалық процесс жүру заңдылықтарын; білім, ептілік және дағдылардың қалыптасуын; адам қабілеттері мен мотивтерін, оның психикалық дамуын тұтастай білу оқудың әр сатысындағы білім мазмұнын анықтау, оқу мен тәрбиенің ең тиімді әдістерін нақтылау және т.б. сияқты өзекті педагогикалық проблемаларды шешуде келелі мағынамаңызға ие.

Қазіргі кезеңде нарықтық қоғам оқушысын неге үйрету керек? Ғылым топтаған асқар тау ақпарат қорынан мектеп үшін нендей білімді және оны қалай алу керек? дегендей мың сан проблема қордаланып тұр. Бұлардың бәріне шешім табу, адамның әр жас деңгейіндегі психикалық даму мүмкіндіктерін және олардың шекөлшемдерін белгілеу педагогикалық психологияның міндеті.

Психологияның аса қажеттігі педагогиканың тәрбие проблемаларына орай байқалады. Тәрбиенің мақсаты даму жолындағы қоғам талаптарына сай жеке адамды қалыптастыру. Ал бұл мақсатқа жету жеке адамның қалыптасу заңдылықтарын: бағытбағдар, қабілет, қажеттілік, дүниетаным және т.б. зерттеуді қажет етеді. Айтылғандар қазіргі заман психологиясының ғылымдар тоғысында тұрғанының дәлелі, яғни психология бір жағында философия ғылымдары, екінші тарапында жаратылыстану ғылымдары, үшінші жағында әлеуметтік ғылымдар болған аралықта орналасқан.

Солай болса да, барша ғылымдармен байланыса, психология өз пәніне, өзінің теориялық принциптеріне және өзінің зерттеу әдістеріне иелігімен дербестенетінін ұмытпау керек. Дербес ғылым ретінде психология аймағында өзара байланысы сырт көзге байқала бермейтін бірқанша ерекше білім салалары ұштасып жатады, мысалы, психофизиология мен әлеуметтік психология. Бұлар, сырттай қарағанға "сыйыспайтындай" болғанымен, бір ғылым саласынан, себебі олардың түпкі де түбегейлі міндеті бір психикалық құбылыстың мәнін зерттеу. Психология қай ғылым саласымен байланысса да, оның зерттеу объекті жалғызғақ: ол адам, оның психикалық процестері, қалыптары және қасиеттері.

5. Психология салалары

Психологиялық білімдердің даму ерекшеліктері психологияның басқа ғылымдарға тәуелді байланысынан ғана емес. Көп жағдайда олар қоғамдық практиканың өрістеп жатқан қажеттерімен белгіленеді. Егер психология алғашқы уақытта теориялық тарапы басымдау, дүниетанымдық пән болса, ол қазіргі кезде өзінің танымдық қызметін сақтай отырып, өндірістегі, мемлекеттік басқарудағы, білім беру жүйесіндегі, денсаулық, заң мекемелеріндегі, мәдениеттегі, спорттағы және т.б. кәсіби практикалық ісәрекеттің бір саласына айналуға.

Сонымен, осы заман психологиясы көп тармақты білімдер жүйесі ретінде танылып, әртүрлі еңбек тәжірибесімен байланысуда. Әдетте, психология салаларын жіктеудің негізгі принципі **психиканың ісәрекетте даму** принципі. Сондықтан, көбінесе психология салаларын топтастыру негізіне адамдардың әртүрлі еңбектік әрекеттері алынады. Осыған орай психология келесі салаларға бөлінеді.

Еңбек психологиясы адамның қоғамдық өнімге бағытталған әрекетінің психологиялық ерекшеліктерін, еңбекті ғылыми ұйымдастырудың психологиялық тараптарын зерттеумен бірге психология ғылымының дербес салаларына айналған білімдерге жіктеледі. Олардың ішінде: инженерлік психология, авиация психологиясы, ғарыштық психология және т.б. бар.

Педагогикалық психологияның қызметі адамды оқыту мен тәрбиелеудің психологиялық заңдылықтарын ашу. Оның бөлімдері: оқу психологиясы, тәрбие психологиясы, сондайақ мұғалім психологиясы, дамуы жетімсіз балаларды оқытутәрбиелеу психологиясы.

Медициналық психология дәрігер қызметі мен сырқат адам мінезқұлығының психологиялық мәнін зерттейді. Ол психикалық құбылыстардың ми физиологиялық құрылымдарымен байланысын айқындаушы нейропсихология: емдік дәрілердің адамның психикалық жағдайына ықпалын белгілеуші фармакопсихология; науқасты емдеуде қолданылатын психикалық әсерлерді зерттейтін психотерапия; психикалық алдын алу (профилактика) және психогигиена тарауларына бөлінеді.

Заң психологиясы құқ жүйесін іске асыруға байланысты психикалық мәселелерді қарастырады. Олда бірнеше салаларға жіктеледі: қылмыскер психологиясы, үкім шығарушы мен орындаушы психологиясы және т.б.

Әскери психология адамның соғыс жағдайындағы қылықәрекетін; қолбасшы мен оның билігіндегі сарбаз арасындағы қарымқатынастың психологиялық тараптары, әскерді рухтандырушы үгіт-насихат психологиясының әдістерін және т.б. зерттейді.

Аталған топ қатарына спорт, сауда, ғылым және өнер шығармашылық психологиясы да кіреді.

Психология тармақтарын топтастыру негізіне дамудың психологиялық қырлары да алынуы мүмкін. Бұл

жағдайда психологияның **даму принципі** іске асады. Осыған байланысты психология келесі салаларға бөлінеді:

Жас сатыларының психологиясы жеке адамның әртүрлі психикалық процестері мен психикалық қасиеттерінің онтогенезін (жеке даму) зерттейді де келесі салаларды өз ішіне қамтиды: балалар психологиясы, жас өспірімдер психологиясы, ересек адамдар психологиясы мен кәрілік психологиясы (геронтология).

Дамуы қалыптан шыққандар психологиясы немесе арнайы психология: олигофренопсихология (ақылойы кемдер), сурдопсихология (кереңдер), тифлопсихология (зағиптер).

Салыстырмалы психология психикалық өмірдің филогенетикалық (біртұтас даму) формаларын зерттейді.

Психология салаларын топтастырудың және бір жолы қоғам мен жеке адам арасында болған қатынастарды ескеру. Бұл әдіске орай "**Әлеуметтік психология**" атымен психологияның көптеген салалары бірігеді. Әлеуметтік психология адамдардың әртүрлі ұйымдасқан ресми немесе ұйымдаспаған, бейресми топтарда көрініс беретін психикалық болмысын зерттеумен шұғылданады.

Жоғарыда келтірілген деректер психологияның қолдану аймағының кең екенінен хабар береді. Мұнда орындалатын міндеттердің де сипаты сан алуан: адамның қарапайым қабылдауын зерттеуден бастап, жалпы өріс алған күрделі психикалық құбылыстарды тануға дейін. Психологиялық бітістерді қазіргі заманның дүниежүзілік проблемаларына байланысты да (бейбітшілік үшін күрес, қоршаған ортаны қорғау, ғарышты игеру және т.б.), адамдардың күнделікті тұрмысына орай да (эмоционалдық күйзелісті басу, адам аралық қатығыстарды үйлестіру және т.б.) зерттеп, олар бойынша қажетті шешімдерге қол жеткізуге болады. Бұлай болуы орынды да, себебі аталған проблемалардың бәрі қалайда адамға байланысты болғандықтан, бізді ең алдымен оның психикалық жан дүниесі қызықтыратыны сөзсіз.

Барша психология салаларының ішінде айрықша орынды **жалпы психология** иелейтінін атап өткен жөн. Бұл тараудың негізгі міндеті психологияның әдіснамалық проблемалары мен тарихын, психикалық құбылыстар пайда болуының, дамуының және болмысының жалпыланған заңдылықтарын ғылыми нақтылау. Сонымен бірге жалпы психология танымдық және практикалық ісәрекетті де зерттейді. Жалпы психология зерттеулерінің нәтижесі психология ғылымының барша салалары мен бөлімдерінің ірге тасы қызметін атқарады.

Жалпы психология курсына жантану ғылымының теориялық принциптері мен маңызды әдістері жөнінде таным беріліп, оның негізгі пәндік түсініктері сипатталады. Барластыру қолайлығымен бұл түсініктер үш негізгі категориялар төңірегінде топтастырылады: **психикалық процестер**, **психикалық қалыптар** мен **психикалық қасиеттер** немесе жеке адамның дара ерекшеліктері.

Қайталау және бақылау сұрақтары:

- 1. Адам ғылымдық зерттеу объекті болуының мәні неде?*
- 2. Адам психологиясын зерттеудің ерекшелігі қандай?*
- 3. Алғашқы тұрмыстық психология танымдарын жинақтау қалай жүрді?*
- 4. Психология ғылымының қалыптасуындағы алғашқы кезеңге сипаттама беріңіз?*
- 5. Р. Декарттың психологияға енгізген жаңалығы және ол сол кезеңдегі ғылымның дамуына қандай әсер етті?*
- 6. Психология дамуында "Бихевиоризм" бағытының мәнін ашып беріңіз?*
- 7. Диалектикалық материализм психология ғылымына қандай өзгерістер енгізді?*
- 8. Психиканың рефлексорлық сипаты және онымен байланысты құбылыстарды ашып беріңіз?*

9. Психология ғылымының міндеттерін айқындаушы факторларды атаңыз?

10. Психологияның философия, жаратылыстану, әлеуметтік ғылымдармен байланыс себептерінің сипаты қандай?

11. Психология салалары және оларды топтастыру принциптері қандай?

Тақырып бойынша семинар жоспары:

1. Психологияның даму кезеңдері және олардың ғылыми деңгейі мен әлеуметтік қоғамдық қажеттіктермен байланысы.
2. Психология ғылымының объектив сипатының қалыптасуында диалектикалық материализмнің ролі.
3. Рефлекс теориясы психология ғылымының теориялық негізін айқындаушы фактор.
4. Психология ғылымының міндеттерінің негізі өндіріс экономикалық жағдайлар
5. Психологияның барша ғылымдар жүйесімен байланысы және ол байланыстардың мазмұндық сипаты.
6. Психологияның ғылыми салаларға бөлінуінің себепші факторлары.

Өзіндік оқу ізденіс , ғылыми зерттеу (курс, бақылау, реферат, баяндама) жұмыстарының тақырыбы

1. Қазіргі заман психологиясында зерттелуші құбылыстар жүйесі.
2. Психологиялық білімдердің педагогикалық теория мен практика үшін маңызы.
3. Психологиялық зерттеу әдістері

Тақырып бойынша әдебиеттер

1. Леонтьев А.Н. Изб. психологич. произведения. М., 1983, Т.1., 2231 беттер.
2. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М., 1984, 1125 беттер.
3. Ломов Б.Ф. Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии. М., 1991. 2662 беттер.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. М., 1989, 1433 беттер.
5. Роговин М.С. Введение в психологию. М., 1969, 1834 беттер.
6. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. М., 1988. 719, 4863, 3447 беттер.

7. Қазақ тіліндегі әдебиеттер

8. Ж.Аймауытов. Психология (оқу құралы). Алматы, 1994.
9. Ж.Аймауытов. Жан жүйесі және өнер таңдау. Мәскеу, 1926.
10. Ә.Алдамұратов. Қызықты психология. Алматы, 1992.
11. Ә.Алдамұратов, М.Муканов. Психология пәнінен лабораториялық практикалық сабақтар. Алматы, 197879.

12. А.Әбдірахманов, Қ.Жарықбаев. Психологиялық орысшақазақша сөздік. Алматы, 1976.
13. Жалпы психология. В.В.Богословский редакциясымен. Алматы, 1980.
14. К.Жарықбаев. Психология. 1982.
15. К.Н.Корнилов. Психология. Алматы, 1946.
16. Т.Тәжібаев. Жалпы психология. Алматы, 1993.
17. А.Темірбеков, С.Балаубаев. Психология. Алматы, 1996.
18. Ә.Алдамұратов. Жалпы психология. Алматы, 1996.

2 дәрісбаян

ПСИХИКА ДАМУЫ. САНА.

Жоспары:

1. Психикалық дамудың алғашқы қарапайым формалары.
2. Жануарлардың тума (инстинктік) әрекет қылығы.
3. Жануарлар дағдысы .
4. Жануарлардың интеллекттік қылықәрекеті.
5. Жануарлар мен адам психикасындағы айырмашылықтар.
6. Еңбек және саналы ісәрекет.
7. Тіл және адам санасы.
8. Сана және астар сана.

1. Психикалық дамудың алғашқы қарапайым формалары

Психиканың пайда болуы, яғни генезисі және оның дамуы туралы проблемалар өзара тығыз байланысты. Сондықтан да психика дамуы туралы жалпы көзқарас психиканың туындауы жөніндегі мәселенің теориялық ерекшеліктерімен сипатталады.

Аталған проблема бойынша ғылымда бірнеше теориялық бағыт қалыптасқан. Ең алдымен бұлар арасында философиялық ойпікір тарихында Р.Декарт есімімен байланысты ғылыми елеуге тұрарлық **"антропсихизм"** бағдары. Оның мәні: психиканың пайда болуы адамның келіп шығуымен байланысты. Психика тек адамға тән қасиет. Осылай пайымдаудан адам психикасының біз білетін тарихтан бұрынғы болмысы түгелдей жоққа шығарылды. Мұндай пікір қазіргі күнде де өз қолдауын табуда. Бұған қарамақарсы, екінші теория **"панпсихизм"**, яғни бүкіл табиғаттың жанрухи қасиетке иелігі жөніндегі ұғым. Бұл біріне бірі қайшы екі көзқарастың аралығында кеңірек өріс алған **"биопсихизм"** теориясы бар. Биопсихизмшілдердің пікірі психика жалпы материяның қасиеті емес, ал оның тек жанды бөлегіне ғана тән нәрсе. Қойылған проблеманың шешіміне орай өрістеген және бір көзқарас: психика барша жанды материяның қасиеті емес, ал олардың арасындағы жүйке жүйесіне (нервная система) ие болғандарына ғана тән құбылыс. Мұндай тұжырым **"нейропсихизм"** деп аталған.

Ғылыми психология аталған тұжырымдардың бірдебірін толығымен құптай алмайды. Оның дәлелдері тіпті басқаша: психологияның туындауы жөніндегі мәселенің шешімін өмірдің өте күрделі формасы психиканың туындауына себепші болған жағдайларды зерттеп танумен байланыстырады. Тіршілік пайда болуының негізгі шарты қоршаған ортамен тұрақты зат алмасуға икемделген күрделі ақуызды (белокты) молекулалардың түзілуі. Өздерінің тірлік қалпын сақтап қалу үшін олар қоршаған ортадан қорек заттарды сіңіріп, сонымен бірге қалыпты өміріне зиянды қорытылған қорек қалдықтарын сыртқа шығарып отырады. **Ассимиляция** және **диссимиляция** деп аталған бұл екі процесс зат айналымының құрамды бөлектері болумен күрделі ақуызды түзілімдердің негізгі жасау шарты болып табылады.

Бұл өте күрделі ақуызды молекулалар, **каоцерваттар**, пайдалы қоректер мен оларды қорытуға немесе өміріне қауіп туғызатын не зиянды әсерлерге жауап бергізетін ерекше қасиеттерге ие. Мысалы, мұндай молекулалар тек қоректік заттарға ғана емес, сол заттарды қорытуға себін тигізетін жарық пен жылуға да ұнамды әрекетпен жауап береді. Ал шектен артық механикалық не химиялық қалыпты жасауына кедергі болатын әсерлерге қарсылық білдіреді. Зат алмасу процесіне қатысы жоқ, бейтарап әсерді тіпті елемейді.

Каоцерваттардың индиферент (қатысы жоқ) әсерлерді елемей, зат алмасу процесіне себепші әсерлерді сезу қасиеті **тітіркену** деп аталады, ал бұл тітіркену құбылысы органикалық емес материяның органикалық жағдайға ауысқанында көрінеді. Бұдан шығатын қорытынды: әрқандай тірі организм сыртқы тітіркендіргіштерге таңдамалы (белсенді) қатынас жасап, тірі материяның **өзіндік реттеу**

(саморегуляция) деп аталатын жаңа сапалық қасиетін танытады. Тітіркену бұл биологиялық бейнелеудің (отражение) ең қарапайым формасы болумен, өсімдік және жануарлар эволюциясының барша кезеңдеріндегі тірі организмдерге тән құбылыс, яғни бұл тірі организмнің барша биологиялық мәнді әсерлерге жауап беру қабілеті. Осылай, органикалық дүниеге өту барысында бейнеленудің сапалық жаңа формасы келіп шығады, әлбетте, бұл бейне айнадағыдай дәл сипатты бере алмайды. Солай да болса, осы бейне өзінің енжар, кездейсоқ сипатынан арылып, тіршіліктің қажетті шартына айналды.

Тіршілікке маңызды әсерлерге болған тітіркену процестері, тітіркенудің жоғары маманданған формаларының қалыптасуы және олардың ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыруы **өсімдік дүниесі** деп аталған өмір кезеңінің сипатына айналады. Мысалы, күн жарығына орай өсімдік тамырының тереңдеуі, дарақ діңінің қисық болуы, өсімдіктің күн сәулесін бағуы сияқты құбылыстар бәрі осы биотикалық әсерлерден болған тітіркенудің нәтижесі. Өсімдік өмірі үшін мәнді және бір жағдай бар. Биотикалық әсерге қарқынды зат алмасумен жауап беруші өсімдіктер нақты зат алмасу кезінде өзге әсерлерді "байқамайды". Олар қоршаған ортада белсенді (актив) бағытбағдар таңдай алмайды. Мысалы, адым жерде күн сәулесі жарқырап түсіп тұрғанымен, өзі тасада қалған өсімдік жасай алмайды.

Мұндай өмір сүрудің енжар (пассив) формасынан тіршілік эволюциясының келесі кезеңі **жәндікжануарлар дүниесі** айрықша сипатқа ие. Бұл кезеңдегі жалпы, ең қарапайым тіршіліктің даму барысында пайда болған бейнелеудің бастапқы формасы **сезу** (чувствительность) екені жөнінде ғылымдық болжам бар (А.Н.Леонтьев). Бұл болжам бойынша, ең қарапайымдарынан бастап әрбір тірі организмге тән құбылыс жануардың тек зат алмасуға қатысты биологиялық әсерлерге жауап беріп қоймастан, биологиялық мәнсіз не "бейтарап" әсерлерге де, егер олардың өмірлік қажеттілігі жөнінде хабар түссе, жауап бере алуы. Басқаша айтсақ, жануарлар, тіпті ең қарапайымдары да, қоршаған ортада белсенді түрде бағытбағдар іздестіреді, өмірлік маңызды жағдайларды қарастырады, төңіректегі барша өзгерістерді байқастырады. Мұндай алғаш биологиялық маңызсыз, ал соң өмір қажеттілігіне айналған әсерлерді бақылау қабілеті **сезу** деп аталады. Сезу құбылысы психиканың туындауында объектив биологиялық белгі қызметін атқарады.

Тіршілікке қажет әсерлер туралы хабар (сигналдар) тиісті мүшеге түсуімен бейтарап тітіркендіргіштерді де қабылдай алатын сезу қасиеті өмір (тіршілік) формасына түпкілікті өзгерістер енгізді. Ең бастысы, тіршілік иесі қоршаған ортада бағдарлау қабілетіне ие болып, онда болып жатқан әртүрлі өзгерістерге белсенді қатынас жасай отырып, өсімдіктерге тән емес, әрекетқылықтың (поведение) жекедара өзгермелі формаларын қалыптастыра бастады.

Алғашқы кезде мұндай жеке өзгермелі әрекетқылықтың қалыптасуы өте баяу болды, солай да болса, бұл процесті эксперимент жағдайында (Брамштедт) байқауға қол жетті: бір жасушалы жануарлар жылууды сезеді де, жарықты қабылдамайды. Сондықтан да олар бір жағы жарық, екіншісі қараңғы, суы теңдей жылы камерада бір қалыпты жайыла жасайды. Ал егер камерадағы судың бір бөлігін ғана жылытса, жануарлар сол бұрышқа келіп жиналады. Егер камераның суық су тарапына ұзақ уақыт жарық түсіріп, жылы жағын қараңғыласа, жануарлар әрекеті өзгере бастайды, яғни енді біржасушалылар температураның көтерілуінен хабар беруші сигналға айналған жарықты сезе бастайды. Өсімдіктерден жануарларды ажырататын жекелеген әрекетқылық баяу өзгереді және пайда болған өзгерістер ұзақ уақыт сақталып, өте жай жойылады.

Жоғарыда баяндалған тітіркену, сезу процестері тек біржасушалылар өмірін қамтамасыз ете алады, ал олардың көпжасушалылар деңгейіне көтерілуімен пайда болатын тіршілікке бұлар жеткіліксіз.

Көпжасушалылар дәрежесіне өту тіршілік жағдайын күрделендіріп жіберді: қоршаған ортадағы бағытбағдар таңдаудың белсенділік ролі артып, күрделі қозғалыстар мен қозудың жылдам жүрісін қамтамасыз ету қажеттілігі туындайды. Бұл көпжасушалылардың дене құрылымының күрделенуіне, тітіркенуді сезуге байланысты арнайы жасушалардың пайда болуына, бұлшық ет қысқарту тарту жасушаларының түзілуі мен **торлы тармақты** (диффуздық) сипатқа ие жүйке жүйесінің дамуына әкелді.

Мұндай жүйке көрінісін, мысалы, медуза, актиния және теңіз жұлдызшаларында байқауға болады. Бұл даму кезеңіне тән құбылыс: торлы жүйке жүйесіне орай қозу жүрісі бірқанша жылдамдасады. Бірақ, тіршілік дамуында ұнамды із қалдырғанымен, диффуздық жүйке жүйесінің кемшілігі де бар: қозу торлы жүйке тармақтарымен бүкіл дене бойлап теңдей таралады. Сондықтан сырттан келген әсерді қабылдап, өңдеп және бейнелеп танитын жетекші органның болмағанынан бұл деңгейдегі тіршілік иесінің әрекетқылығы шектеулі болатыны табиғи фактор. Мұндай кемшілік бұдан әрі эволюциялық даму барысында, әсіресе құрылықтағы тіршілік формасына өтумен, диффуздыққа қарағанда бір шама күрделірек **ганглиозды** жүйке жүйесінің қалыптасуымен шегерілді.

Құрылықтағы тіршілікке өту өмір жағдайларының едәуір күрделенуін туындатты.

2. Жануарлардың тума (инстинктік)

әрекетқылығы

Жүйке жүйесі эволюциясының келесі кезеңі **ганглиоздық** (белгілі нүктелерге топтасқан) жүйке жүйесінің пайда болуымен (ең алдымен құрттарда) байланысты. Мұндай жүйке жүйесі жоғары омыртқасыздарда, соның ішінде жәндіктерде, күшті дамыды. Ганглиоздық жүйкенің туындауы және оның көмегімен күрделі әрекетқылықтардың қалыптасуы тіршілік эволюциясындағы өте маңызды ілгерілеу болды.

Енді қарапайым омыртқасыздардың (құрт) өздеріндеақ, өткен кезеңмен салыстырғанда, жүйке жүйесінің түбегейлі басқа құрылым принципін байқауға болады. Химиялық және сезімдік (тактильдік) қабылдағыш (рецепторлар) жүйке талшықтары жәндіктің бас жағында топтасқан, олар арқылы жәндік химиялық, жылу, жарық өзгерістерін және сыртқы ортадағы дымқылды қабылдайды. Бұл сигналдар бас жүйке нүктесінде (ганглий) өңделіп, осыған байланысты әрекетқылық "бағдарламасы" дененің әр бөлігінде жайласқан жүйке тізбектері бойынша жайылады. Бұл арада торлы (диффуздық) жүйке жүйесінен мүлде басқаша жаңа принцип іске қосылып, жүйке жүйесі бір орталыққа бағынышты болды. Осыдан құрттың бас ұшы енді жетекші роль атқарып, оның басқа мүше бөлектеріндегі ганглийлер (жүйке талшықтарын біріктірген нүктелер) салыстырмалы, біршама дербестігін сақтайды. Мұның дәлелі: егер құртты екіге бөліп тастасақ, оның бас бөлігі өзінің бір тәртіпті қозғалысынан жаңылмай, топырақты үңгумен болады, ал қалған бөлігінің әрекетінде ешбір мән болмайды (әншейін қыбыр).

Жәндік құрт деңгейіндегі жүйке құрылымының күрделенуі бұрынғылармен салыстырғанда жетіліңкіреген, бірақ өте қарапайым әрекетқылықтардың жаңа түрлерін пайда етті, сонымен бірге, бұрыннан қалыптасқан дағдыларды сақтап тұру мүмкіндігіне ие болды, яғни жануарда ес (жад) қасиетінің белгілері нышан берді.

Әрекетқылықтың бұдан кейінгі дамуы (эволюциясы) тыстан келетін әр түрлі бөлшектенген ақпаратты қабылдауға арналған арнайы тән тетіктерінің (аппарат) пайда болуымен және жануарға қоршаған ортаның тұрақты, біргелкі, бірақ өте күрделі жағдайларына икемделуге жәрдем беретін құрамды бағдарламалардың өрістеуімен байланысты. Бұл әсіресе буынаяқтыларда нақ ты көрінеді. Мысалы, жәндіктердің көру қабылдағышы (фоторецептор) мыңдаған дербес көз ұялары (фасет) сипатты. Ал омыртқалылардың фоторецепторы зат бейнесін тұтастыққа келтіреді, ал сол бейненің дәлдігін көз қарашығымен (хрусталик) реттей алады.

Күрделі фоторецептормен бірге жәндіктер мұртшалар ұшымен тактильдік химиялық әсерлерді, ауыз қуысы және **аяқшаларымен** дәмді, аяқ не қанат қабыршақтарымен тербелістерді, тағы басқа да біз сезе бермейтін құбылыстарды қабылдау қабілетіне ие болды. Жәндіктердің қабылдау аппараттарының көбі елі күнге дейін адам үшін жұмбақ.

Жәндіктер әрекетқылығының көбі тумадан беріліп, нәсілдік жолмен ұрпақтан ұрпаққа өтіп тұрады, яғни **инстинктік** әрекетқылық формасына түседі. Мұндай тума қасиет бағдарламасы мыңдаған әулет өмірінде жүйеленіп, дене құрылымы құсап, бірден бірге ауысып барады. Жәндіктердің тума әрекетқылықтарына мысал мыңсан. Кейде олар өте күрделі де қажетті, осыдан кей зерттеушілер бұл әрекеттерді саналы қызметтің көрінісі деп те есептеуде. Мысалы, маса өз жұмыртқаларын су бетіне салады, себебі құрғақ жерде олар жоқ болады. Ара болса, жұмыртқаларын аш болып қалмасы үшін көбелек құртының денесіне салады. Бұл үшін ол алдымен құрттың көкірек ганглийін зақымдап, оны әрекеттен айырады, т. т. Осындай деректерден көп ғалымдар инстинкті ғылыми негізсіз саналы әрекетпен баламаластыруға ұрынды.

Бірақ кейінгі көп зерттеулердің, эксперименттік ізденістердің нәтижесінде жануарлардың тума қасиеттерінің санамен ешқандай да байланысы жоқтығы дәлелденді. Инстинктік қылық белгілі, тұрақты жағдайларға байланысты әрекетке қосылатыны анықталды. Өмір жағдайлары мен оның қалыптасқан шарттары өзгеріске түсумен тума әрекеттер өз қолданымын таба алмай, "саналылығынан" айрылады. Мысалы, араның бір түрі әкелген қорегін ұя алдына қоя салып, ұя ішін тексеріп көруге кіреді де, қайта шыға, қорегін ұя ішіне сүйрей жөнеледі. Ал арнайы эксперимент барысында әкелінген қорек араның қойған орынынан басқа жерге сәл аударып қойылған еді, енді орнында жоқ қоректі іздеудің орнына, ара қайта ұшып, жаңадан қорек әкеліп, баяғы әрекетін қайталай бастады. Міне осылай мәні жоқ ұя ішін "тексеру" етке сіңген тума әрекет шексіз орындала береді. Жәндіктер әрекетіндегі тума ``инстинктік``

бағдардың механикалық жаттанды екені, даму барысындағы шартты өмір жағдайларына орай туындап, сырт көзге ``саналы`` болатыны осы мысалдан көрініп тұр.

Жәндіктердің бірдейіне өзгеріп тұратын қоршаған орта жағдайларында өмір жалғасын сақтауының себебі бар. Әдетте, олар шектен тыс сандағы тұқым салады. Дүниеге келген ұрпақтың азғана саны ғана жасау қабілетін алады, ал осының өзі ақ жануар түрін сақтауға жеткілікті. Сонымен, жануардың инстинкті әрекет бағдарламасы санқилы шексіз тітіркендіргіштерді қабылдауға дайын емес, сондықтан олардың қоршаған орта әсерлерінің бәріне жауап беру (бейнелеу) мүмкіндігі шектелген. Инстинктік деңгейдегі болмысты бейнелеу жеке әсер қасиеттерін немесе қасиет топтарын сезу қарапайым түйсіктік формаға ие. Ғылымда психика дамуының бұл кезеңін көптеген жануарлар түріне тән қарапайым **сезімдік** (сенсорлық) **психика кезеңі** деп атау қабылданған (А.Н.Леонтьев).

3. Жануарлардың дағдысы

Жануарлардың құрлықты өмір салтына өтуімен тіршілік жағдайлары да өте үлкен өзгеріске түсті, қоректену қиындасты, орта құбылмалы, осыдан ұдайы ауыспалы табиғат аймағында бағыт бағдар алып жүру күрделенді. Сонымен бірге ұрпақ жалғастыру типі де басқаша болды. Әр жануар түрі енді 12, кейде 35 ұрпақ дүниеге келтіріп, солардың арасынан тірі қалғандары жануар түрі жалғасының негізі болды. Мұның бәрі тума, көп өзгеріске келе бермейтін инстинктік қылықтармен қатар жаңа **жеке ауыспалы немесе дағдылы** әрекет формаларының туындауын қажет етті. Бұл қылық түрінің нышандары жәндіктерде де бар, бірақ тіршілік даму эволюциясының бұдан былайға жүрісінде олар біртебірте басымдау орын иелей бастады.

Қоршаған ортада бағытбағдар таңдауды (ориентировка) күрделендіру қажеттігі, ауыспалы орта жағдайында жаңа жеке бағытбағдар таңдау мүмкіндіктерінің пайда болуы мен өзгерген жағдайларда жаңа дара икемделу қабілеттерінің орнығуы эволюциялық процесте бұрын тіпті болмаған жаңа жүйке тетіктерінің (аппарат) өркендеуіне келтірді. Бұл тетіктер енді сырттан сигналдарды қабылдап, өңдеп, дайын инстинктік әрекетті іске қосып қоймастан, қабылданған ақпараттарды талдаудан өткізіп, өзгерген жағдайда қажетті жаңа жеке ауыспалы, дағдылы қылыққа орай жүйке байланыстарын түзіп отыратын болды.

Бұл құрылым эволюциялық ұзақ жолды бейнелейтін тетік **бас миі** еді. Жануарлардың бас миі бірнеше қабат деңгейден тұрады. Ең төменгі қабат ми діңіне орналасып, жүйке түйіндері (ганглий) формасында организмнің ішкі қалпын реттеп барады. Бұл жүйке формасы негізінен ең қарапайым тіршілік иелерінде ғана қалыптасып, тума, жай әрекеттерді басқарады, ал оның қасиеттік дәрежесі инстинктік бағдар деңгейінің қызметінен ажыралуы шамалы, тіпті жоқ десе де болады. Мұндай түйіндік (ганглиозды) жүйке құрылымының мысалына бақа миі дәлел бола алады: ол қалыптасқан нәсілдік (инстинкт) әрекеттерді іске қосумен, тұрақты қылық (дағды) формаларын бағдарлайды.

Жануарлардың жоғары ағзалық дамуына орай ганглиозды аппарат үстіне күрделірек жүйке құрылымы жайғасады. Бұл құрылым ішіне алдымен ми қабығы асты жүйке түйіндері (таламостриалды), соң ежелгі (лимбикалық) қабық кіреді, ал жоғары омыртқалыларда қарқынмен дамып, төменгі дәрежелі жүйке құрылымдарына жетекшілік ететін мидың үлкен жарым шарлары пайда болды. Ми қабығы асты (подкорка) жүйке тетіктері жербауырлаушылар мен құстарда басымдау болып, кейін жеке, өзгерістерге икемді қылықтарды қамтамасыз ететін, бірақ әліде болса әрекеттің қарапайым тума формаларымен байланысты ежелгі қабық аппараттары дамыды. Олардың бәрі бұрынғыша жануарлардың өмірге келуімен қабаттаса туындап, тіршілік иесінің тұрақты биологиялық жасау жағдайларына (экологиясына) сәйкес келді.

Эволюциялық дамудың белгілі кезеңінде, аталған барша жүйке тетіктерінің жоғарысына, үлкен жарым шарлары жүйке жүйесінің келесі, ең жоғарғы деңгейі **бас миінің** жаңа қабығы қосылды. Міне, осы мидағы бұрын болмаған қабық жануар қылығындағы жаңа формаларды реттеуге араласып, жетекші роль атқаратын болды. Бас миі қабығының қызметі: сыртқы сигналдарды қабылдап, бұрыннан қалыптасқан әрекет бағдарламасын іске қосу, сонымен бірге ақпарат мазмұнын талдау, ондағы өзгерістерге сай өзін баптау, жаңа жүйке байланыстарын түзіп, ауысқан жағдайға икемді әрекет түрлерін дайындап, қалыптастыру және оларды жадта сақтап қалу.

Ең жоғары омыртқалылар эволюциясының біздің заманымызға жақын дәуірлерінде күшті дамыған бас миының үлкен жарымшаларының қабығы экологиялық жағдайлардың тікелей әсері астында қалыптасты. Дәл осы шарт ми қабығын тысқы ортадан келіп түсетін ақпаратты анализдеу мен синтездеудің өте күрделі формаларын қамтамасыз ететін және тікелей ауыспалы қылықты реттеуші аппаратқа

айналдырды. Бас миы қабығының жәрдемімен іске қосылатын жеке ауыспалы қылық механизмі инстинктік қылық тетігіне қарағанда анағұрлым күрделі. Ол күрделіліктің мәні: қоршаған орта шартына байланысты жануардың белсенді бағдар таңдауы нәтижесінде мәнді маңызға ие болып, өмірлік қажетті шарттардың пайда болуынан хабар еткен көп себептердің бірі (қорек, қатер) қоршаған ортадан жануар тарапынан бөліп алынып, ол жаңа байланыстар түзуге қатысып, хайуанның көздеген "мақсатына" жетуге, төніп келе жатқан қатерден сақтануға көмектесетін әрекетқылықтың жаңа бағдарламаларын туындатты. Жануардың "мақсатқа" жету бағдарындағы мұндай едәуір қордалы қылықәрекетті кездейсоқ демей, оның мыңсан шартты табиғат аясында белсенді бағытбағдар таңдай алуының нәтижесі деп таныған жөн. Бұл тұжырым экспериментті зерттеулерден келіп шыққан (Э.Толмен, К.Керч ж.т.б.).

Омыртқалылар әрекетіндегі мұндай икемдесудің жаңа формаларының қалыптасуы екі ерекшелікке байланысты. Біріншісі бағытбағдар таңдау немесе іздену белсенді қозғалыспен біртұтас орындалады да, қажет болған қозғалыс түрін пайдалану сынамабайқау әрекеттерінің алдында емес, олармен бірге қалыптасады; екіншісі жануардың бағдарлау әрекеттерінің сипаты мен қалыптасқан жаңа қылықтарының формалары бұрыннан келе жатқан, жануар тіршілігіне тығыз байланысты тума қозғалыс түрлеріне түбегейлі тәуелді. Мысалы, шөпқоректі жануарлардың (сиыр, қой) бағдар таңдау әрекеті енжар, шектелген халде, қылық өзгерісі өте баяу. Керісінше, өз жемін табиғи жағдайда жанталаса іздеуге бейімделген жабайы аңдардың бағытбағдар іріктеу әрекеті шалт, белсенді ізденіске негізделген, ауыспалы жағдайға сәйкес қылықтың жаңа түрлері едәуір жылдам қалыптасып отырады.

Тума қылықәрекеттердің түрлері инстинкттер мен жаңа қалыптасқан дағдылы әрекет формаларының арасындағы тығыз байланыс қазіргі кезең дамуындағы ең жоғары омыртқалылар үшін де тән нәрсе.

4. Жануарлардың интеллекттік қылықәрекеті

Эволюциялық сатының шыңында тұрған омыртқалыларда әсіресе приматтарда (маймыл) – "**интеллектуалды** (интеллектақыл) **қылықәрекет**" деп белгіленген жеке ауыспалы қылықтың жаңа формасы туындады. Бұл психикалық құбылыстың ерекшелігі мұнда жағдайға байланысты қажетті бағытбағдар таңдау сынамабайқау қозғалыстарымен қабаттасып келмей, олардан алдын жүргізіле бастайды. Осыдан жануардың бұдан былайғы әрекетін күні бұрын болжастыратын жаңа айрықша (қарапайым қозғалысты өз ішіне қамтыған), күрделі психикалық әрекетқылық формасы бөлініп шықты. Сонымен, эволюциялық дамудың ең жоғары кезеңдерінде құрылымды әрекеттің күрделі түрлері қалыптаса бастайды: а) кезіккен міндеттердің шешілу жолын тауып беруші, бағытталған зерттестіру әрекеті; б) мақсатқа жету үшін қажет икемді, ауыспалы қылық бағдарламасын түзу, яғни орындалған істі бастапқы ниетпен салыстыру.

Бұл күрделі әрекет құрылымына тән сипат өзінезі реттеп, басқара алуы, яғни, егер бастаған әрекет қажетті мақсатқа жетсе, онда ол тоқтатылады, ал дейділеген іс орындалмайтын болса, жануар миына тиісті сигналдар беріліп, мәселені шешудің жолын іздестіру қайта басталады.

Жануарлардың бұл қылық формасынан екі маңызды құбылысты байқауға болады: а) экстраполяциялық рефлекс (құбылыстың бір бөлігі бойынша жасалған қорытындыны сол құбылыстың екінші бөлегіне ауыстыра білу) және б) естің күрделі түрлерінің дамуы. Осыдан кейбір жануарлар өз қылықәрекетінде заттың тікелей қабылдануымен шектеліп қоймастан, сол заттың қозғалысын бақылай отырып, мүмкін болар өзгерісті алдынала тануға қабілетті. Алдынала білу әрекетқылығының айрықша формасына ие экстраполяциялық рефлекс жеке ауыспалы қылықтың жоғары интеллектуал түрлерінің туындауына негіз болды.

Интеллекттік әрекетқылықтың пайда болуына жағдай жасайтын және бір фактор бұл қабылдау процесінің күрделене беруі мен ес беріктігінің ұлғайуы. Мысалы, бір көрген затын тышқан 1020 сек. дейін, ит 10 мин. дейін, маймыл 1648 сағ. дейін есінде сақтау мүмкіндігіне ие екендігі дәлелденіп отыр (В.Келлер).

Интеллектуалды әрекеттің негізі, қазіргі заман зерттеулері бойынша, әрқилы заттар арасындағы күрделі қатынастарды танып, бейнелей алуда. Жануар (жоғары дамыған) табиғат нысандарының өзара байланыстарын сезе отырып, кезіккен жағдайдың нәтижесін алдынала білуге қабілетті (И.П.Павлов).

Сонымен, сүтқоректілерге тән интеллектуалды қылықәрекет адам кейіптес маймылдарда ерекше дамуға жетісіп, психика өрістеуінің ең жоғары шегін белгіледі. Бұдан әрі тек адамға тән, жаңа типтегі, тіпті басқаша психика әлемінің **адам санасының** даму тарихы басталады. Адам санасының бастауларын жануар психикасының ұзақ та күрделі даму процесінде байқаймыз. Егер осы даму жолына тұтастай

назар салатын болсақ, оның негізгі кезеңдері мен басқарылу заңдылықтарын айқын болжау мүмкін. Жануарлар психикасының дамуы олардың биологиялық эволюциясымен бірге жүріп, осы процестің жалпы заңдарына бағынады. Психикалық кемелденудің әрбір жаңа басқышы жануарлар тіршілігінің соны тысқы шарттарына орай пайда болып, олардың дене құрылымының күрделенуінде жаңа қадам іспетті.

Біршама күрделі ортаға бейімделуден жануарлардың өте қарапайым жүйке жүйесі мен арнайы сезімдік мүшелерінің жіктелуі басталды. Осы негізде ортаның айырым қасиеттерін бейнелеу қабілеті **қарапайым сенсорлық психика** пайда болды. Ол өз кезегімен жануарлардың құрлық тіршілігіне өтуі, осыдан бас миы қабығының дамуы өмір субъектіне заттарды тұтастай бейнелеуге мүмкіндік берген **перцептивтік** (нақты қабылдау) психикамен ауысты. Ақырында, қабылдау және қозғалыс органдарының жетіле түсуіне, мидың одан әрі күрделенуіне ықпал еткен тіршілік шарттарының қиындасуы жануарларда заттардың объектив арақатынастарын заттасқан әрекет тобы түрінде сезіп, қабылдау мүмкіндіктерінің туындауына себепші болды. Сонымен, психика дамуы жануардың қоршаған ортаға бейімделу қажеттігімен анықталады да, психикалық бейнелеу осы бейімделу барысында қалыптасқан тиісті тән мүшелерінің қызметі. Жоғарыда сипатталған барша психикалық құбылыстардан өзгеше, басқаларға ұқсас, өзіне тән белгілеріне ие бейнелеу формасы бұл **адам санасы**. Бұл ең жоғары даму сатысының белгісі сананың пайда болуы психиканы басқаратын заңдардың өзгеруімен өзектес. Егер тіршілік әлемінің барша тарихында психиканың даму заңдылықтарына басшылық еткен жалпы **биологиялық эволюция заңдары** болса, адам психикасының дамуы **қоғамдықтарихи даму заңдарымен** түсіндіріледі.

5. Жануар мен адам психикасындағы

айырмашылықтар

Сонымен, тіршілік дамуы қоршаған болмыс, дүниені бейнелеуді қамтамасыз етуге арналған жануарлардың тән құрылымын пайда етіп, сол қызметке қажетті ағзаларды жікке салды. Бейнелеу қызметінің сипаты неге тәуелді? Неліктен бір жағдайда ол жеке қасиеттерді қабылдайды да, екіншісінде затты тұтастай бейнелейді? Бұл жануарды қоршаған дүниемен байланыстыратын сол жануардың әрекетқилығының объектив құрылысына тәуелді. Тіршілік жағдайының өзгермелілігіне жауап бере отырып, жануардың дене құрылысы мен әрекеті де өзгеріске келеді, соның салдарынан психикалық бейнелеудің жаңа формаларының туындауына себепші тән мүшелері мен олардың қызметі өзгерген биологиялық талаптарға орай икемдеседі. Жануар психикасы мен әрекетінің және адам ісәрекеті мен санасының сапалық ерекшеліктері төмендегідей:

1. Жануарлар әрекетқилығының бәрі адам ісәрекетінен өзінің тікелей биологиялық, табиғи сипатымен ажыралады, яғни жануар әрекеті тек тіршілікке қажет затқа байланысты өрбіп, табиғатқа болған инстинктік қатынас шеңберінен аса алмайды. Осыған орай тіршілік иесінің шындықты психикалық бейнелеу мүмкіндігі шектеліп, өзіне биологиялық тараптан қажет болған заттардың қасиеттері мен сапаларын ғана қабылдау қабілеттеріне ие. Сондықтан да жануарларда заттарды сол күйінде тұрақты, объектив бейнелеу тәсілі қалыптаспаған. Қоршаған ортаның барша заттары олар үшін инстинктік қажет аймағында ғана танылуы мүмкін.

2. Жануардың өзі тектес тіршілік түрлеріне қатынасы басқа тысқы объекттерге нысандарға қатынасынан бөлектенбейді, яғни жануарларда қоғамдық сезімнің болмауына байланысты бұл қатынас та биологиялық инстинкт сипатында болады. Жануарларда шын мәніндегі еңбек бөлісі атымен жоқ, ал олардың әртүрлі қызметті шеберлікпен орындай алуы табиғи жағдай қажеттіктеріне орай тума берілген қасиет.

3. Жануарлардың өзара қатынас түрлері олардың "тіліндегі" ерекшеліктерді де анықтап отырады. Көбіне жануарлар бірбіріне дыбыстар көмегімен әсер етеді. Мұндай процестің адамдардың тілдесу қатынастарына ұқсастығы қандай? Әлбетте, қандай да бір сыртқы ұқсастық бар. Бірақ олар ішкі мағыналық тарапынан бір бірінен мүлде басқаша. Адам тілдесу (сөйлеу) барысында объектив мазмұнды білдіріп, өзіне қаратылған ауызша сөзді әншейін бір дыбыс ретінде қабылдап қоймастан, қоршаған болмыс шындығын бейнелеген ақпарат деп таниды. Ал жануарлардың дыбыстық әрекеті белгілі мазмұнға сай сараланбай, барша биологиялық қажеттіктің бәріне бірдей қолданылады (коректі қажетсіну, үрку, қорғаныс ж.т.б.) да, инстинктік, тума бекіген қылықтар шегінен аса алмайды.

Адамның санасының пайда болуы мен оның сипаты психика дамуының ең жоғары, жаңа сатысынан дерек береді. Жануарларға тән психикалық бейнелеуден саналық бейнелеудің айырмашылығы бұл заттасқан шындық болмысты бейнелеу. Ішкі психикалық құбылыстардың болуы, әлемнің субъектив

бейнеге енуі адам психикасының мәңгі зерттелетін сыры (А.Н.Леонтьев).

Сана психикасының ерекше сапалық формасы тіршілік эволюциясында өзінің ұзаққа созылған тарихына ие болғанымен, ол алғашқы рет еңбек пен қоғамдық қатынастарға түскен адамда ғана пайда болды. Адамның саналы әрекетінің үш айрықша белгісі бар. Олар: 1) адамның саналы ісәрекеті биологиялық себепсалдармен байланысы жоқ. Кейбір жағдайларда адам биологиялық қажеттікке бойсынбай, оған қарсы шығады. Мысалы, ерлік пен жан пидалылыққа бару. 2) Адамның саналы әрекеті жануарлардағыдай заттың сыртқы көрінісімен ғана қанағаттанбастан, оны тереңірек, жанжақты тануға бағытталады. Адам нақты көрнекіліктен абстракттық бейнелеуге өтіп, объекттердің астарлы байланыстарына үңіле көз жіберіп, тысқы бейне формасын ғана емес, тереңдегі заңдылықтарын тануға ұмтылады да соларға орай өз әрекетқылығына бағыт таңдайды. 3) Жануар әрекетқылықтары биологиялық байланыспен бірге, туа беріліп отырса, адамның біліктері мен ептіліктері қоғамдықтарих желісінде топталған адамзаттық тәжірибені игерууірену негізінде қалыптасып, олар оқу арқылы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіледі. Яғни адам иелігіндегі әрекетқылық тәсілдері оның өз тәжірибесінің өнімі емес, өткен әулеттің тарихиқоғамдық ісәрекетін игеруден. Адамдағы бұл құбылыс жануарлар болмысында тіпті де болуы мүмкін емес.

Жануар қылығынан мүлде өзгеше, адамның саналы әрекетін қалыптастыратын шарттар: 1) тіршіліктің әлеуметтіктарихи сипаты; 2) өмірдің қоғамдық еңбекпен байланысы; 3) еңбек құралдарын дайындап, пайдалана білу; 4) тілдік қатынастың пайда болуы.

6. Еңбек және сана

Адамның жануардан түпкі ерекшелігі: ол қаруды қолданып қана қоймастан, оны дайындау ұқыбына ие. Қару дайындаудың өзіақ ежелгі адамның ісәрекетін түбегейлі өзгертіп жіберді. Қару дайындау үшін болған әрекет енді биологиялық қажеттікпен (корек, жем қабылдау) ғана анықталмайды: бұл тұрғыдан ол қажетсіз, ал қару дайындаудың шын мәнмағынасы кейінгі аң аулауға керектігінен туындайды, яғни бұл іс орындалып жатқан әрекеттің тәсілін білумен ғана емес, сол қарудың болашақта қолданылуын **болжай алуға да** байланысты. Қару дайындаудың қажетті шарты бола тұра, сол білік (болжастыру) сананың ең алғашқы көрінісі ретінде танылады, яғни **саналы ісәрекеттің бірінші формасы**.

Қару дайындауға бағышталған ісәрекет адамның қылық құрылымын түбегейлі қайта қарастыруға алып келді. Жануар қылығы өз қажеттігін қанағаттандырудан әрі асқан емес. Ал қару дайындаушы адамның әрекетқылығы күрделі сипатқа ие болды: тікелей қажеттік қанағаттандыруға бағытталған әрекет ішінен мағынасы болашақта ғана көрінетін арнайы әрекеттер бөлініп шықты.

7. Тіл және адам санасы

Адамның күрделі құрылған саналы әрекетінің қалыптасуына себепші болған екінші шарт бұл тілдің туындауы еді. **Тіл деп қоршаған дүние заттарын, олардың әрекетін, сапасын және объекттер арасындағы қатынастарды бейнелейтін белгілер (символ, код) жүйесін айтамыз.** Сөз сөйлеуге қосыла, тілдесудің негізгі құралына айналды, соның арқасында адам ақпарат топтайды, білдіреді, адамдар әулетінің тәжірибесін үйреніп, игереді. Тілдің келіп шығуы жөнінде талай болжамдар мен теориялар айтылған. Біреулер оны рухани өмір көрінісі дей келе, бір Алланың ісі деп таниды. Екіншілер тілді тіршілік дүние эволюциясының нәтижесі деп қарастырады. Ал енді ғылыми шындық тұрғысынан алатын болсақ, тілдің шығу негізін адамның қоғамдық еңбек қатынастарынан іздеген жөн.

Тіл алғашқыда адамдарың еңбек процесінде қарымқатынас жасау қажеттігіне байланысты қалыптасты. Бірлікті тұрмыстық ісәрекетке қатысты екінші біреуге көңілкүй ғана емес, еңбекке байланысты заттар жөнінде де ақпарат білдіру қажеттігі туды. Ақпараттардың осы алғашқы белгілері: интонация, ишаралар және қарапайым дыбыстар болды. Тек көп мыңдаған жылдардың өтуімен дыбысты тіл жалпы әрекеттен бөлініп, дербестігіне жетті.

Тіл заттарды, олардың қозғалысы, сапасы және қатынастарын білдіретін таңбалар жүйесі, ақпарат жеткізуші құрал ретінде адамның саналы әрекетінің бұдан былайғы өркендеуінде үлкен маңызға ие болды. Осыдан тіл де, еңбекпен қатар, сана қалыптасуының негізгі себептерінің бірі.

Тілдің адам өміріне енуі ісәрекетке өте мәнді болған үш өзгеріс енгізді:

қоршаған орта заттары мен оқиғаларын жеке сөздер мен сөйлемдерге келтіріп, тіл сол заттарды бөліп

алып, оларға назар салып, есте қалдыруға мүмкіндік берді, яғни тіл біз танитын дүниені екі есе көбейтіп, ол жөніндегі ақиқатты жадқа бекіту мен адамның ішкі жандүние бейнелерін түзуге жәрдемдесті;

тілдегі сөздер белгілі заттарды атап қана қоймастан, олардың мәнді қасиеттерін абстракт танып, қабылданушы затты тиісті категорияларға (мәндес топтарға) жатқызуға көмек берді. Осыдан, тілге байланысты дерексіздену мен қорытындылау процесі қамтамасыз етіліп, сөз енді тек тілдесу құралы ғана емес, бейнелеудің сезімдік дүниеден ақылсана (рациональ) әлеміне келтірілген ойлаудың да жабдығына айналды;

тіл адамзаттың қоғамдық тарихында жинақталған ақпаратты жеткізудің бірденбір құралы. Ғасырлар өтуімен қоғамдықтарихи тәжірибедегі күрделенген ақпаратты ұрпақтан ұрпаққа жеткізумен тіл адамға сол тәжірибені игеріп, жеке басының қолынан келмейтін білім, ептілік пен әрекет тәсілдерін үйреніп алуына жол ашты. Осыдан тілдің пайда болуымен адамда, жануарларда болып көрмеген, психикалық дамудың түбегейлі жаңа типі өрістеді, тіл сана дамуының ең маңызды, шынайы құралы болды.

Тіл адамның саналы ісәрекетінің барша саласына қатысуымен, оның психикалық процестерінің ағымын жаңа деңгейге көтерді. Сондықтан да, тіл мен сөзді адамның бүкіл саналы өмірінің арқауы деп қараса да артық болмас.

Сонымен, сана өзімен қатар еңбек барысында пайда болған тілмен бірге жасайды, тілсіз сана жоқ. Сана адамның барша психикалық қызметіне ортақ қасиетті бейнелеудің ерекше формасы. Бүкіл психикалық әрекеттердің бірібіріне ықпалды әсерінің дамуы адамның қоршаған дүниені іштей бейнелеуін қамтамасыз етіп, оның дерексіз (абстракт) моделін түзді.

Жоғарыда айтқанымыздай, жануарлар психикасы олардың сыртқы жағдайларға икемдесу әрекеттерінің барысында дамып барады, ал адамдардың дамуы мен өмірді қайта жаңғыртуы табиғатты қайта түрлендіру (өзгерту) процесінде іске асады. Психологияны қызықтыратын жеке сана қоғамдық санамен біртұтас байланыста қалыптасып, өрістеп барады. Әрбір тұлға бейнелеудің саналық (идеалдық) формасын қоғам өміріне нақты араласуымен игереді: адам ретінде ол өмірден тыс, қоғамдық қатынастарынсыз жасай алмайды. Осы жасау формасына өтпей, ол адам қоғам мүшесі, азамат деңгейіне көтеріле алмайды.

Қорыта айтсақ, сана психиканы біріктіруші ең жоғары өмір әрекеті формасы, адамның еңбек әрекетіне орай басқалармен тұрақты тілдік қатынасқа келу арқасында қоғамдықтарихи шарттарға сай қалыптасуының нәтижесі. **Сана бұл қоғамдық болмыс.**

Сана құрылымында төрт негізгі сипат байқалады (А.В.Петровский):

- 1) Сана қоршаған дүние жөніндегі білімдердің жиынтық бірлігі, оның құрылымына барша танымдық процестер енеді: түйсік, қабылдау, ес, ойлау, қиял.
- 2) Санада субъект пен объектінің айырмашылықтары бекиді. Органикалық әлем тарихында тек адам өзін басқалардан бөлектей, олармен салыстыра алады. Жалғыз адамақ тіршілік иелері арасында өзін тануға, яғни психика әрекетінің бағытын өзіне бұруға қабілетті.
- 3) Мақсат болжастыру әрекетін қамтамасыз ете алады. Адам табиғат берген заттың формасын өзгертеді, сонымен бірге өзін өзгерту ісін заңдық сипатқа ие саналы мақсатпен ұштастырып, ісәрекетінің сипаты мен тәсілдерін алдынала белгілейді, ерік күшіне бағындырады. Осыдан сана қызметі: мақсат қалыптастыру, себепсалдарын анықтау, еріктік шешім қабылдау, ісәрекеттің орындалу жолын айқындау ж.т.б.
- 4) Сана құрылымында әрекетке орай қатынастар орнығады. Адам санасы міндетті түрде өз ішіне күрделі объектив, ең алдымен адам қатысқан қоғамдық қатынастарды бейнелейтін сезімдер жүйесін қамтиды (К.Маркс).

Сананың жоғарыда аталған бүкіл арнайы қасиеттерінің қалыптасуы мен көрініс беруінің міндетті шарты тіл, сөз. Тіл бұл қоғамдықтарихи тәжірибе немесе қоғамдық сананы бекіткен ерекше объектив жүйе. Нақты адам тарапынан қабылданған тіл сол адамның нақты санасының көрінісі.

8. Сана және астар сана

Адам өзінің ішкі дүниесін құрайтын көптеген білімбіліктерді, қатынастолғаныстарды әрдайым сезе бермейді. Содан **астар сана** (бессознательное) әр адамның психикалық болмысының ажыралмас құрам бөлегі. Ежелденақ ғалымдар (Платон) астар сананы қылықәрекет, сырқат, нәсілдік, көңілкүй табиғаты, өнер, адам ара қатынастар проблемаларын қарастыру мен топтауда ескерілуі қажет фактор екенін мойындаған. Астар сананың көп жағдайларды түсіндіруге қажет екенін білгенмен, оның ерекшеліктері мен заңдылықтарын танып білудің жолын ешкім ұсына алмады. Ғылымдағы астар санаға орай бұл қалып 3. Фрейд еңбектері арқасында өзгере бастады.

Астар сана проблемасының осы заманғы ғылыми түсінігі негізгі екі бағытқа бөлінеді: **психоанализ теориясы** (З.Фрейд) және астарлы **психикалық нұсқаулар** (установки) **теориясы**. Психоанализ бойынша сана мен астар сана психикалық әрекеттің бірбіріне тікелей қарсы, өзара сиыспайтын элементтері. Ал нұсқаулар теориясы, керісінше, психиканың тұтастық идеясын дәріптеумен, адам (личность) қасиеттерінің бірліктігі туралы түсінікті арқау етеді.

Астар сана табиғаты жөніндегі бүгінгі ғылыми пайымдаулар келесідей:

Ашық сана (ясное сознание) аймағында сыртқы қоршаған орта мен организмнің ішкі әлемінен бір уақытта келіп түсетін сигналдардың кішкене бір көлемі ғана өз бейнесін табады. Осы айқын санаға білінген сигналдарды ғана адам өз әрекетқылығын басқару үшін пайдаланады (Р.М.Грановская). Ал қалған ақпаратсигналдар да организм тарапынан кейбір процестерді реттеу үшін қолданылады, бірақ оны адамның өзі әрдайым сезебіле бермейді, яғни ақпаратсигналдар астар санаға өткен. Бүгінгі ғылыми түсінікте сана мен астар сана үйлесімді бірлестік жағдайында қызмет жасайтыны қолдау табуда. Әрекетқылық бағдарын таңдауға немесе жаңа шешім қабылдауға кедергі болатын жағдайлар туындағанда астардағы білімбіліктер мен іс тәсілдері айқын сана шеңберіне шығып, мәселе шешуге араласады. Қойылған проблема өз жауабын табумен олар қайта астарға өтеді де, айқын сана келесі проблемаларды күту үшін босайды. Өмірдің әр мезетінде барша процестің құрттай бөлігі ғана саналы реттелуіне қарамастан, сана өз кезегінде астар жүретін процестерге де ықпалын тигізіп отырады. Астар сана айқын сананың тікелей қатысынсыз өтіп жатқан әрекеттерді реттеубасқаруға қажет болған барша факторларды біріктіреді.

Астар сана аймағына, зерттеушілердің пайымына жүгінсек, және басқа да құбылыстар жатады: ұйқы кезіндегі психикалық әрекет (түс, лунатик); тікелей байқалмаған тітіркендіргіштерге жауап әрекет (түшкіру, қалтырау); дағдыға айналған қозғалысәрекетер (домбыра тарту, гимнаст әрекеті); саналы мақсаты болмаған кейбір әрекеттік ықпалдар (сәлемдесу әдеті, жақсылық және жамандық іске кірісе кету) және т.б. Астар сананы психиканың төменгі сатысы ретінде тану дұрыстыққа келмейді, себебі бұл адамға ғана тән ерекше психикалық құбылыс болумен, ол адам санасының қоғамдық шарттарына орай себепті пайда болып, онымен үзілмес байланыста тұрады.

Қайталау және бекіту сұрақтары:

1. Психиканың пайда болуына байланысты теориялық көзқарастар қандай?
2. Тіршілік иелеріндегі психикалық бейнелеудің кезеңдері мен деңгейлері қай сипатта болды?
3. Психика дамуында жүйке жүйесінің рөлі және оның дамуы мен жетілуі қалай өтті?
4. Инстинктік әрекет формаларының сипаты, пайда болуы мен мүмкіндіктері қай дәрежеде?
5. Жануардың жеке ауыспалы, дағдылы әрекетқылығының пайда болу себептері қандай?
6. Интеллекттік әрекеттердің ерекшеліктері неде?
7. Жануарлар мен адам психикасының айырмашылықтары неде?
8. Адам санасының қоғамдықтарихи сипаты қандай?
9. Адам санасының дамуындағы еңбек пен тілдің маңызы қандай болды?

10. Сана мен астар сананың айырмашылықтары неде?

Тақырып бойынша семинар жоспары

1. Психикалық бейнелеу кезеңдері мен деңгейлері.
2. Психика және жүйке жүйелерінің даму жолы.
3. Жануар әрекетқилықтарының түрлері (инстинкт, ауыспалы әрекетқилық, интеллект).
4. Психика дамуының ең жоғары формасы сана, оның пайда болу себептері.

Өзіндік оқуізденіс, ғылымизерттеу (курс, бақылау, реферат, баяндама) жұмыстарының тақырыбы

1. Физиологиялық факторлар және адамның психологиялық процестері, қалпы мен қасиеттері.
2. Ми және психика.
3. Адам психикасы мен әрекетқилығының дамуында биологиялық және әлеуметтік факторлардың ролі.

Әдебиеттер:

1. 1дәрісбаяндағы әдебиеттер.
2. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. Курс лекций. М. 1988 (6595, 162189 беттер).
3. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. М. 1986 (7695, 96141 беттер).
4. Линден Ю. Обезьяны, человек и язык. М. 1981 (1439 беттер).
5. ЛадыгинаКетс Н.И. Развитие психики в процессе эволюции. М. 1988 (868, 69140, 141227 беттер).
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. М. 1989 (146156 беттер).
7. Пьер Гейяр де Шарден. Феномен человека. Преджизнь. Жизнь. Мысль. Сверхжизнь. М. 1987.

3 дәрісбаян

ТӘН МЕН ЖАН

Жоспары:

1. Ми құрылымы мен қызметі.
2. Мидың ақпаратты қабылдау, өңдеу және сақтау қызметі.
3. Мидің ісәрекет бағдарламасын түзу, реттеу және бақылау қызметі.
4. Ми қызметінің физиологиялық негіздері.

1. Ми құрылымы мен қызметі

Адамның психикалық әрекет заңдарын, оның желісі мен құрылым ерекшеліктерін айқын түсіну үшін жан әрекетін туындатушы тән адам миының құрылымымен танысып, оның жан күйі көріністерінің сол тән бөлігімен қандай байланыста болатынын білу қажет.

Органикалық дүниенің ұзаққа созылған эволюциясында қарапайым бір жасушалы жануарлардан адамға дейін қылықәрекеттің физиологиялық механизмдері үздіксіз жетілуде болды. Мысалы, бір жасушалы организмнің жалғыз жасушасы тіршілікке қажет барша қызметтерді (түйсік, қозғалыс, ас қорыту) орындай алды. Бірақ оның мүмкіндіктері шектеулі болды. Ал жоғары дамыған жануарларда арнайы қызмет орындаушы тән мүшелері даралана бастады. Яғни бір жасушалар сигналдарды қабылдау (рецептор) қызметін атқарса, екіншілері бұлшық еттер мен әртүрлі без секрецияларын іске қосты (эффектор). Қажеттікке орай жеке мүшелер және олардың қызметі жіктелгенімен, организмнің біртұтас тіршілігі мен тән мүшелерінің өзара байланысын **орталық жүйке** жүйесі (центральная нервная система) қамтамасыз етті.

Жүйке жүйесінің жалпы түзілімі барша омыртқалыларда бірдей. Бұл жүйенің негізгі элементі **жүйке жасушалары немесе нейрондар**. Нейрон жасуша тәнінен (**дендрит қозу қабылдау**) және өсінділерден (**аксон** қозуды жеткізу) құралады. Аксонның дендриттермен, не басқа жасуша денесімен байланысы **синапс** деп аталады. Синапс жүйке жүйесіндегі жаңа байланыстар механизмін түсіндіруде шешуші маңызға ие.

Орталық жүйке жүйесі **арқа** және **бас миынан** тұрады. Ми бөліктері сан алуан жүйке қызметін орындайды. Олардың орналасу деңгейі жоғарылаған сайын, оның қызметі де күрделене түседі. Бәрінен төмен жайласқан арқа миы, оның қызметі бұлшық ет топтары мен ішкі мүшелер қызметін реттеу. Оның үстінде **мишықпен** бірге **сопақша ми** орналасқан. Сопақша ми дененің күрделі қызметтерін орайластыра басқарады (бұлшық ет топтары, дем алу, қан айналымы, ас қорыту және т.б. жұмыстарды біріктіру). Бұлардан жоғарылау орталық жүйке бөлігі күрделі қозғалыстар мен бүкіл дене қалпын реттеуге қатысатын **орта ми** жайғасқан. Сопақша ми мен орта ми бас миының **бағаналы бөлігін** құрайды. Орталық жүйке жүйесінің ең жоғары бөліктері бас миының **үлкен жарым шарларына** біріккен. Үлкен жарым шарлар құрамына **қабық асты түйіндері** деп аталатын тереңдегі жүйке клеткаларының тұтас жиынтығы кіреді. Жарым шарлардың үстіңгі бетінде жүйке жасушалар қабаты **бас миы қабығы** көмкерілген. Бұл қабық қыртыс, сай, қатпар күйінде. Жақын маңда жатқан **көру төмпешіктері мен** қабық асты түйіндері қосылып **қабық асты** деп аталады. Ми қабығы қабық астымен қосыла рефлекторлық әрекеттің күрделі формаларын басқарады.

Жүйке жүйесінің барша бөлімдері өзара тығыз, ықпалды байланыста. Бірақ олардың әрқайсысының ролі бірдей емес. Арқа миы мен мидың бағаналы бөлігі сопақша ми, орта мимен қосыла тұма рефлекстер орталығына бірігеді. Арқа миында ең қарапайым рефлекстер орталығы (тізе рефлексі) бар. Дене мен аяққол сүйек бұлшық еттерін реттейтін, ішкі мүшелер жұмыстарын басқарушы рефлекторлық орталықтар да осы арқа миында.

Бас миының бағаналы бөлігі күрделі де тіршілікке өте қажет шартсыз рефлекстік әрекеттерді басқаратын орталық. Сору, шайнау және жұтыну рефлекстері осы тетік құрамындағы сопақша мидің жауап әрекет орталығынан басқарылады. Кейбір қорғаныс рефлекстерін (түшкіру, жөтел, жас ағу) де осындағы жүйке іске асырады.

Орта мида көз бен құлақ қозуларын қозғалыс аймағына жеткізетін орталықтармен қатар көз қарашығын тарылтатын жүйке тетігі жайғасқан, бірақ бас миы бағаналы бөлігінің қызметі бұнымен шектелмейді. Сопакша мида орналасқан дем алыс, жүректамыр мүшелерінің қызметін, сонымен бірге организмнің ішкі құрылым тұрақтылығын сақтаушы басқа да органдардың жұмысын реттеуші орталықтар ерекше маңызға ие. Өте күрделі қызметтер мишыққа жүктелген. Бүкіл сүйек бұлшық ет жүйесіндегі әрекет: жүру, жүгіру, секіру т.б. кезіндегі дене теңдестігін сақтауға орай барша бұлшық еттерді басқару осы мишықтың міндеті. Бас миының бағаналы бөлігі мен арқа мидың рефлекторлық қызметі организмнің жауап әрекеттерінің біршамасын қамтиды.

Дамыған жануарлардың рефлекторлық қызметінің формалары ауқымдылау да күрделірек. Қабық асты (үлкен жарым шарларының көру төмпешіктері мен қабық асты түйіндері) күрделі шартсыз рефлекстік қызметті қамтамасыз етеді. Көру төмпешіктері қабық асты сезгіш орталық, ал қабық асты түйіндері жүрісті реттеу қызметін атқарады.

Адамның саналы әрекетін реттеп, басқарушы орган үлкен ми сыңарының қабығы, сондықтан да адам психикасы мен үлкен ми сыңарлары арасындағы байланыс, қатынас мәселесі маңызды проблемалардан, осыдан ғылымда **психикалық қызметтердің ми қабығында мекенді болу** (локализация) теориясы көтеріліп жүр. Жан процестерінің миға қатынасы, психикалық әрекеттің заттасқан негізі болған мидың жұмыс принциптері ғылым дамуының әр кезеңінде әрқилы сипатталды. Мұның себебі адамның психикалық процестеріне, олардың негізі миға деген түсінік, көзқарастардың біргелік болмауынан еді.

"Психикалық қабілеттердің мекендігі" теориясын бірізді жолға түсіруге күш салған Ф.А.Галль (XIX ғ. басы) болды. Оның болжамынша, әртүрлі психикалық "қабілеттердің" негізі (субстраты) осы қабілеттердің дамуымен өрбитін бас миы қабығындағы жүйке еттерінің (ткань) кішігірім ауданшалары. Осылай тұжырымдаумен, ғалым көптеген қасиеттердің мекенін белгілеп берді: мыс., адалдық, ұқыптылық, махаббат ж.т.б. Зерттеушінің пікірі: әртүрлі қабілеттер адам миында нақты мекеніне ие және ол мекенді бас сүйегіндегі шығыңқы томпақтардан байқауға болады. Мұндай шығыңқы қабілет мекеніндегі қасиетке сай жүйке еттері көптеп өсіп, сыртқа тебу себебінен. Осы болжам негізінде "Френология" деген арнайы ғылым саласы пайда болып, мұнан былай адамның дара қабілеті оның бас сүйегіндегі төмпешіктерге қарай болжастырылатын болды. Галль теориясы адам миы қызметінің мекендігі жөніндегі алғашқы аңғыртматериалистік түсініктен туған еді.

XIX ғ. 40шы жылдары Галль френологиясына қарсы пікір топшылаған Флуранс болды. Ол бас ми бөліктерін алып тастау тәжірибелерін жүргізу барысында ми қабығы мүмкіндіктерінің теңдей екендігі туралы болжамға келді. Бұл теңдіктің себебі ғалым пікірінше, ми тұтастай, бірлікті қызмет атқаратын біртекті зат.

Ми қабығындағы қызмет мекендігі туралы осы заманғы ғылыми түсінімнің негізін 1861 ж. сөйлеу орталығын ашумен француз ғалымы П.Брока қалады. Кейін, 1873 ж. неміс ғалымы К.Вернике сөз ұқпау (словесная глухота) орталығын тапты. Өткен ғасырдың 70жылдарынан бастап, сырқаттарды бақылаудың нәтижесінде ми қабығының шектелген ауданшаларының зақымдануы белгілі жан қызметтерінің жоғалуына әкеп соғатыны дәлелденді. Осыған орай бас миы қабығында нақты психикалық әрекетке жауапкерлі жүйке орталықтары белгіленді.

Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде миы зақымданған жаралыларды бақылау қорытындысын жасап, неміс психиатры К.Клейст 1934 ж. ми қызметінің мекендік (локализационный) картасын жасады. Бұл картада күрделі психикалық әрекеттер бас ми қабығының нақты ауданшаларымен байланыстырылды. Бірақ көп салалы психикалық қызметтердің бас миы сыңарларының белгілі нүктелерінде жайғасуы жөніндегі теориялық бағыт өзінің біршама шындыққа жанаспайтындығын көрсетті. Клиникалық бақылау деректерін талдай отырып, сөйлеу, жазу, оқу, есеп құсаған күрделі психикалық процестердегі ауытқулардың бас миы қабығының бір емес, әртүрлі аймақтарына да байланыстылығы дәлелденді. Керісінше, шектеулі, бір ми бөлігінің зақымдануынан әртүрлі психикалық процестер тобының да бұзылысқа келетіні байқалды. Мұның бәрі психикалық құбылыстардың мекенділігі туралы пікірдің мардымсыздығын ашып, зерттеушілерді психикалық құбылыстар біртұтас ми қызметінің нәтижесі дегенге ойыстырды. Енді ғылымдағы сан жаңалықтар тізбегінде **"антилокализационализм"** (мекендікке қарсы) теориялық ұғым бас көтеріп, бірақ көп оздырмай, ол да өзінің негізсіздігін танытты.

Тек қана **гистологиялық** (адам, жануардың тері, ет құрылысы) зерттеулер мен **физиологиялық** байқаулар бас миы қабығының күрделі дараланған (дифференцированный) аппарат екендігі, ми қабығының әрқилы аймақтарының құрылымы бір еместігі, ми қабығы құрамын түзуші нейрондардың

өдейі "маманданғандығы", олардың арасынан тек арнайы тітіркендіргіштерге немесе өте әсерлі белгілерге жауап қайтаратындары бар екені аян болды. Кейінгі зерттеулер бірнеше ми қабығы қабылдау, сезім орталықтарының барын дәлелдеді.

Үлкен ми сыңарларының бүкіл бет аймағын бірнеше көлемді бөліктерге жіктеу мүмкін. Бас миы аймақтары: ми сыңарларының сыртқы бөлігі желке аймақ (қарақұс), ол алдыңғы тарапта төбе (еңбек) аймақтарына жалғасады. Алдыңғы, аумағы бойынша ми сыңарларының ең үлкен бөлігі маңдай аймағы адамда ғана жақсы дамыған. Осындай бөлектеулерге орай көру әсерлерінің анализі мен синтезі қабықтың желке аймағында (көру зонасы); есіту тітіркендіргіштерінің анализі мен синтезі желке аймағының жоғары бөлігінде (есту зонасы); сезу және бұлшық етсүйек аппаратындағы тітіркенушілер төбе (еңбек) аймағының алғы бөлігінде орындалады.

Адам не жануар тіршілігінде қайбір тітіркену неғұрлым маңызды болса, бас миы қабығының соғұрлым үлкен бөлігі осы тітіркенуді беретін сезім органына "жұмыс" істейді. Мысалы, кірпі тірлігі көбіне иіс сезуге тәуелді, сондықтан оның бас миы қабығында иіс сезу аймағы баршылық. Керісінше, иіс сезімін онша қажет етпейтін адам бас миында иіс зонасы кішігірім бөлікпен шектелген.

Ал анағұрлым күрделі психикалық әрекеттерге байланысты ми қызметін бүтін, бір топ органдардың бірлігі, яғни күрделі қызметтік жүйе орындайды (П.К. Анохин). Мысалы, жүріс не оқу (хат, кітап) сияқты күрделі қызметтер жүйке аймағының бөлінген бір көлемінде "мекендеуі" мүмкін емес. Тіпті қарапайым ырықсыз қозғалыстың өзі күрделі қызмет болып, өз ішіне сезімдік (афференттік), сонымен бірге қозғағыш (эфференттік) импульстердің тұтас бірлігін қамтиды.

Күрделі психикалық процестердің мидағы ұйымдасуын жете түсіну үшін адам миы қызметі жөніндегі осы заманғы ғылыми деректерді білу қажет. Мұндай ұйымдасу принциптері көрнекті психолоғалым А.Р.Лурия тарапынан нақтыланған. Жантану үшін өте маңызды бас миы аппараттарының қызметімен байланысты бұл принциптер келесідей:

Ақпаратты қабылдау мен өңдеуді қамтамасыз етуші, өз әрекетінің бағдарламасын түзу мен олардың тиімді қызметте болуын бақылайтын адамның бас миы құрылымдары әрдайым бүтін бірлікте жұмыс етеді. Бірақ бұл аппарат өте күрделі әрі жете дараланған (высокодифференцирован) бірнеше бөліктерден тұрады, енді осы көп бөліктердің бірі өзінің қалыпты ісінен ауытқыса, бүтін аппараттың қызметіне зақымын тигізеді. Адам бас миында әдетте үш негізгі блок (тобы) байқалады, олардың әрбірі психикалық әрекетте өзінің ерекше маңызына ие. Олардың **бірі** ақпарат қабылдап, өңдеуге; сонымен бірге бағдар түзу процесі мен олардың іске асуын қадағалап баруға қажетті ми қабығының іс қуатына жәрдем береді. **Екінші** блок адамға сыртқы қоршаған орта мен өз тәні мүшелерінен жетіп келген ақпараттардың қабылдануы, өңделуі және сақталуына байланысты процестерді жүргізеді. Ал **үшіншісі** әрекет жоспарын түзеді, оның орындалуын реттеп, іске асырады және табысты нәтижеге жетуіне бақылау қояды. Аталған үш блок бас миының оқшауланған бөлімдерінде орналасып, олардың үйлесімді жұмысының арқасында ғана адамның саналы ісәрекеті тиімді бағытта өтеді. Сонымен, әр блоктың өзіне тән сипаттамасы бар. Бірінші блок ми қабығына **қуат беру (тонус)** блогі, немесе **энергетикалық блок**. Әрекетқилық процестерінің өз деңгейінде орындалуы мен өзінөзі реттеп баруы үшін ми қабығының қуатын қажетті дәрежеде тұрақты сақтау және қамтамасыз ету керек. Осындай қуат болған кезде ғана одан тиісті ақпараттарды таңдап, қабылдау; олардың ізін жадыда қалдыру, нақты әрекет мазмұны мен бағытын қалыптастырып, оның орындалуын бақылап баруы мүмкін. Бұл принциптердің іске асуы үшін ми қабығының қозу (возбуждение) мүмкіндігі жеткілікті деңгейде болуы қажет.

Блок құрамына енген бүкіл тетіктер тобы (комплекс) ми қабығының қалыпты жұмыс істеуінде үлкен маңызға ие. Оның мәні: қабықтың тұрақты қуаты, негізінен, екі себепке орай қолдау табады. Бірінші себеп: ми қабығының сергек (бодрствование) қалпын сақтау үшін оған сыртқы орта ақпараты ізін үзбестен, легімен келіп, еніп жатуы лазым: мұндай тысқы әсер болмағанда, жануар мүлги бастайды, не ұйқыға кетеді. Сонымен, ми қабығының сергектік көзі организмнің **шеткі аймақтарынан** (периферия) түсетін **тұрақты тітіркендіргіштер**, ал бұларды жеткізетін мидың жоғары бағанасы.

Ми қабығы қуатының тұрақтылығын қолдаушы екінші көз бұл организмнің **ішкі зат алмасу процестері мен** биологиялық қуаттар негізін құрайтын **импульстер**. Мысалы, аштықтан хабар беруші организм қалпы жоғары баған және гипоталамус аппараттарымен реттеледі. Ми қабығына ретикулярлы формацияның (мидің белсенділік қуатын көтеруші нейрондар шоғы) жәрдемімен жеткізілген осы организм жағдайының импульстері қабық қуатын төмендетпей, оның сергектігінің кепілі болады. Ми қабығында тіл, сөз араласуымен тек адамға қатысты ең жоғары ниеттер мен қажеттіктерді пайда етуші ақпараттарға орай туындайтын әрекетқилық бағдарламасының қуатын сақтауда маңызға ие болған

үшінші көзді де **бәсеңдеуші ретикулярлық формацияны** атамай болмайды. Бұл ми тетігінің жұмысы адамның саналы әрекетімен пайда болатын күрделі ниет, ұмтылыс, қажетсінуге байланысты.

Сонымен, бірінші блок өз құрамына жоғары бағана, ретикулярлы формация және ежелгі қабықтарды қамтып, ми қабығының жалпы сергектігіне қуат берумен қозу істерін ұзақ мерзімге сақтауға мүмкіндік береді. Бұл блоктың жұмысы қайсы бір органдармен әдейі байланыста болмай, қабықтың жалпы қуатын (тонус) ұстап тұрады.

2. Мидың ақпаратты қабылдау, өңдеу және сақтау қызметі

Сонымен, бірінші блок ми қабығының қуатын ғана қамтамасыз етеді. Ал енді әңгіме болатын, екінші блок сезім органдары сырттан жеткізген сигналдардың анализі мен синтезіне байланысты іс атқарып, адамға келіп түскен ақпаратты қабылдайды, өңдейді және сақтайды. Оның құрамындағы аппараттар бас миы қабығының артқы (еңбек, шеке, желке (қарақұс) бөліктерінде орналасып, бірінші блокта жоқ арнайы қызметтік сипатқа ие. Осы тетіктер жүйесі арқылы ми көру, есіту және сезу сигналдарын қабылдайды, өңдеп, бекітеді, алынған тәжірибе нің іздерін есте қалдырады. Бұл блок аппараттарын қабылдаушы жүйенің (талдағыштардың) орталық (қабықтың) бөліктері деп қарастырса болады. Осы бөліктердің көрумен байланыстысы желке, қарақұста, есіту бөлігі шекеде, сезімдіктері төбе, еңбек аймағында орналасқан.

Қабылдаушы аппараттардан (рецептор) шыққан талшықтар осы бөліктерге жетіп, бітеді; осы арада келіп жатқан көру, есту және сезу (тактиль) ақпараттары жіктеледі, "тіркеуге" алынады. Бұл зонада күрделі болған құрылымда бас қосып, бірігеді және кірігеді. Шеткі сезім органдарынан талшықтар жетіп, тікелей байланысатын қабық зоналары **алғашқы** немесе **құрастырушы аймақ** деп аталады да, осы құрастырушы аймақпен жанасып, қабысатын ми қабығы зоналары **туынды** немесе **құрастырубайланыс түзуші** (проекционноассоциатив) аймақтар аталған.

Сезімдік қабықтың алғашқы аймақтары арнайы қызметтік белгілерді (көру, есіту, сезу) жіктеп, талдайды, яғни келіп түскен ақпаратты мәнді бөліктерге бөлшектесе, қабық бөліктерінің екінші, туынды зонасы біріктіру (синтез) қызметін, немесе субъектке жеткен ақпараттың күрделі өңдеуін жүргізеді.

Талдағыш блок аппараттары алғашқы және екінші бөліктермен шектелмей, олардың жоғарысына қабықтың үшінші зона тетіктері қондырылған. Бас миы қабығының үшінші зонасы тек адамда ғана түзілетін арнайы ми қабығы құрылымдарының бірі. Қабықтың үшінші аймағы ұзақ дамудан жетіледі де, ми қабығына әртүрлі талдағыштардан келіп түскен ақпараттарды біріктіру оның негізгі қызметі. Бұл бөлік тетіктерінің зақымдануы, сырқатқа шалдығуы немесе әншейін шаршауынан адам сырттан келіп жатқан сигналдардың басын қосып, олардың күрделі бірлігін жасап, қорытынды шешім таба алмай, қызметәрекет бабында адасады (кеңістікте оңдысолын ажырата алмайды, күрделі грамматикалық байланыстарды түсінбейді, көп қатынасты логикалық операцияларды орындай алмайды).

3. Ісәрекет бағдарламасын түзу, реттеу және бақылау ми қызметі

Бас миының үшінші блогі адамның белсенді әрекетінің бағдарламасын түзіп, оны реттеп және бақылап барады. Оның құрамына үлкен ми сыңарларының алғы бөліктеріндегі маңдай аппараттары кіреді. Адамның саналы ісәрекеті ақпаратты қабылдау мен өңдеуден басталып, тиісті іс жоспарын түзіп, қажетті ниет қалыптастыру және түзілген ісәрекеттік бағдарламаға орай тысқы (қозғалыс), ішкі (ойақыл) жұмыстарды орындаумен аяқталады. Бұл процестің іске асуы, керекті ниеттер мен ұмтылыстарды түзіп, сақтау және ниетке сай жасалған бағдарламаны орынды жерінде жүзеге келтіріп, бастапқы мақсат пен әрекет нәтижесін салыстыра, байқап бару үшін арнайы аппарат қажеттік етеді.

Аталған қызметтердің бәрі мидың алдыңғы бөліктері мен олардың маңдай шектерінде іске асып отырады. Мидың артқы бөліктері сияқты, алдыңғылары да төмен жайғасқан ретикулярлық формациямен тығыз байланысқан. Бұл арада қабықтың маңдай шектерінде туған импульстерді жеткізетін ретикулярлы формация талшықтары (өрлі және төмен бағыттағы) өте күшті дамып, шоғырланған. Осылардың арқасында қабықта қалыптасқан тілекниеттердің мазмұнына сай организмнің жалпы қалпы реттеліп, керек болса, өзгертіліп тұрады.

Мидың маңдай шектері ең алдымен организмнің белсенділігін көтеру қызметін атқарады, қабық қуатына

дем беріп отырады. Қарқынды ақыл жұмысы ми қабығының көбірек қуатын керек етеді. Осындай кездер маңдай шектерінде бірдей қозып, бірлікті әрекет ететін бірнеше нүктелер пайда болады.

Маңдай аймағының зақымдануынан сырқаттар тілекниеттерін ұзақ уақыт сақтай алмайды, әрекет бағдарын ұмытып қалады, бағдарламаға тура болмаған импульстерге қарсы тұра алмай, әрекетті қажеттілікке орай басқара алмайды. Мұндай науқастар өз назарын алдында тұрған міндетке шоғарландыра алмай, ойын басқа бірдеңеге ауыстырып жібереді.

Адам ми қабығының маңдай шегі әрқандай ісәрекеттің өз бетінше реттеуреттелу қабілетін қамтамасыз етеді.

Біз бас миы қызметін қамтамасыз етуші блоктардың қысқаша сипаттамасын бердік, ми қызметінің принциптеріне тоқтадық. Ал енді ми қызметіне қажет нақты механизмдерді түсіну үшін, адамның психикалық өмірінің негізінде жатқан физиологиялық тетіктер жөніндегі осы заманғы пайымдаулар сипатын таныған жөн.

4. Ми қызметінің физиологиялық негіздері

Жан әрекеттері негізінде жатқан мидың күрделі жұмыс формалары рефлексдер (жауап әрекеттер) сипатында құрылған. Барлық рефлексдер екі үлкен шартты және шартсыз топқа бөлінеді. **Шартсыз рефлексдер** тума, көп өзгеріске келе бермейді, бас ми қабығынан төмен орналасқан жүйке жүйесінің бөліктерімен іске асырылады. Мұндай рефлексдер организмнің қоршаған ортаға икемделуін шектелген жағдайларға байланыстырып, аздаған тітіркендіргіштерге жауап күйінде, тұрақты сипатқа ие болады. Сондықтан шартсыз рефлексдер жәрдемімен сырттың ауыспалы әсерлеріне онша икемсіз келетін организм әрекеттері ғана бастау алады. Ал қоршаған орта жағдайлары өте көп өзгере беретіндіктен, олармен бірге ауысып тұратын басқа да жауап әрекеттер формасы өте қажет.

Организмнің тіршілік барысында (өмірлік тәжірибе негізінде) қалыптасатын жаңа өзгермелі әрекет жауаптар формасы **шартты рефлексдер** аталып, олар жоғары дамыған жануарлар бас миы қабығында жасалады. Шартты рефлексдер түзілуде организм үшін бұрын мәнге ие болмаған тітіркену әсері енді организмге тікелей маңызды басқа тітіркендіргіштің сигналына айналады. Бұған дейін бейтарап әсер енді жаңа сигналдық қызметке ауысады.

Шартты рефлексдердің жасалуынан мида бұрын болмаған, жаңа **уақытша байланыстар** қалыпқа түседі. Бұл байланыстар жоғары жануарлар мен адамдарда психиканың бас тірегі (субстрат) болған үлкен ми сыңарларының қабығында орайласады. Зерттеулердің дәлелдегеніндей, жануарлар бас миының қабығы алынумен жаңа, уақытша байланыстар мен бұрыннан барлары да жойылып кететіні белгілі. Ми қабығы алынған ит қозғалады, қоректенеді, бірақ иесін танымайды, төңірегіндегі заттарды ажырата алмайды.

Шартты рефлексдердің жасалу заңдарын ашқан И.П.Павлов. Ғалымның зерттеулері нәтижесінде, шартты рефлексдер немесе тұйықталған уақытша байланыстар үлкен ми сыңарлары қабығының қызметіне негіз болатыны дәлелденді. Сондықтан бас миының қызметі **тұйықтаушы әрекет** деп те аталады.

Сезім органдарына әсер етуші тітіркендіргіш бас миы қабығының белгілі бір аймақшасын қоздырады. Бұл қозу бір орында бекіп қалмай, қабық бетіне, жақын жердегі қабық астына түгелдей жайылады (иррадиация). Бұл **қозу иррадиациясы** барлық бағытта бірдей болмайды. Бас миы қабығында нақ мезетте ең көп қозу болған орын, тұрақты қозу көзі **доминанта** деп аталады. Егер бас миында тұрақты доминанта пайда болса, онда көрінген әрқилы әлсіз әсерлерден болған қозулар да осы күшті орталыққа қарай тартыла тарайды. Доминанта, мидағы ықпалды қозу орталығы жөніндегі теория көрнекті орыс физиологы А.А.Ухтомский еңбектерінің жемісі.

Шартты рефлексдердің жасалуы үшін күшті кедергі тітіркендіргіштердің болмауы үлкен маңызға ие. Егер мұндай қолайсыз жағдай туа қалса (сабақ уақытында орынсыз шу, кино залындағы орынсыз сыбыр, т.б.), қалыптасудағы шартты байланыстардың түзілуі қиындасады, ми қабығындағы байланыс жасаушы бөліктердің жұмысы тежеледі.

Шартты рефлексдердің түзілуі үшін бас миы қабығының белсенді әрекеттік қалпы да өте қажетті, яғни организмнің жалпы сергектігі болған жөн.

Уақытша байланыстар тұйығы ми қабығының **біріктірушілік** (синтезирующий) **әрекетінің** негізі. Сонымен бірге, шартты рефлексстердің жасалуы рефлекс туындататын әсерді бөліп тануға байланысты, яғни ми қабығы синтездік жұмыспен қоса талдау (анализ) қызметтерін орындайды. Осы шартты рефлексстер негізінде жатқан ми қабығының талдау біріктіру (аналитикосинтетическая) қызметі организмнің өмір жағдайларына икемдесуін қамтамасыз етеді.

Шартты рефлексстерге байланысты және бір маңызды мәселе бұл жүйке процестерінің жүрісі (динамика), Үлкен ми сыңарларындағы жүйке процестері нақты бір орында басталып, жүйке жүйесінің басқа бөліктеріне жайылады. Бұл құбылыс **иррадиация** деп аталады. Таралу процесіне қарсы жүйке процесінің бір орында **шоғырлануы** (концентрация). Жүйке процесінің екеуі де қозу және тежелу шоғырланады да таралады. Бұл үлкен ми сыңарларындағы жүйке процестері қозғалысының негізгі формасы болумен, тітіркендіргіш әсерлердің қуатына тәуелді келеді.

Жүйке жүйесінің қызметінде маңызды факторлардың бірі жүйке процестерінің **өзара индукциясы**, яғни қозу мен тежелу бірбіріне күшейту не әлсірету ықпалында болады. Бас ми қабығының бір бөлігіндегі қозу төңірегіндегі ауданшаларда тежелу процесін туындатады (**кері индукция**). Ал белгілі пункттегі тежелу оны қоршаған аймақта өзіне қарсы қозу процесін пайда етеді (**оң индукция**).

Өмірдің табиғи жағдайында тітіркендіргіштер оқшауланып, дараланбайды. Әдетте, олар бір мезгілде не бір ізділікпен көрінеді. Қалаған әсер тітіркендіргіштердің бір мезеттік тобы. Сондықтан қоршаған ортада үйлесім табу үшін ми көптеген әсерлерге бірдей жауап қайтару мен бір жүйені екіншісінен айыру мүмкіндігіне ие. Үлкен ми сыңарларының жеке тітіркендіргіштерді бүтін топқа біріктіре алу мүмкіндігі **бас ми қабығының жүйелеу қызметі** деп аталады.

Ми қабығы жұмысындағы жүйеліліктің маңызды көрінісі **динамикалық стереотип** немесе тітіркендіргіштердің белгілі тобына болған жауаптардың бүтін жүйесі. Ми қабығының жүйелі жұмысы күрделі әрекет түрлерінің орындалуына көмектесіп қоймастан, оған қоса жүйке байланыстарын түзуде үлкен үнемділікке жеткізіп, ұзақ уақыт есте сақтауға жәрдемін тигізеді. Белгілі байланыстар жүйесіне ие адам қандай да бір заттың не құбылыстың бір элементі бойынша оны бүтіндей жаңғыртуға қабілетті келеді, ал өз кезегінде бұл қасиет білімдер мен дағдылар бекімін бірқанша жеңілдетеді.

Қайталау және бекіту сұрақтары:

1. Қарапайым тіршілік иелерінің жүйке құрылымы қандай?
2. Бас миы әртүрлі бөліктерінің атқаратын қызметтері қалай айырылады?
3. Психикалық қызметтердің бас миында мекенді болуы жөніндегі проблеманың мәні неде?
4. Ми бөліктері қызметтерінің тұтастық сипатын қалай түсіндіресіз?
5. Бас миы тетіктерінің қызмет принциптері қандай?
6. Адам бас миындағы қуаттау блогінің атқаратын қызметі не?
7. Ақпаратты қабылдау, өңдеу және сақтау ми қызметі қалай орындалады?
8. Ісәрекет бағдарламасын түзу, реттеу және бақылау ми бөлігінің сипаты қандай?
9. Ми қызметімен байланысты физиологиялық процестер қалай жүреді?

Тақырып бойынша семинар жоспары:

1. Психикалық процестердің адам миымен байланысы.
2. Мидың құрылым бөліктері және олардың қызметі.
3. Мидың ақпаратты қабылдау, өңдеу және сақтау қызметі.

4. Исәрекет бағдарламасын түзу, реттеу және бақылау ми қызметі.

5. Мидың физиологиялық негіздері.

Өзіндік оқуізденис, ғылымизерттеу (курс, бақылау, реферат, баяндама) жұмыстарының тақырыбы

1. Мидың құрылым бірліктері қызметінің адамның психикалық процестері мен қалыбына байланыстылығы.

2. Танымдық процестердің физиологиялық механизмдері.

3. Мекендік теориясының ғылыми негізі және оған қарсы көзқарастар.

Әдебиеттер

1. 1дәрісбаяндағы әдебиеттер.

2. Вулдридж Д. Механизмы мозга. М. 1965 (1733, 4056, 92102 беттер).

3. Линдсей П., Норман Д. Переработка информации у человека. М. 1974 (276312 беттер).

4. Лурия А.Р. Мозг человека и психические процессы. (1168 беттер).

5. Мильнер П. Физиологическая психология. М. 1973 (1936 беттер).

6. Хомская Е.Д. Нейропсихология. М. 1987 (2638 беттер).

7. Веккер Л.М. Психические процессы. Т.1., Л., 1974, (4667 беттер).

8. Чуприкова А.И. Психика и сознание как функции мозга. (1662, 77104, 105157 беттер).

4 дәрісбаян

Психологияда қалыптасқан ғылыми бағытбағдарлар

Жоспары:

1. XX ғасырдың 2030 жылдарындағы психология дағдарысы.
2. Батыстық психологияның бүгінгі жағдайы.
3. Ғылыми психология принциптері мен жалпы зерттеу әдістері.

1. XX ғасырдың 2030 жылдарындағы психология дағдарысы

XX ғ. басында өркендей бастаған ғылым мен өндірісэкономикалық талаптарына орай сана (интроспекттік) психологиясының дағдарысы қылаң берді. Интроспекттік психология практикалық қолданба енгізулерді қажет еткен капиталистік өндіріс проблемалары алдында өз дәрменсіздігін байқатты. Оның субъектив әдістері қоғамның объектив қажеттіктеріне сай келетін ұсыныстарға шамасы жетпеді. Осыдан психология зерттеулерін жаңа, объектив әдістер тұғырына орнықтыру жолдары іздестіріле бастады.

Сана психологиясының дағдарысы, сонымен бірге, ғасыр аяғында Францияда кең өріс алған невропатология және психиатрия саласындағы зерттеулердің нәтижесімен де байланысты еді. Бұл зерттеулер адам психикасының кейде саналы басқарылмайтын құбылыстармен көрініс беретінін дәлелдеді. Мұндай астар санаға тәуелді әрекетқилықтар эксперименталь және клиникалық талдауға алынды. Осының нәтижесінде психология сана жөніндегі ғылым емес деген пікір пайда болды.

Бұл дәуірдегі психологияның қарқынды дамуына Ч.Дарвиннің эволюциялық тағылымы да үлкен ықпал жасады. Бұл ілімге орай барша психологиялық дүние қоршаған орта мен тіршілік иесінің икемдесу әрекетінен ажырауы мүмкін емес деген тұжырым орнықты. Эволюциялық теория ықпалында интроспекция әдісін (үңіле тану) қолдану мүмкін емес бала мен хайуанат психикасын зерттеу етек алды.

Осылайша әртүрлі ықпалдар мен жағдайлар ғылымда бірнеше жаңа психологиялық теориялардың туындауына себепші болды. Жаңа теория өкілдері сана психологиясын психика жөніндегі жаңа тұжырымдамалармен толықтыру немесе оны ауыстыруды мақсат етіп қойды.

Бихевиоризм XX ғ. американдық психологиясының басты бағыты: ол психологияның мақсаты сананы тану емес, әрекетқилықты зерттеу деп білді. Бихевиоризм теориясы негізінде адам мен хайуанаттардың әрекетқилығы сыртқы орта әсеріне (стимул) болған организмнің кері (сөз, эмоция арқылы) жауаптарының жиынтығы деген түсінім жатыр. XIXXX ғ.ғ. тоғысында бихевиоризм психологиясы жануарлар психикасын эксперименттік талдауға салу нәтижесінде пайда болды. Мұнда адам психикасын зерттеуде қолданылатын өзінезі бақылау тәсілін пайдалану мүмкін болмағандықтан, эксперимент жасау әдісі іске қосылды. Бұл әдісті бихевиористер адам психикасын зерттеуге де қолданды. Бихевиоризмнің жалпы әдіснамалық алғы шарты позитивизмнің философиялық принциптерінен шығады. Осы принциптерге сәйкес ғылым тек бақылау жүргізіп отырған затын баяндауы тиіс, ал бақылауға тікелей берілмеген мәліметтермен ішкі механизмдерді талдау алдамшы болады. Осыдан барып, бихевиоризм психологиясы сананы емес, әрекетқилықты зерттеуі керек деген негізгі тезис тұжырымдады. Бихевиористер сана деп адамның тек басынан кешкен субъективті мағлұматтар жиынтығын айтады. Сана сыртқы дүниені бейнелейтін мидың нақты қызметі екенін олар мойындамайды, сөйтеді де психиканың материалдық субстратын құрайтын ми физиологиясына қарсы шығады. Бихевиоризм теориясын қалаушы Э.Торндайк. Ал оның бағдарламасын жасап, "бихевиоризм" терминін енгізген Дж. Уотсон. Бихевиоризм тағлиматының кризистік халге жетуі сана, ойлау, ерік сияқты негізгі ұғымдарды психологиядан шығарып тастап, психиканың әлеуметтік жағын ескермеуінде.

Гештальтпсихология (нем. гештальт бейне, құрылым, бір тұтас форма) XX ғ. бас кезінде Германияда пайда болған идеалистік психологияның бір бағыты. Басты өкілдері: М.Вертхаймер, В.Келлер, К.Кофман, К. Левин. Гештальтпсихология механикалық жаратылыстану ғылымының жалпы дағдарысқа ұшырауына байланысты ассоциативті психологияға қарсылық білдіру рухында туды. Гештальттылар "элементтер психологиясына" қарсы әрбір психологиялық процестің біртұтастығы мен өзіндік сапасын жақтады. Олар

тұтастықты (гештальт) элементтерден тіпті өзгеше жаңа, өзінің ішкі заңдылығынан туып, өзгеріп отыратын, түсіндіріп болмайтын, тек баяндауға ғана келетін құбылыс деп пайымдайды. Гештальтпсихологияның тұтастық идеясы динамикалық ситуация мен оның формальды құрылымының бір бүтіндігі негізінде іс жүзіне асырылды. "Гештальт" ұғымын алғашқы ендірген Эренфельд. Оның айтуынша, бұл ұғым мынадай мазмұнды қамтиды: айталық, бірнеше дыбыс тітіркендіргіштері іркестіркес берілді дейік. Сонда бұл дыбыстар бірбірімен байланыссыз әсерлер ретінде қабылданбай, белгілі құрылымы бар, сол дыбыстардың "гештальты" болып табылатын "әуен" ретінде қабылданады.

Гештальтпсихология бағытының осал тарапы психологиялық құбылыс бейне мен оны туындататын нақты әрекет арасындағы байланысты жоққа шығарғандығы. Гештальттылар ұғымы бойынша бейне (образ) тек өз заңдылықтарына бағынатын ерекше мәнді құбылыс саналды, оның нақты заттық дүниемен байланысы сыр күйінде қала берді. Осы екі маңызды категориялардың (бейне мен нақты дүние) басын қосып, психологиялық болмысты талдаудың ортақ жүйесін бере алмағандықтан, гештальтпсихология ғылыми мектебі соғыс алды жылдарында тарады.

Генетикалық психология. Швейцария ғалымы Ж.Пиженің генетикалық психология теориясы психология ғылымының кең өріс жайған бағыттарының бірі. Өз зерттеулерін негізге ала отырып, Ж.Пиже генетикалық әдісті психологиялық болмысты тануда жетекші әдіснамалық принцип дәрежесіне көтерді.

Өз зерттеулерінде ғалым бала ақылесінің (интеллект) қалыптасуына назар аудара отырып, ғылыми психологиядағы зерттеулер бала интеллектінің дамуын байқаудан басталып, сол арқылы ересектердегі интеллект табиғаты мен қызметін білуге болады деп пайымдады.

Пиженің негізгі міндеті адам интеллектінің құрылымын зерттеу еді. Осы құрылымды ол қарапайым органикалық тіршіліктің эволюциялық даму барысында жеткен нәтижесі деп білді, яғни интеллекттік күрделі ақылестің жай психикалық элементтерден құралатынын дәлелдемекші болды.

Пиже тұжырымының ең үлкен қатесі баланың біртұтас дамуын ескерместен, ақылестің өрістеу тұғырын интеллекттің өзінен іздеді, ал сананы дамытушы факторлар арасында ол қоғамдық тарихи әрекет болмысына ешқандай орын қалдырмады.

Пиженің теориялық тұжырымдары жоғары деңгейдегі ойлау қабілеттерінің көзі өткендегі ой мүмкіндіктерінде болатынын дәлелдеп бақты. Ой қабілеті өзіненөзі кемелденбейтінін, ал даму адам қасиеті екенін, сол адамның адамгершілік қасиет қатысымен шыңдалған сайын оның санасының жанжақты дамып, ойлау дәрежесінің көтерілетінін тіпті көре білмеді.

Генетикалық психология зерттеулеріндегі ең үлкен олқыкемшілік: интеллект даму деңгейінің бірінен екіншісіне өтуде оқудың маңызы орынды бағаланбай, әлеуметтікқоғамдық фактордың жеке адам қалыптасуындағы мәні жоққа шығарылды.

Фрейдизм Негізін австриялық психолог З.Фрейд қалаған, жеке адамның жан төркінін, дамуын иррационализм (саналы дәлелі жоқ) мен мистика (тылсым құпия) сияқты психикалық факторларды саналы әрекетке тікелей қарсы қоюмен дәлелдеуге тырысқан психологиялық бағыт. Алғашқыда есі ауысу сырқатына тап болғандарды емдеу мен олардың сырқатының табиғатын түсіндіруге бағышталған бұл ілім кейін адам жөніндегі жалпы тағлимат дәрежесінде ұсынылды. Фрейдизм ілімінің негізгі сарыны: адам табиғаты астар санадағы психикалық күштер (олардың ішіндегі ең бастысы либидо (жыныстық құмарлық) мен сол адамға жау әлеуметтік ортада тіршілік сақтау қажеттігі арасындағы мәңгі өшпес келіспестік пен арпалыста дамиды, қалыптасады.

Қоғам өзінің шектеулерімен адамды күйзеліске түсіреді, оның санаға бағынбайтын құмарлықтарын басуға тырысады. Сондықтан бұл көңіл шарпулары (аффект) және сезім көріністері (эмоция) айналма жолдармен невротикалық белгілер түрінде жарыққа шығады (түс көру; қате, жаңсақ сөйлеу, жазу; қажет, бірақ ұнамсыз болғанды ұмыта қалу, ойланбай айтып салған оспақ әзіл, т.б.). Осыдан З.Фрейд адам ісәрекетінің бәрі объектив болмыс туындатқан сана басқарымында болмай, адамның өзі сезе бермейтін астар санадағы ықпалдар (мотив) жетегінде жүреді деген тұжырымды бетке ұстайды. Санада ешқандай күш жоқ, яғни организм мен қоғам адамның саналы күтілмеген көңіл шарпуларының илеміндегі қамыр. Фрейдизм, ақырында, адам қылығы қоғамдық даму заңдарына бағынбай, иррационал психикалық күштер ықпалында болуын дәріптеуінен, адам әрекетінің бәрі агрессив, оны тәрбиемен өзгерту мүмкін емес деген реакцион идеяның арқауына айналды.

2. Батыстық психологияның бүгінгі даму бағыты

Ашық дағдарыс кезеңдерінде пайда болып, кейін елеулі өзгерістерге кезіккен айтарлықтай маңызды теориялық бағыттар (необихевиоризм, неофрейдизм, гештальтпсихология) 60жылдардың басында өздерінің бұрынғы абыройынан айрыла бастады. Әрекетқылқ пен психиканы түсіндірудегі теориялық ішкі қайшылықтар олардың негізгі бастау позицияларын қайта қарастыруды талап етті. Бұл дағдарыстардың аса бір мәнді себебі экспериментальды зерттеулер мен теориялар саласында жаңа өнімді көзқарас, бағыттардың туындауынан болды: танымдық ісәрекет зерттеулері аймағында **когнитивтік психология, гуманистік психология**, ми жөніндегі ғылымдар шеңберінде адам санасын зерттеуге орай **нейрофизиология, нейроморфология, нейропсихология**, қанат жайған және бір бағыт бұл **адам психологиясы** еді.

Осы ғылымтеориялық бағыттардың қысқаша сипаттамасына тоқталайық.

Қазіргі заман психологиясының аса маңызды артықшылығын танытқан ғылыми ағым **КОГНИТИВТІК ПСИХОЛОГИЯ** болды. 60жылдардың аяғында АҚШта бұл бағыт бихевиористердің әрекетқылқ талдауында психологиялық элементтерді елемеуі мен танымдық дамуды ескермеуіне қарсылық білдірумен ғылым сахнасына келген еді. Когнитивтік психология необихевиористер зерттеулерінің нәтижесінде пайда болып, белсенді мағлұмат жинау мен ақпарат өңдеуші адам организмі жүйелі құрылым деген танымды әрі жалғастырды, яғни адам әрқилы ақпараттарға ықпалды әсер етуге қабілетті: бөтен таңбалар (код) формасына келтіре алады, одан әрі өңдеу үшін өз қажетіне керек ақпаратты бөліп алады немесе керексіз мәліметті жүйеден бүтіндей аластайды. Когнитивтік психологияның көрнекті өкілдері Дж.Брунер, Д.Норман, Л.Фестингер, Ф.Хайдер, У.Найсер, П.Лиднсей, Г.Саймон.

Бұл бағыттың бұл күнде бірнеше салалары бар. Солардың ішінде ең танымал болғаны **есептеу варианты**, мұнда танымдық процестер шектен тыс механистік негізде түсіндіріледі: психика сигналдарды өзгеріске келтіруші тұрақты қабілетке ие тетік (аппарат) күйінде қарастырылады. Әсіресе таным процесіндегі ішкі когнитивтік құрылымдар мен ізденуші организм белсенділігіне аса мән беріледі.

Когнитивтік психологияның негізгі зерттеу аймағы танымдық процестер ес, тіл мен сөздің психологиялық қырлары, қабылдау, ойлау, зейін, қиял және танымдық даму. Бұл таным психологиясының әдістері жеке адамның көңілкүйі (эмоция) мен себептүрткілерін (мотивы), сонымен бірге әлеумет психологиясын зерттеуге де қолданылды. Адам танымының барлық формалары электрондық есептеу машиналарына (ЭВМ) ұқсастығымен ақпарат жинау және өңдеудің бір ізді блоктары ретінде бағаланды. Адамның ақпарат өңдеу, сақтау және пайдалануына байланысты танымдық белсенділігінің белгілі деңгей дәрежесінде көрінетіні жөнінде пікір пайда болды. Ес, қабылдау процестері, зейін, ойлау мен оның сөзбен не сөзден тыс берілетін бірліктері (компоненті) көптеген құрылымдық моделдерге келтірілді.

Дегенмен, когнитивтік психологияда танымдық процестерді жете түсіндіре алған тұтас бір теория қалыптаса қоймады. Субъект проблемасынан алшақ тұрумен, когнитивтік психология психикалық әрекеттің иесі деп әсіреленген бір дерексіз бастаушыны (гомункулюс) мойындауына мәжбүр болды. Когнитивтік психологияның бұдан былайғы өміршеңдігі осы әдіснамалық қиыншылықтан құтылудың жолын табуға байланысты. Оны уақыт көрсете жатар.

Бихевиоризм мен психоанализ теорияларына тікелей қарсылығымен танылған ірі бағыттардың және бірі бұл **гуманистік психология**. Гуманистік психологияның негізін қалаушылардың алдына қойған мақсаты бихевиоризм мен психоанализді дәріптеушілердің адам мәселесіндегі ауытқуларын орнына келтіріп, шындыққа жақындау, өміршең психологияны таңдап алу еді. Өз зерттеулерінің объекті ретінде гуманистпсихологтар салауатты, шығармашыл жеке адам түсінігін таңдады. Мұндай міндетті бұл уақытқа дейін ешбір психологиялық ғылыми мектеп өз мойнына артқан емес еді. Бұлар талдауындағы жеке адамның мақсаты өзінезі кемелдендіру және мүмкіндіктерін өз күшімен ашып, жая білу.

Гуманистік бағыт көрнекті өкілдерінің бірі Абрахаам Маслоу еді. Ол жеке адам психологиясын есі ауысқандарды зерттеумен білу мүмкін еместігін қадап айтқан. Маслоу адам ісәрекетінің, адамның мінезі мен қылығының негізі сол адамның өзінезі таныту мен өз мүмкіншіліктерін ашуға деген ынтаықласында деп есептеген. Өз мүмкіншіліктерін ашуға (самоактуализация) деген қажеттілік бірнеше қызметпен байланысты. Біріншіден, мұндай гуманистік қажеттілік адамдарға, қоғамға тек жақсылық келтіруге ұмтылу (адам табиғатынан қайырымды). Ч.Дарвин теориясын өзінше түсіндірген Маслоу, тек жыртқыш та күшті хайуанаттар ғана өмір сүруге бейімді деген Ч.Дарвиннің ұйғарымымен келіспей, бұл жануардың негізгі инстинкті еместігін дәлелдеуге тырысты: тоқ арыстан көрінгенге тап бермейді. Оның жыртқыштығы икемденудің амалсыз құралы. Маслоу жануардағы өз ұрпағын жалғастыруға деген инстинкт

адамдағыдан бірде кем еместігін, ал сол инстинкт оларды бірбіріне көмектесуге мәжбүрлейтінін талай баса айтқан.

Екіншіден, адам өз болмысына орай кемелденуі тиіс, яғни адам өзінің барша мүмкіндіктері мен қабілеттерін орнымен пайдаланып, өзіне жүктелген жоғары адамгершілік борыштарды атқаруға міндетті. Ал мұндай міндетті атқару қажеттілігі, Маслоуше, тек дені сау, салауатты адамдарда туындайды. Есі кеткендер мен жүйке сырқатына шалдыққандар өз алдына мұндай талап қоя алмайды. Сырқаттың өзі де адамның осы өз мүмкіншіліктерінен дұрыс та толық пайдалана алмай, қанағаттану рахатына бөленбегенінен болып отыр.

Гуманистік психология тұжырымының өзегі: адам өз бойында алғашқыдан қаланған, қолынан келетінінің бәрін жүзеге шығаруы тиіс. Егер онда құрттайынан актерлік байқалса ол актер болуға ұмтылуы тиіс, ойлау қабілеті дамыған болса ғалым болуға тырысуы қажет. Егер адам осыны істемесе, өмір жағдайлары бұған кедергі жасайтын болса, "болуы тиіс еді, неге болмады?" ның шешімін таппай, өз бойы мен ойындағы бітпес даудамайға тап болып, жүйке сырқатына кезігеді.

Өз мүмкіншілігін ашудың (самоактуализация) мәні не? Маслоу пікірінше, бұл тума құбылыс, адамның табиғи қасиеті. Әрбір адам қайырымдылық, адамгершілік, тілектестікке деген қажетсінумен дүниеге келеді. Бұлардың бәрі адам өзегінде, оның міндеті осы гуманистік қажеттерді іске асыруда белсенділік көрсету. Осы идеясымен Маслоу фрейдистер көзқарасына тікелей қарсы шықты (Фрейд адамның әлеуметтенуін оның негізгі инстинкттеріне шек қою деп білді).

Маслоу бірінен біріне күрделене ауысып отыратын адам қажеттіктерін жіктеп, көрсетіп берді: 1) физиологиялық қажеттіктер, 2) қорғаныс қажеттіктері, 3) қоректағамдық қажеттіктер; осылардың бәрінен жоғары адамгершілік (гуманоидтық) қажетсінулер, яғни 4) шындық, қарапайымдылық, әділдікті керек ету. Міне, осылардың бәрі өз мүмкіншіліктерін өз белсенділігімен іске асыруына байланысты адамда көрінетін жалпы қажеттіліктердің мазмұнын құрайды. Қажеттіктерге орай Маслоудың осы тұжырымының біз үшін аса қызықты тарапы: өзіндік кемелдену адамға тума дарығанына қарамастан, алдыңғы үш топ қажеттіктер орындалған жағдайда ғана шын мәніндегі өз көрінісін береді. Дұрыс тұжырым, алайда Маслоу тағлиматының кемшілігі де осы пікірде: егер кей адамдардың алғы үш топ қажеттіктерге орай қанағаттануы болмаса, онда әділдік, өз қадірін білу, сыйластық құсаған гуманистік қажеттіктер қалай қалыптасады? Бұл жағы Маслоу теориясында жұмбақ. Маслоу антропологиялық бағдар шырмауынан шыға алмай, қажеттіктердің әлеуметтік қорына мән бермеді.

Маслоу теориясының басты кемшілігі оның биологизаторлық (адам болмысы табиғаттан) пікірден аса алмағандығында, әлбетте, біздің қайырымды, игілікті болып дүниеге келетініміз, жаман болу біздің еркімізде еместігі әрқайсысымыздың да көңілімізге қонымды. Бірақ инабаттылық қасиеттері табиғаттан берілмейтіндігін мойындаған жөн: қайырымды болып та туылатын адам жоқ, жатырынан жауыз болатын да пенде әзірге көргеніміз жоқ. Бұлардың бәрі өмір барысында қалыптасады. Адамгершілік, этикалық қасиеттерді тума құбылыс деп тану биологиязациялық дағдарысқа тірелудің басы.

3. Ғылыми психологияның принциптері мен

жалпы зерттеу әдістері

Кеңестік дәуірдегі психология ғылымы өз пәнінің диалектикалықматериалистік бағытын дәріптеу күресінде дамыды. 1923 жылы бірінші Психоневрологиялық съезд шақырылып, онда психологияны марксизм негізінде қарастыру міндеті қабылданған болатын. Бірақ материалистік әдіснаманың өзіне сай келген психолологиялық теорияға өтуі оңай болған жоқ. Психология пәнін материалистік тұрғыдан түсінудің негізі үлкен идеялықтеориялық күрес барысында әсте, ақырын қаланып, әдістері белгіленді, аса маңызды болған ғылыми әдіснамалық принциптер бір жүйеге келді. Орыс, кеңес психология ғылымының бой көтеруіне еңбек сіңірген ғалымдар: Б.Г.Ананьев, П.П.Блонский, А.С.Выготский, А.В.Запорожье, К.Н.Корнилов, А.Н. Леонтьев, А.Р.Лурия, С.Л.Рубинштейн, А.А.Смирнов, Б.М. Теплов, Д.Н.Узнадзе және басқалар болды. Кеңестер Одағының психологиялық ой орталықтары Москва, Киев, Тбилиси қалаларындағы психологиялық ғылымизерттеу институттарында, сондайақ университеттер мен педагогикалық институттардың психология кафедраларында болды.

Психология ғылымының негізгі принциптері 30жылдары жүйелестірілді. Олардың ішінде негізгілері: детерминизм (себепсалдарлық) принципі, сана мен ісәрекет бірлігі принципі, даму принципі.

Детерминизм принципі бойынша әрқандай психикалық құбылыс өмір салты, қоршаған орта әсерлеріне

орай пайда болады, тіршілік жағдайының ауысуымен психика да өзгеріске келеді. Хайуанаттар психикасының дамуы табиғи сұрыптаумен айғақталады да, ал адам санасының дамуы түпкілігінде қоғамдық даму ережелерімен, өндіріс әдістерінің даму заңдарымен анықталады. Ғылым тарихында алғашқы рет марксизм қоғамдық құбылыстардың материалистік негізін түсіндіріп, қоғам дамуының заңдарын көрсетіп берді. Сонымен, психиканың адамдық қасиеттерге тән ерекшеліктері мен сананың пайда болуын және дамуын ғылыми тұрғыдан зерттеуге нақты негіз қаланды.

Психологиялық құбылыстарды себепсалдарлы негізде қарастырудан интроспекттік әдіснама және оның зерттеу әдістері ғылым сахнасынан ығыстырыла бастады. Енді психика өзімен өзі тұйықталған құрылым емес, ол сыртқы әсерлердің себебінен пайда болған құбылыс, ал оның салдарлы мәні тысқы ісәрекетте көрініс береді деген тұжырым үстем болды. Өздік бақылау орнына объектив әдіс қолданымын тапты. Бұл әдіс психологиялық зерттеулерде а) адамға әсер етуші факторды анық білуге; б) осы әсерлердің сандық және сапалық сипаттамасын беруге; в) тысқы жауап, әрекетқылықтарды белгілеп қалуға; г) тітіркендіргіш ықпалдарды салыстыруға мүмкіндік берді.

Детерминизм принципі психикалық процестердің табиғи механизмдері қоғамдықтарихи факторлардың ықпалымен өзгертінді, яғни адамның психикалық дамуына оның адамзат мәдениеті өнімін игеруі, қоғамдық қатынастарға араласуы маңызды ықпал жасайтыны жөніндегі концепцияға негіз болды.

Осы принцип негізінде қалыптасқан кеңес психологиясының және бір жаңалығы қоршаған ортамен қатынаста тысқы дүниеге қарсы тұратын жай саналы адам емес, ол жасампаз, объектив дүниені белсенді қабылдаушы, керек болса өзгертуші адам. Әлеуметтік ықпалдарды қабылдау, мәдениетруханият туындыларын игеру адамның сыртқы дүниемен белсенді араласуында, оның ісәрекеті процесінде жүзеге келеді. Психология теориясы мен практикасында детерминизм принципінің іске асуы психика дамуы, оқу мен тәрбие проблемасының шешілуіне негіз болды. Осыған орай психикалық дамуға ықпал жасаушы күштер жөніндегі мәселе үлкен маңыз алып, даму теориясындағы детерминизм табиғатын түсіну осы мәселенің шешіміне тәуелді болды.

Психикалық дамудың қозғаушы күштерін сипаттау үшін детерминизмді бірізді қолдану процесінде психологтар әрдайым психика дамуында биологиялық және әлеуметтік факторлар ара қатынасы, ішкі заңдылықтар мен сыртқы әсерлердің байланысы, даму мен оқудың сабақтастығы жөніндегі сұрақтарға кезіге берді. Бұл мәселелердің көбі әлі өзінің нақты шешімін таппағанымен, олардың біртарапты материалистік негіздемесінің қабылдануы психика дамуының себепсалдарлық принципін ұстанғаннан болып отыр.

Психологиядағы детерминистік бағыттың іске асуының және бір жолы психиканың ми қызметіне қатынасты мәселе екені жөніндегі шешімінен. Психика ми қызметі деген материалистік тұжырымға арқа сүйей отырып, психология өз алдына психикалық құбылысты тудырушы ми қызметі механизмдерін зерттеуді міндет етіп қойды. Детерминизм осыдан психикалық құбылыстарды түсіндіруде физиологиялық заңдылықтарды қолданудың негізі болды.

Алғашқы кеңес психологиясында детерминистік бағыт арнайы принцип ретінде қарастырылмаған еді. 50жылдары С.Л.Рубинштейн бұл принцип роліне баса мән беріп, оның әдіснамалық маңызы барын тұжырымдап, алға тартты. С.Л.Рубинштейн детерминизм принципін психикалық құбылыстардың табиғаты мен мәнін талдау үшін қолданып, психикалық құбылыстарды материалдық дүниемен өзара байланыста қарастырды.

Сана мен ісәрекет бірлігі принципі. Сана және ісәрекет жантану ғылымының өзекті категориялары. Бұл принциптің жүйелі зерттелуі 30жылдары басталды. Алғашқы рет сана мен ісәрекеттің бірлігі жөніндегі идеяны алға тартқан Л.С.Рубинштейн. Ол "ісәрекет және сана назар аударылған объекттің екі, әртүрлі тарапы емес. Олар табиғи біртұтас; теңдік емес, бірлік" деп жазған.

Сана мен ісәрекет бірлігі принципі әрекеттің санасыз, ал сананың әрекет қатыспайынша қалыптаспайтынын негіздейді. Мұндай көзқарастан сананы тану ісәрекетті зерттеу арқылы ғана мүмкін екені дәлелденді. Әрқандай ғылыми (саналық) таным әрекет пен оның өнімін білуден олардың орындалу барысында көрінетін басқа психикалық процестерге өтуі қажет. Осылай, сана мен әрекет бірлігі принципі психологияның барша объектив әдістерінің негізіне айналды.

Ғылымға бұл принциптің енуі ісәрекет теориясын дұрыс түсінуге бағыт берді. Осы кезге дейін психологияның қай бағыты болмасын, психиканы ішкі құбылыс, ал әрекетті сыртқы деп түсіндіретін. Ал сана мен әрекет бірлігі принципінен келетін болсақ, шынында да, психика, сана тек ішкі құбылыс болып

қалмайды. Осылайша, әрекет те тек тысқы көріністерімен танылып қалмай, өзіне тән ішкі мазмұнға да ие, бірақ бұл қасиет оның бір тараптан толық сипатын бере алмайды. Сана мен әрекет бірлігінің мәні: тұлғаның санасы мен барша психикалық қасиеттері әрекетте көрініп қана шектелмей, сол әрекет процесінде қалыптасады да.

Адамның ішкі де, сыртқы да әлемінің бастауы мен барша мазмұны осы ісәрекетте. Осындай пайымдаудан, сана мен психика әрекеттің ішкі сипатын құрап, ал әрекеттің сырттан бақылауға келетін әртүрлі қылық формасында көріну қасиеті сол психиканың мазмұн сипаты ретінде қарастырылуы әбден ықтимал (С.Л.Рубинштейн). Нәтижеде, психика жөнінде әңгіме қозғай отырып, психолог өз назарында бөлек, оқшауланған бір құбылысты ұстамай, оны ісәрекеттің мәнді тараптары немесе ажыралмас бөлектері деп қарастыруы тиіс. Яғни психика ішкі де, сыртқы да сипаттамаларына ие біртұтас жүйе, ал ісәрекет болса, осы психикалық жүйені өзіне қамтып, оның қызмет атқаруына нәр беретін шексіз әлем.

Даму принципі. Даму категориясы философия ғылымының түсініктер жүйесінде жетекші маңызға ие. Даму идеясы Ч.Дарвиннің эволюциялық теориясының ықпалымен еніп, алғашқыда бала, кейін ересектер психологиясының қалыптасу негізіне айналды. Психика дамуы психика проблемаларын зерттеуде жалпы принциптік немесе әдістеме қызметін атқарады. Барша заңдылықтар, соның ішінде психикалық та, даму барысында қозғалыс пен өзгеруден туындап және жойылуына орай танылады (Л.С.Рубинштейн).

Ғылыми психология дамуды жеке адамның бүкіл өмір сүру процесінің негізгі тәсілі ретінде қабылдайды.

Жантану ғылымы үшін даму принципі ерекше маңызға ие, себебі оның зерттейтін объекті психика өзінің аса үлкен динамизмімен сипатталады. Барша психикалық болмыс нақты даму процесінде пайда болады, жасайды және өзгереді (Б.Ф.Ломов).

Психология әдістері. Ғылым ең алдымен зерттеу ісі. Сондықтан, ғылым сипаттамасы тек оның пәнін анықтаумен шектелмей, әдістер аймағын тануды да қамтиды. **Әдістер дегеніміз ғылымның пәндік мазмұнын анықтаудың жолдары, тәсілдері.** Ғылым әдістері жаңа заңдылықтарды аша отырып, сол ғылымның негізгі заңдылықтарына иек артады. Осыдан зерттеу әдістері ғылымның өзімен бірге дамып, өзгерістерге келіп отырады.

Зерттеу әдістері қандай да бір әдіснамалық талаптарға сай болады, мұндай ғылымпсихологиялық зерттеулерге қойылатын талаптар келесідей:

1. Құбылыстардың сыртқы көрінісі мен олардың ішкі табиғаты арасындағы толық сәйкестікті таба білу;
2. Психикалық құбылыстарды зерттеуде психофизиологиялық принципті негізге алу шарт, бірақ физиологиялық (биологиялық) білімдер мен факторларды көмекші құрал ретінде пайдалану қажет;
3. Психологиялық зерттеулердің, негізінен, адам әрекетін әлеуметтік тарихи талдау нәтижесіне арқа сүйеуі;
4. Психологиялық заңдылықтарды адамның психикасы, ісәрекеті және оларды қозғаушы күштердің үздіксіз дамуы процесінде нақтылау.

Әрқандай ғылым сияқты психология да қилы әдістердің тұтас жүйесін пайдаланады. Қазіргі заман ғылыми психологиясында әдістердің келесі 4 тобы қолданымын табуда:

Ұйымдастыру әдістері өз ішіне салыстыру әдісі (әрқандай топты жасы, қызметі ж.т.б. бойынша салыстыра, зерттеу); лонгитюд әдісі (бір адамды не адамдар тобын ұзақ уақыт аралығында қайталап, зерттеп бару); комплекстік әдіс (зерттеуге әртүрлі ғылымдар өкілдері қатысып, бір объекті жанжақты, әртүрлі құралдармен зерттеу). Мұндай зерттеудің нәтижесінде сан қилы құбылыстар мен байланыстар және тәуелді қатынастарды ашу мүмкіндігі туады. Мысалы, жеке адамның физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік тұрғыдан даму байланысы.

Эмпирикалық әдістер. Бұл топқа енетіндер: бақылау мен өзіндік бақылау, экспериментальды (лабораториялық, табиғи, қалыптастырушы) әдістер; психологиялық болжау (психодиагностика): тест, анкета, сұрақ беру, социометрия, интервью, әңгімелесу әдістері; шығармашылық, ісәрекет өнімдерін талдау әдістері; өмірбаянымен танысу әдістері.

Деректерді өңдеу әдістері: сандық (статистикалық) және сапалық (алынған материалды топқа жіктеу, талдау) әдістері.

Реттеу түзету әдістері: аутотренинг, топ тренингі, психотерапиялық ықпал ету әдісі, оқу үйрету әдісі.

Қайталау мен бекіту сұрақтары:

1. XIX XX ғасырлар тоғысындағы психология дағдарысының себептері неде?
2. Бихевиористер психологиясының мәнмағынасы қандай факторлармен байланысты болды?
3. Адамның интеллект құрылымын зерттеген генетикалық психологияның кемшіліктері қандай?
4. Қоғам мен сана арасындағы қатынасты фрейдизм қалай түсіндіреді?
5. Когнитивтік психологияның мәні не?
6. Гуманистік психология адамның өз мүмкіндіктерін қалай дәріптейді?
7. Ғылыми психология принципі детерминизм психиканың дамуы мен қалыптасуын қандай факторларға байланыстырды?
8. Ісәрекет теориясын түсінуде сана мен ісәрекет бірлігі принципінің рөлі қандай болды?
9. Даму принципінің түсінігі қандай?
10. Психологияның негізгі зерттеу әдіс топтары қалай аталады?

Тақырып бойынша семинар жоспары:

1. Психологиядағы дағдарыс, оның мәні мен себептері.
2. Қазіргі заман психологиясындағы негізгі бағыттар.
3. Ғылыми психологияның принциптері мен зерттеу әдістері.

Өзіндік оқу ізденіс, ғылыми зерттеу (курс, бақылау, реферат, баяндама) жұмыстарының тақырыбы

1. XIX ғ. ортасына дейінгі психология дамуының негізгі кезеңдері.
2. Психологияның дербес ғылымға айналу тарихы.
3. Психологиялық зерттеудің қазіргі кезең бағыттары.

Әдебиеттер

1. 1дәрісбаяндағы әдебиеттер.
2. Ждан А.Н. История психологии. М. 1988 (237239, 239252, 252265, 265292, 301365 беттер).
3. Ярошевский М.Г. Анциферова Л.И. Развитие и современное состояние зарубежной психологии. М. 1974 (232249, 250257 беттер).

4. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. М. 1974 (90101, 174206, 207218, 219252 беттер).
5. Веккер Л.М: Психические процессы. Л. (2946 беттер).
6. Петровский А.В. История советской психологии. М: 1967.
7. Анастази А. Психологическое тестирование. М. 1982. (3137, 123308 беттер)
8. Блейхар В.М., Бурлачук Л.Ф. Психологическая диагностика интеллекта и личности. Киев. 1978, (4679 беттер).

ІСӘРЕКЕТ ПСИХОЛОГИЯСЫ

Жоспары:

1. Ісәрекет түсінігі және онымен байланысты психологиялық факторлар.
2. Ісәрекет құрылымы мен түрлері.
3. Еңбек.

1. Ісәрекет түсінігі және онымен байланысты психологиялық факторлар

Барша тіршілік иелері қоршаған дүниемен өмірлік маңызы бар байланыстар жасап әрі оны қажетіне орай өзгертіп, өзінше бағытбағдар таңдауға қабілетті, яғни белсенділік көрсете алады. Тіршіліктің жалпылама сипатын қамтыған адам қоғамындағы белсенділік өз ерекшелігіне орай айрықша көрініске ие. Бұл белсенділік көрінісі **ісәрекет** деп аталады. Адам ісәрекеті күрделі құбылыс. Оның қыртарына әртүрлі ғылымдар зерттейді: әлеуметтік мағынасын қоғамдық ғылымдар; физиологиялық механизмдерін физиология пәні; ал психология ісәрекеттің психикалық болмысын танумен шұғылданады. Ісәрекет психологиясын зерттеуде, әдетте, назарға жеке, дара адамның ісәрекеті алынады, ал кейінгі уақыттары психологиялық зерттеулердің объектіне бірлікті, ұжымдық ісәрекет те алынып жүр.

Адам ісәрекетінің нәтижесі нақты бір өнім. Ал осы өнімді әрбір жеке адам көбіне өзі үшін емес, қоғам игілігі үшін өндіреді, жаратады. Өз кезегінде, осы қоғамның көптеген мүшелерінің өнімі әрбір жеке адамның мүддесін қамтамасыз етуге жұмсалады. Тіпті адам бір нәрсені тек өз қажетіне жасап жатқанның өзінде, ол өз еңбегінде басқалардан алған білімдерін қолданып, олардың тәжірибесін пайдаланады.

Ісәрекет қоғамдық тарихи категория. Шынында да, қалаған жеке ісәрекет қоғам қызметімен тығыз байланыста, әрбір тұлға басқа адамдармен қарымқатынаста. Жеке ісәрекет қоғамдық ісәрекеттің тетігі, нақты көріністегі бөлігі ретінде қарастырылады. Қоғамдық байланыстар мен қатынастардан тыс жеке, дара ісәрекет жасалмайды. Жеке ісәрекет қоғамдық ісәрекеттің құрылымды бөлігі болғандықтан, оны зерттеп талдау да осы жеке ісәрекеттің қоғам өміріндегі ролін білуден басталғаны жөн. Сондықтан жеке ісәрекет белгілі қоғамның кезеңдік тарихи даму сатысындағы қалыптасқан нақты қоғамдық қатынастар жүйесімен байланыстырыла зерттелуі тиіс.

Қоғамдық қатынастар жеке адамдардың ісәрекетінен тыс болуы мүмкін емес. Керісінше, ісәрекеттің қайсысы болмасын қоғамдық қатынастардың іске ауысуын байқататын негізгі формалардың бірі. Белгілі қоғамдағы ісәрекет түрлері сол қоғамдағы өндірістік күштердің даму деңгейі және қалыптасқан қоғамдық қатынастар жүйесімен анықталады. Ісәрекетте ғана адам қоғамдық тұлға, азамат болып танылады.

Ісәрекет әрдайым міндетті түрде психика қатысуымен түзілетін субъектінің объектімен байланысы. Қандай да бір ісәрекетті орындау барысында адам бір нәрсені қабылдауы, есінде қалдыруы, ойлауы, оған зейін аударуы қажет; әрекет желісінде оның қандай да көңілкүй шарпулары (эмоция) туындап, ерік сапалары іске қосылады, ниетұстамдары (установки) мен қатынастары ж.т.б. қалыптасады. Бұларсыз ешбір ісәрекет болуы мүмкін емес. Біз психикалық деп анықтап жүрген адамдағы процестер, қалыптар мен қасиеттердің бәрі осы ісәрекет барысында қалыптасады, дамиды, көрініс береді.

Ісәрекет қырларының ішінде психологияның зерттейтіні ісәрекеттің субъективтік жоспары, яғни әрекеттен адамның дүние шындығын өзінше бейнелеу деңгейі, түрі және формалары. Бұл бағытта психологияны қызықтыратын факторлар: септүрті (мотив), мақсат қою, ерік жұмсау, эмоциялар білдіру ж.т.б. қоғамдық қатынастарды субъектив бейнелеудің арнайы формалары. Субъектке байланыссыз ісәрекет ешқандай психологиялық сипатқа ие емес. Ондай қасиет тек әрекет иесі субъектте ғана болады.

Белгілі жағдайда адамды, нақты ісәрекетке бағыттайтын ықпал қандай нәрсе? Адамды барша тіршілік иесі сияқты белсенді ісәрекетке келтіретін күш бұл **қажетсіну**, яғни индивидтің өзінің тіршілік және дамуының қажетті жағдайларына тәуелділігінің көрсеткіші.

Хайуанаттар әлемінде қажеттікті қамтамасыз ету белсенділікке мәжбүр ететін қандайда бір табиғи затқа байланысты (қорек, ін, қарсы жынысты түр, т.б.). Ал адам қажеттіктері өндіріс пен мәдениеттің даму салдарынан туындайды. Егер жануарлар қажетсінуін табиғи (органикалық) деп есептесек, онда адам қажеттігі табиғи қажеттікке үстеме, тікелей заттық мәні мен әрекетінен алшақтап, жанама түрге келген құбылыс. Мысалы, сәбидің **стол** басында отырып, **қасықпен** тағам қабылдауы оның жалғыз тамаққа деген қажетсінуінен емес. Столдың да, қасықтың да тіпті керегі жоқ. Бірақ қоғамда қабылданған тәрбие талаптарына орай аталған заттар негізгі табиғи қажеттілікті қамтамасыз ету үшін керек болған қосымша қоғамдық қажеттіктер. Адамның қылықәрекетінің формасы тікелей қажеттіктен емес, ал сол қажеттікті қанағаттандыру үшін қоғам тарапынан қабылданған әдістерге тәуелді.

Адамның өз қажеттіктерін қамтамасыз етуде нақты қоғамда тарихи қалыптасқан тәсілдерді пайдалануы осы қажеттікті орындаудағы жеке және қоғамдық әрекеттің бірігуінен айқын көруге болады. Бұл сондайақ әрбір жеке адамның өзінің ең қарапайым қажеттіктерін қанағаттандыру үшін (қарын тойдыру) қоғамдық еңбек бөлісі нәтижелерін пайдаланады (шаһарлықтар ауыл шаруашылық өнімдерін өсіруде, жинауда қатыспайды, бірақ өз өнімдерін айырбастау арқылы ауыл өнімдерін қажеттігіне пайдаланады). Қажетсінудегі жеке және қоғамдық мүдделердің байланысты болуын әрбір адамның жеке көптеген қажеттіктерінің өзі араласқан қоғам, ұжым, топ қажеттіктерімен тығыз байланыста болуынан деп түсіндірген орынды. Сондықтан да бір топқа саналы біріккен адамдардың қажеттіктері де бірыңғай келеді (мысалы, отбасында, сыныпта, бригадада).

Қажеттіктерді келіп шығу көзі және мазмұны бойынша бөлуге болады. Өз туындауына орай қажетсінулер табиғи (органикалық) және мәдени сипатқа ие. Табиғи қажеттілік адамға өз тіршілігін сақтау мен қуаттау және ұрпақ жалғасы үшін керек (тағам, ұйқы, суықтан және ыстықтан сақтану т.б.). Табиғи қажеттіктер қамтамасыз етілмесе, адам тіршілігі күйзеліске түседі не жойылады. Ал мәдени қажеттіктер объектіне қандай да табиғи қажеттіктерді іске асыру үшін қолданылатын заттар (шанышқы, қасық және т.б.), сондайақ басқа адамдармен қатынас үшін, қоғамдық өмірге араласу үшін керекті мүліктер. Мәдени қажеттіктердің қамтамасыз етілмеуінен адам өлмейді, бірақ оның әлеуметтік болмысы жойылады.

Қоғамдық талаптар да мәдени қажеттіктердің сан алуандығына бастау береді. Әр топтарға араласа жүріп, жастар кең ауқымдағы мәдени қажетсінулерге ұшырайды: сәнді, заманына сай киімнен, кино кейіпкерлерінің суретінен бастап, мәнді әрі қызықты кітапқа дейін. Ал енді осы қажеттіктердің ішкі, субъектив бағасы адамның құндылық талғамы мен көзқарасына тәуелді болса, олардың сыртқы, объектив құны қажеттіктердің адам өмір сүріп жатқан қоғам талаптарына сай келуіне байланысты.

Мазмұндық сипаты бойынша қажеттіктер заттасқан құндылық (тағам, киім, баспана, тұрмыстық мүліктер ж.т.б.) және рухани құндылық қоғамдық сана өнімдеріне тәуелдіктен шығатын (ой, пікір алмасу қажеттігі, ақпарат қажетсіну, әнқүй тыңдап, сұлулықты сезіну керектігі ж.т.б.) құндылықтар болып бөлінеді. Адам қажеттіктерінің бәрі өзара тығыз байланысты. Заттық қажетсінулер орнына келмей, рухани қажеттік қанағатын таппайды.

Алайда, қажеттілік өздігінен саналы әрекет туындата алмайды, болған күнде де инстинктік не ойсыз қылыққа себеп болуы мүмкін. Мақсат бағдарлы ісәрекет түзілуі үшін қажеттілік сол қажеттілікті қамтамасыз етуге керек болған затпен сәйкестендірілуі тиіс. **Саналы танылған және қабылданған қажеттілік әрекетқылықтың септүрткісіне (мотив) айналады.** Ісәрекеттің психологиялық тұрғыдан талдануында септүрткі және мақсат түсініктеріне үлкен мән беріледі. Септүрткісі болмаған, сондайақ мақсат бағдарсыз әрекет тіпті болуы мүмкін емес. Септүрткі мен мақсат ісәрекеттің бағдарын анықтайтын сілтеуқорсеткіш қызметін атқарып, сол әрекетті орындауда субъектке керек болған күшқуат мөлшерін де айқындауға жәрдемін береді. Осы септүрткі мақсатты ісәрекет барысында өрістейтін, қалыптасатын психикалық процестер мен қалып, қасиеттердің бәрін жүйелестіріп, ұйымдастырады.

Адам ісәрекеті, қылығы (поведение) жөнінде сөз қозғалғанда, алдымен назарға алынатын нәрсе әрекетке итермелеуші субъектив толғаныс ықпалдары. Осы септүрткі ықпалдар адам әрекетқылығының қозғаушы күші, себебі. Жалпыланған түрде септүрткі объектив заңдылықты қажетсінудің психикалық бейнесі. Қажетсінуден адам әрекетқылығы белгілі түрге, формаға енеді.

Бірақ, әрекетке келтіруші ішкі субъектив ықпал бола тұрып, септүрткі ісәрекеттің нақты сипатын анықтап бере алмайды. Бір септүрткінің әрқилы ісәрекетте жүзеге асуы мүмкін емес. Қажеттілік пен оны қанағаттандыру әдістерінің арасында бір жақты, қатып қалған байланыс жоқ. Қандай да бір белгілі септүрткіге орай туындаған ісәрекеттің қандай күйде болатынын мақсат анықтайды. Естен шығармайтын жәйт: бір септүрткі негізінде әрқилы мақсаттар қойылуы мүмкін. Септүрткі жалпы әрекетке итермелесе, мақсат нақты қызметті белгілейді. Септүрткі әрекетке келтіруші қажеттілікке байланысты, ал мақсат

әрекет бағытталған және сол әрекет барысында өнімге айналатын затқа байланысты.

Ісәрекеттің мақсаты дегеніміз сол ісәрекеттің болашақ нәтижесін күні бұрын санада (идеалды) болжау. Осы болжау, яғни мақсат, заң ретінде адам әрекетінің сипаты мен әдісін анықтап барады. Мақсат, сонымен, алдын ала бейнелеудің құралы. Мақсат жеке орындалатын қызметке тыстан келіп қосылмайды, оны сол әрекетті іске асырушы адамның өзі белгілейді. Бұл процеске нақты адамның оқу, тәрбие барысында игерген қоғамдық тәжірибесі қосылады. Белгіленген мақсат қызмет барысында іске асады. Сонымен бірге ісәрекеттің күрделілігі мақсат пен ісәрекет объектінің арасындағы жақын сәйкестікке, әрекетті орындауға қажет құралжабдықтың болуына байланысты.

Әдетте, адам ісәрекет процесінде бір емес, ал бір топ өзара тәуелді мақсаттар жүйесін негіздеуі мүмкін. Мысалы, оқушы алгебрадан нақты бір есеп шығарды, мұндағы ең жақын мақсат тапсырманы дұрыс орындау, ал енді мұнан былайғы мақсаттардың бәрі қашық, жанама, бірақ қажетті: алгебраны үйрену математиканы игеру сауатты адам болу білгір маман болып жетісу. Осыдан мақсаттар жақын арада іске асатын не ұзаққа көзделген сипатымен бөлінеді. Егер адам тек жақын мақсаттарды басшылыққа алса, оның ісәрекетінің келешегі болмайды. Мұндай адамдар тар өрісті, үлкен қиындықтарға төзімсіз келеді. Ал үлкен, ауқымды себептерді жетекшілікке алған адам өз жұмысының ізгі, басты мақсатына жету жолында жақын мақсаттарды керекті саты, кезеңдік міндет деп қарастырады. Мұндай адамдарды қиыншылықтар жұмыстан бездіре алмайды, керісінше, белгіленген міндеттерді іске асыру жолында ынтасын күшейте түседі.

Психология зерттейтін міндеттерінің және бірі бұл сезімдік қабылдау, саналық және басқа да психикалық процестердің нақты ісәрекет жағдайындағы жүрісін, өзгерісін (динамика) бақылау. Осының нәтижесінде мақсат септүрткі өте жетілген әрекетқилық реттегіші болып қоймастан, сол әрекет процесіне араласатын психикалық құбылыстарды белгілі жүйеде ұйымдастырушы да. Осы мақсат пен септүрткіге байланысты қабылдаудағы таңдамалылық, зейін ерекшелігі, жадтағы (естегі) қажет ақпаратты жіктеп алу т.б. іске асады.

Ісәрекетті психологиялық талдаудың нәтижесінде сол әрекеттің объекті болған заттар, әрекет шарттары мен құралжабдықтарының адам басында бейнелік құбылысқа айналып, осы құбылыс өз кезегінде әрекетті орындауға қатысатын дене мүшелеріне қалайынша жетекшілік ықпал жасайтыны айқындалады. Ісәрекетті зерттей отырып, психология шындықты субъектив бейнелеудің формаларын, деңгейін және қозғалысөзгерісін (динамика) және сол әрекетті психикалық реттеп отырудың механизмдерін айқындауы тиіс. Сонымен бірге, психология әрқандай ісәрекеттің оны орындаушы субъекттегі психикалық процестерге, қалыптарға, қасиеттерге және жалпы адамазаматтың дамуына еткен әсер, ықпалын зерттейді.

Жантану проблемалары қатарында өз түсініктемесін күтетін мәселе: ісәрекеттің санадағы жоспары мен оның нақты орындалу процесі арасындағы байланыстың іске асуы. Бұл үшін әлі орындалмаған әрекет нәтижесінің саналық бейнелену табиғатын біліп алу қажет. Мұндай таным қоршаған дүниеде орыны бар құбылыстар заңдылықтарына орай топталады. Адам осы заңдылықтарды аша отырып, өз ісәрекетінде қолданады. Бұл жағдайда сыртқы заттасқан әрекет ішкі саналық әрекетке ауысады. Объектке бағытталған заттық әрекет бір сәтке идеалдық (психикалық) операцияларға келтіріледі. Сыртқы нақты ісәрекеттің саналық ішкі әрекетке айналуы **интериоризация** деп аталады. Бұл құбылысты келесідей көрнекілікке келтіруге болады: алдымен адам затпен кейбір әрекетке (нақты не идеалды) келеді; бұл сырт әрекет (затты қолына алып, олайбұлай қарастырады); кейін әрекет санаға өтеді де, психикалық әрекетке айналады. Әрекет бұл жолда қысқарады, біршама жойылады не өзгеріске ұшырайды. Мысалы, баланың есепсанаққа үйренуі: алғашқыда таяқшаларды ығыстырумен санайды, кейін алдында жатқан таяқшаларға қарап тұрып санайды, ақырында санақ нақты затпен де, оған байланысты әрекетпен де қатысы жоқ дерексіз сана әрекетіне айналады. Енді әрекет объекті сан мен сөз. Интериоризацияның арқасында адам психикасы нақты мезгілде көздің алдында жоқ заттармен де әрекеттік байланысқа келе алады, яғни адам сезімдік бейнеден саналық бейне түзу дәрежесіне өтеді.

Сонымен, адам ісәрекетінде сол әрекеттің ішкі және сыртқы мазмұны тығыз байланысқан. Сыртқы, затпен байланысты қоршаған дүниеге ықпал етудегі адам әрекеті ішкі (психикалық) әрекетпен анықталады да реттеледі.

Сыртқы заттасқан әрекетті әрдайым ішкі психикалық әрекеттің тысқы көрінісі (**экстериоризация**) деп қарастыру мүмкін, себебі адам өзінің нақты әрекетінде алдын ала санада жоспарланған ойды іске асырады. Сыртқы әрекет ішкі жоспар қадағалауында болады. Адам орындап жатқан әрекетін ойында бейне не ой түрінде қабылданған жоспармен салыстырып барады. Міне осыдан жантану ғылымы

ісәрекеттің сырттай көрінісін зерттей отырып, оның ішкі мазмұнын ашады, дәлірек айтсақ, психиканың (сананың) ісәрекеттегі нақты рөлін түсіндіреді.

2. Ісәрекет құрылымы мен түрлері

Ісәрекет құрылымы жөніндегі проблема жантану теориясының дамуы мен көптеген практикалық міндеттердің тиімді шешімін табуда үлкен маңызға ие. Ісәрекет құрылымы жөніндегі алғашқы теориялық пайымдаулар әрекет элементтерімен байланыстырылды. Бұл қарапайым элементтер ретінде әрекеттің ең жай түрлері: алу, қою, көтеру қабылданған (Ф.Тейлер, Д.Джильберт). Әрқандай ісәрекет осы элементтердің бір ізді тізбегі.

Инженерлік психологияның дамуымен ісәрекетті тұрақталған алгоритмдер сипатындағы құбылыс деп тану кең өріс алды. Осыған орай элементтер жөніндегі түсінік те және олардың әрекет орындау әдістерімен байланысы туралы көзқарас та басқаша болды. Әлбетте, әрекетті алгоритмдік құрылым сияқты тану ісәрекеттің орындалу барысын талдауда өте қажет, ал бірақ осы әрекеттің психологияны қызықтыратын тарапы, яғни субъективтік мазмұны мұндай жағдайда назарға ілінбей қалады.

Психологиялық тұрғыдан ісәрекет өте күрделі, көп өлшемді де деңгейлі, ұдайы даму өзгерістегі құбылыс. Ал осы құбылысты әрқилы ғылыми тұжырымдарға негізделген теориялық бағыттар, әдетте, жеке элементтерге бөліп, оларды өзара байланыссыз зерттеуде. Мысалы, бір тұжырым бойынша ісәрекет бірізді өзара ауысып отыратын қимылдар жиынтығы делінсе, екіншісі ісәрекеттің септүрткілік (мотивационный) қырына үлкен мән береді, ал үшіншісі ісәрекетті реттеп барушы механизмдерді талдауға көп назар аударады. Ісәрекетті онымен қоса жүретін физиологиялық процестермен де байланыстыра талдау концепциясы да жоқ емес. Әлбетте, аталған ғылыми бағыттардың бәрінің де өзіндік маңыздылығы орасан, әрбірі өте құнды нәтижеге жеткізіп, бірінбірі толықтырып барады. Бірақ олардың әрқайсысы өз алдына әмбебап сипатқа ие емес.

Сонымен, **ісәрекет адамның қоршаған дүниемен өзара ықпалды байланысының қозғалысты жүйесі**. Осы жүйеде психикалық бейне пайда болып, объект күйіне енеді, ол ісәрекеттің саналы қабылданған мақсаты болып табылады. Белгілі мақсаттың болуынан әрқандай белсенділікті ісәрекет деп санауға болады. Ал ісәрекеттің бүкіл басқа тараптарының бәрі септүрткі, ісәрекетті жоспарлау, ағымдағы ақпаратты өңдеу, шешім қабылдау бірде сезілсе, көбіне еске алына бермейді. Алынған күнде де толық болмауы, кейде тіпті қате де болуы әбден мүмкін. Ісәрекет қай деңгейде танылмасын, саналы мақсат оның қажетті белгісі.

Жеке адамның әрекеті еңбек ісәрекетінің қандай да бір көрінісі ретінде қалыптасқан. **Белгілі бір қоғамдық қызметке бағытталған әрекет жиынтығы еңбектік ісәрекеттің белгілі бір түрін құрайды**. Ал еңбектік ісәрекет әрдайым белгілі өнімге арналатындықтан, адам әрекеті де тиісті нәтижені көздейді. Адам әрекетінің саналы әрі мақсатты болуы адамның басқа жануарлар дүниесінен ажыралу белгісі. Бірақ мақсат қаншама маңызды болғанымен, оның бір өзі әрекеттің толық мәнін таныта алмайды. Ісәрекет бағдарланған мақсат өзінің біршама қашықтығымен еленеді. Сондықтан оған жетісем дегенше адам бірбіріне байланысты, ізбеіз келетін әлденеше жеке міндеттерді орындауына тура келеді. Бұл міндеттермен байланысты әрекеттер **операциялар** деп аталады. Әрқандай мақсат көздеген ісәрекет орындалу барысының әр мезетіне орай іске асып отыратын осы операциялардан құралады. Адам ісәрекеті әрқилы және әр деңгейдегі әрекеттердің жәрдемімен жүзеге келеді. Ал осы жай бір міндетті іске асыруға қажет болған біршама біткен ісәрекеттің (деятельность) әрбір элементі **әрекет (действие)** деп аталады. Затқа бағдарланған осы әрекет **қимылдар (манипуляция)** бірікпесінен жасалады. Олар алу, орын ауыстыру, босату. Сапалық жағынан бұл қимылдар әлдіәлсіз, дәлжаңсақ, жылдамшабан, ептіәлсіз, бағдарлыбағдарсыз болуы мүмкін.

Затқа бағдарланған қимылдардан басқа адам ісәрекетінде денені қалыпты ұстау, қозғау және тілдесуге қажетті қимылдар да болады. Сонымен, әрқандай заттық әрекет белгілі қимылдар жүйесімен қамтамасыз етіледі. Ал бұл қимылдар әрекеттің мақсатына, заттың қасиетіне және әрекет шарттарына байланысты. Белгілі әрекеттің орындалуында қатысатын қимылдар өздігінен не бір дене мүшесінің қандай да қозғалысқа келуінен емес, адамның жеке ниетіне, қозғалысты міндетке орай іріктеуіне, орындалатын қимылға деген қатынасына қарай іске араластырылады. Ниет өзгерісі қозғалыс ауқымын да бұрып жібереді.

Адам қимылының шын мәні мен жетілгендігі сол қимылды қажет еткен саналы әрекетке тікелей байланысты.

Әрекетті құрайтын қимылдар тобы (жүйесі) белгіленген мақсатқа орай басқарылады және реттеледі. Дәл осы орындалатын әрекеттің нәтижесі қойылған мақсат тұрғысынан бағаланады, қажет болса оған түзетулер ендіріледі. Адамның көздеген мақсаты нақты осы мезетте көрінбей, ол ендігі орындалатын әрекеттің жемісі. Сондықтан, мақсат адам миында ісәрекеттің болашақтағы нәтижелік бейнесі не әрекетшең моделі болып із береді. Осы болашақтағы ниет бейнесі әрекеттің нақты нәтижесімен салыстырылады.

Әрқандай жаңа іске кірісуде адам істің орындалу тәсілдерін білмегендіктен, мақсатқа бағытталған бүтін әрекетті де, оның элементтерін де ойланып, саналы барластырып орындауына тура келеді. Ал бірнеше қайталай отырып, адам мақсатқа бағышталған әрекетті енді саналы күшжігерін жұмсамайақ орындау мүмкіншілігіне жетіседі. Саналы әрекеттің орындалу барысында кейбір қимыл элементтердің сана аймағынан шығып, өздігінен орындалуы әрекеттің **автоматтануы** деп аталады.

Жаттығу, үйрену нәтижесінде қалыптасатын адамның саналы ісәрекеті бірліктерінің автоматты түрде орындалуы **дағды** атамасын алған. Өңгіме әрекет емес, сана қатысынсыз орындалатын қимылдар жөнінде, себебі адамның қалаған қалыпты ісәрекеті сана басқаруымен болатыны белгілі. Бір міндетке байланысты әрекетті екі не одан да көп қайталау барысында адам сол әрекетті орындау әдістерін қолдану үшін ойланып-толғанбай, бүтін ісәрекет элементтерінің бірінен екіншісіне жеңіл ауысып отырады, яғни кейбір әрекетқимылдар дағдылық қасиетке айналып, автоматтанған орындалу қалпына түсіп, енді адам жеке қимылдарын реттеп отыру бoryшынан арылып, өзінің саналы әрекетін күрделірек жүктемелерді атқаруға бағыттайды.

Адамның қай әрекеті болмасын үш тараптан тұрады: **қимылдық, сезімдік және саналық**, бұлардың әрбірі өзіне сәйкес қызмет атқарады, ол қызметтер: **орындау, бақылау және реттеу**.

Әрекет құрылымындағы бірліктердің біршама автоматтанып, дағды қалыптасуынан келесі тәсілдер өзгеріске келеді:

а) әрекет орындалуы майда қимылқозғалыстар біртұтас әрекетке бірігеді, артық, қажетсіз қозғалыстар жойылып, қимыл жеделдей түседі;

ә) әрекетке сезімдік бақылау қимылды көзбен бақылау бұлшық еттер бақылауымен ауысады, әрекет нәтижесін бақылауға қажетті бағытбағдар сараптау қабілеті дамиды;

б) әрекетті санамен реттеп бару зейіннің әрекет тәсілдерінен сол әрекеттің орындалу жағдайлары мен нәтижелеріне ауысуы. Осыдан әрекеттегі кейбір есепқисаптық санаға байланысты шешімдер бірлікті әрі ықшам қабылданады. Келесі қимылға көшуге болған ішкі дайындық алдыңғы әрекеттің орындалуымен бірге жүргізіліп, жаңа әрекетке өту арнайы жоспарсызақ орындалады.

Дағды қалыптасуда адамның жеке басының ерекшеліктері үлкен маңызға ие. Күрделі, бірақ бір типті дағдылар бір адамда жеңіл орнығып, екіншісінде қиындау қалыптасады. Сондықтан да дағды қалыптастыру үшін жаттығулар саналы іріктеліп, әрекеттің тұтастай орындалуы немесе оның күрделі бөліктері арнайы қайталау және бекіту әдістерін пайдалануды талап етеді. Ал әр жағдайдағы нақты әдістер саны мен түрі бекуі тиіс дағды әрекеті мен сол әрекетті игеруші адамның ерекшеліктеріне байланысты.

Дағды әрекет мазмұнына орай әртүрлі болады:

1) қимыләрекеттік дағды (спортсмендер әрекеттерінің бекуі);

2) сезімдік (түртүс тану, балалардың алғашқы әріп тануы ж.т.б.);

3) интеллектуалды дағдылар (есеп, оқу, жаттау ж.т.б.). Бұлардан басқа аралық дағдылар да айырылады: сезімдікқимыл дағдысы (жазу, сурет салу, сызу); сезімдікқимыл дағдысы (математикалық ұғымдармен жұмыс істеу).

Әрқандай жаңа дағды адамда бұрыннан қалыптасқан дағдылар жүйесінде пайда болады. Олардың бірі жаңа дағдыға тірек, қолдау көрсетсе, кейбірі кедергі етеді. Осыдан дағды интерференциясы және дағды көшуі деген ұғымдар қалыптасқан. **Интерференция** бұл дағдылардың өзара кедергілік әсері, яғни бұрыннан орныққан дағдылар жаңа дағдыға тежеу береді немесе оның тиімділігін кемітеді. Ал бұрыннан

игерілген әрекет дағдыларының енді қалыптасатын қимыләрекеттерге ұнамды ықпал жасап, олардың орнығуын жылдамдатуы дағдылардың **көшуі** деп аталады. Дағды көшуі бұрынғы әрекеттер мен енді орнығатын қимылдар арасында ортақ ұқсастық болудан. Әрқандай жаңа әрекеттерді игеруде адам бұрынғы тәжірибесіне сүйенеді, сондықтан оның қалыпты ептіліктері жаңа дағдыларды жеңіл әрі жылдам қабылдауына жәрдем береді. Ал егер жаттығу қимылдары ұзақ мерзім қайталанып, орындалып бармаса, дағдылар біртебірте жойыла бастайды. Осыдан қызмет бабы автоматтанған әрекеттерге тәуелді мамандар (ұшқыштар, гимнастар т.б.) өз кәсіби кейпін тұрақты ұстау үшін арнайы қимыләрекеттерді ұдайы орындап жүруі өте қажетті.

Дағдылардан тыс, ісәрекеттің қажетті бірлігі ептілік. **Ептілік** бұл білімдер мен дағдылардың нақты әрекетте көрінуі. Жаңа жағдайлар немесе жаңа объекттермен қатынасқа келе, адам өзінің бұрыннан игерген білімдері мен дағдыларын іске қосады, яғни осы дағдылардың жаңа жағдайға көшу көшпеуі ептілікке байланысты.

Ептіліктер өз мазмұнына орай дағдыларға қарағанда ауқымдырақ, себебі олар әрекеттің түрлі баламаларын қолдануға мүмкіндік береді. Психологияда ептіліктің келесі түрлері анықталған: а) танымдық, ә) жалпы еңбектік, б) құраматехникалық, в) ұйымдастырутехнологиялық, г) қызметтікбақылау (Е.А.Милерян).

Қандай да бір әрекетті орындауға байланысты жай ептіліктер кездейсоқ еліктеуден қалыптасуы мүмкін. Ал ісәрекет неғұрлым күрделенген сайын ептіліктердің пайда болуы білімге, объект мазмұнына, объект пен субъект арасындағы әрекеттік байланыстарды танып, салыстыра алуға тәуелді.

Автоматтасқан әрекеттердің және бір түрі бұл **әдет**. Дағды мен әдет арасындағы негізгі ерекшелік: дағды әрекетті сана қатысынсыз үйреншікті қалыптасқан қимылдар арқылы іске қосу, ал әдет қандай да бір әрекетті орындауды қажетсіну немесе адамдық қасиетке айналдыру. Мысалға, баланың қол жуу, сәлемдесу ж.т.б. әрекеттері. Әдет адамды қандай да әрекет түрлерін тұрақты орындап жүруге бейімдестіреді, олар пайдалы да зиянды болуы мүмкін. Сондықтан балада алғашқыдан пайдалы әдеттер қалыптасуы үшін белгілі бағыттан ауытқымай, тұрақты талаптарға негізделген тәрбие жұмыстарын үзбеу қажет.

Адамда әрқилы ісәрекет түрлерінің пайда болуы мен дамуы күрделі де ұзаққа созылған процесс. Бүкіл өмір барысында бірін бірі ауыстырып, өзара тығыз байланыста жүріп отыратын үш ісәрекет түрі бар: ойын, оқу және еңбек. Олар бірбірінен ісәрекеттің ақырғы нәтижесі, ұйымдасуы және септүрткілері бойынша ажыралады. Бала белсенділігі бір ізді, даму барысындағы тәрбиелік ықпалдарға орай саналы, мақсат бағдарлы ісәрекетке айнала бастайды. Өмірінің алғашқы кезеңінде ол ісәрекеттің қарапайым формаларын қалыптастырады. Солардың ең біріншілерінен **ойын** өмірдің тамаша құбылыстарынан, бір қарағанға пайдасыз, бірақ өте қажетті ісәрекет. Адам ойынының мәні дүниені бейнелей отырып, оған өзгеріс ендіруге ұмтылу. Адамның осы қабілеті алғашқыда ойында пайда болып, осы ойында қалыптасады әрі орнығады. Ойында баланың дүниеге ықпал жасау қажеттігі туындайды ойынның жалпы маңызы да осы. Ойын еңбекпен байланысты, бірақ одан өзгеше. Еңбек пен ойынның ортақтығы да, ерекшелігі де ең алдымен оларды жүзеге келтіретін септүрткілер мазмұнында.

Ойын және еңбектік ісәрекеттің арасындағы айырмашылық әрекетке болған қатынастың ерекшелігінде. Ойын барысында адам өз қызығуы мен қажетсінуіне орай әрекетке келеді, ал еңбекке адамды оның қалауы емес, практикалық мүддесі мәжбүрлейді. Ойын қатысушылары қандай да тұрмыстық не қоғамдық қажеттікке тәуелді емес, ал еңбекке байланысты ісәрекет орындап жатқан адам, мысалы, дәрігер сырқатты емдеуде өзінің кәсіби не қызметтік міндеттерін атқарады, ал бала "дәрігерлікті" қызықтаудан, сол кәсіпті ұнатудан ойнайды. Ойын арқылы бала өз мүмкіншіліктеріне орай қажеттіктері мен талаптарын іске асырып барады. Ойынға байланысты бала нақты жағдайды өз санасында қиялға айналдырып, сол ситуациядағы сезімдері мен эмоцияларын іске қосады. Белгілі рольді ойнай отырып, бала бөтеннің болмысына түсіп қана қоймастан, өз болмысын байқатады, кеңейтеді, тереңдете түседі. Осылай бала өзінің тек қиялын ғана дамытпай, ойлау, ерік, тіпті жеке адамдық қасиеттерін баули түседі. Ойындық ісәрекет бала тілінің шығуымен қарқынды дами бастайды, осыдан сәби қоршаған дүние ортасынан өз "менін" бөлектеу қабілетіне жетіседі.

Сонымен, ойын баланы заттар мен құбылыстар мәнін тануға, әртүрлі қимылдар мен әрекеттерді орындау ептіліктерін игеруге жаттықтырып, өзін тек әрекет субъекті емес, енді адам аралық қатынастар субъекті дәрежесінде сезуге жетелейді.

Оқу. Тарихи даму барысында еңбек формалары үздіксіз жетілуде және күрделенуде. Осыдан еңбектік

ісәрекетке қажет білімдер мен дағдыларды еңбек процесінің өзінде игеру анағұрлым қиындықтарға соқтыруда. Сондықтан адамды алдағы еңбектік ісәрекеттерге дайындау мақсаты осы ісәрекеттің ерекше түрі оқудың өз алдына бөлініп шығуын керек етті. Бұл еңбек түрі оқу – басқа адамдардың өткендегі жинақтаған тәжірибесінің қорытылған нәтижелерін үйренуге бағышталады. Адамзат бұл үшін өсіп келе жатқан әулет өмірінің ерекше кезеңін белгілеп, оқудың арнайы да негізгі ісәрекеттігін танытатын жағдайларды жасады.

Әрбір адамның өмір бойы бірізді ауысып отыратын ісәрекеттерінің ортасында оқу өз орнын иелеп, ойыннан кейінгі, еңбектен алдыңғы процестік мағынаға ие болады. Оқу ойыннан түбегейлі ерекшеленіп, еңбектік ісәрекетке жақындасты. Оқу барысында еңбек процесіндегідей адам тапсырмалар орындайды, талаптарға бойсынады, міндеттермен байланысқа келеді. Оқудағы жалпы нұсқаулар мен талаптар енді ойындық емес, еңбектік сипатқа ие болады. Сонымен, оқудағы негізгі мақсат бұл адамды болашақтағы дербес еңбек қызметіне дайындау, ал міндеті өткен әулет тәжірибесінің жалпыланған нәтижесін ұғу, игеру. Оқу білімді ұсыну және игеруге бағытталған екі тарапты процесс бола тұрып, оқушы мен мұғалімнің өзара ықпалды ісәрекеттерінің байланысынан құралады. Оқу мұғалім ұсынған білімдерді енжар қабылдап қана қою емес, оларды саналы еңбек процесінде өзіндік құрал дәрежесінде пайдалану үшін белсенді игеру.

Оқу құрылымы келесі бірліктерден тұрады: төңіректегі заттар мен құбылыстардың қасиеттері жөніндегі ақпараттар, яғни **білімдер**; ісәрекеттің негізгі түрлерін құрайтын тәсілдер мен қимылдар, яғни **дағдылар**, ісәрекет мақсаттары мен жағдайларына орай тәсілдер мен қимылдарды дұрыс таңдауға арналған ақпараттарды қолдана білу, яғни **ептіліктер**. Сонымен, оқу дегеніміз адамның өз әрекетін саналы мақсатқа бағындыра басқаруы немесе белгілі білім, ептілік және дағдыларды игеруі. Оқу үшін саналы септүрткілердің болуы үлкен маңызға ие. Хайуанаттардағы оқу әрекетінің мүмкін еместігі нақ осыдан. Тіпті адамдағы оқу жұмысының өзі де әрекетқылдықты саналы реттестіру кезеңіне, яғни 67 жастарға тура келеді.

Оқу ісәрекеті қалыптасуының негізгі шарты балада білім, ептілік және дағдыларды игеруге деген саналы септүрткілердің оянуынан. Бала дамуына қоғамдық ықпал жасаушылар әрдайым ересектер. Адамзаттың қоғамдық тәжірибесін бала әрекетқылдығы мен ісәрекетін бағыттауға арналған белсенді процесс **оқыту** деп аталады. Ал осы процестің жеке адам қасиеттері мен сапаларын қалыптастыруға бағытталуы **тәрбие** ұғымын туындатты. Оқыту мен тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру және жүргізу педагогика ғылымының зерттеу аймағы.

3. Еңбек сипаты

Адамзат ісәрекетінің тарихи қалыпты түрі **еңбек**. Еңбек жалпы психологиялық емес, әлеуметтік категория. Сондықтан да оның заңдылықтарын қоғамдық ғылымдар зерттейді. Ал психологиялық тұрғыдан зерттелетін нәрсе жалпы еңбек емес, еңбектік ісәрекеттің психологиялық бірліктері. **Еңбек белгілі нәтижеге жету үшін бағытталған, белгілі мақсатқа орай ерік күшін қосудымен реттелуші мақсат бағдарлы, саналы ісәрекет**. Басты ниетке байланысты нәтижеге жетісу шарасы болумен бірге еңбек жеке адам қалыптастырудың негізгі жолы да. Еңбек процесінде субъект өнімі ғана пайда болып қоймастан, сол субъекттің өзі де осы еңбекте кемелденеді. Еңбектенуден адам қабілеті дамиды, оның мінезі тұрақтанады.

Еңбектік қызметтің психологиялық ерекшеліктері ең алдымен оның қоғамдық пайдалы өнім жасауға бағытталған ісәрекет болуында. Еңбек процесіндегі әрекеттердің бәрі тұтасымен ең соңғы кезеңге, қорытынды нәтижеге тәуелді болуы еңбектік септүрткілерге өзіндік сипат береді: мақсат ісәрекеттің өзінде көрінбей, оның өнімінен байқалады. Ал еңбектің қоғамдық бөлшектенуі бұл ерекшелікті айқындай түседі. Әрқандай адам өз қажеттігін қанағаттандыру үшін барша заттарды өндіре алмағандығынан, адам әрекетінің септүрткісі оның өз ісәрекетінің өнімімен емес, басқа тұлғалардың қоғамдық қызметінің өнімімен байланыста болады.

Еңбек желісінде тек еңбек құралдары (техникасы) ғана емес, адамның сол еңбекке деген қатынасы да үлкен мәнге ие. Адам еңбегінің септүрткілері де нақ осы қатынастан. Адамның еңбекке бағытталған субъектив қатынасы санада бейнеленетін объектив қоғамдық қатынастарға тәуелді. Әдетте, еңбек адамның қалыпты қажеттігі. Еңбек ету өзінді ісәрекетте көрсете білу. Әрқандай нақты ісәрекеттегідей, еңбекте адамның барша қасиеттері мен сапалары қатысып, көрініс береді. Әрқандай еңбек түрінде өзіне сай еңбек құралдары қолданымын таба білуі қажет, адам міндеті сол құралдарды қолдану тәсілдерін игеру. Ал бұл үшін жүйелі білім мен дағдылардың ролі күшті. Мұнсыз ешқандай еңбек болуы мүмкін емес.

Баланың әрқандай даму кезеңдеріне сай еңбек әртүрлі болады. Бүгінгі нақты ісәрекет ендігі ісәрекеттің дайындығы: тиісті қажеттіктер дамиды, танымдық мүмкіндіктері мен әрекетқылық ерекшеліктері ашылады. Осыған орай психологияда **ісәрекеттің жетекші түрі** ұғымы қалыптасқан. Қай жас кезеңінде болмасын ісәрекеттің үш түрі де (ойын, оқу, еңбек) өз маңызына ие, бірақ белгілі бір кезеңде олардың әрқайсысына деген қажетсіну әртүрлі, өзіндік мазмұнға ие. Ал осылардың ішінде жас кезеңіне байланысты бала психикасына маңызды өзгерістер енгізіп, ондағы танымдық процестер мен жеке адамдық қасиеттердің қалыптасуына ықпал жасай алатыны ғана ісәрекеттің жетекші түрі деп есептелінеді.

Мектепке дейінгі жастағы бала үшін (оның еңбектенуге де, оқуға да ықласы болғанымен) мұндай әрекет түрі ойын. Ал мектепте (бірінші сыныптағылардың ойынқұмарлығы басылмаса да) оқу еңбегі басым келеді. Кемелденген сайын еңбектің ролі арта түседі. Жетекші қызметпен шұғылдану барысында субъект дамуымен қатар келесі жас кезеңіне сай жаңа жетекші ісәрекет қалыптасып барады. Осы жетекші ісәрекет түрімен айналыса, бала өзінде әлеуметтік ортамен болатын жаңа қатынастарды, жаңа білімдер қоры мен оларды игерудің әдістерін үйреніп, өзінің танымдық аймағы мен психологиялық құрылымын өзгеріске келтіреді. Бұл тұрғыдан ісәрекеттің барлық түрлері де теңдей мәнді де маңызды.

Қайталау және бекіту сұрақтары:

1. Адам белсенділігінің мәні неде?
2. Ісәрекеттің қоғамдық категория болуының негізі неде?
3. Ісәрекетке байланысты психология нені зерттейді?
4. Адамды ісәрекетке бағыттаушы күш қажеттілік, мақсат, мотивтерін қалай түсінесіз?
5. Ісәрекеттің мақсаты деген не?
6. Психологиялық процестің динамикасы дегенді қалай түсінесіз?
7. Заттық әрекет пен саналық әрекеттің арақатынасы қандай?
8. Ісәрекет құрылымына байланысты қандай теориялық пайымдаулар болады?
9. Ісәрекеттегі әрекет, қимылқозғалыстардың мәні неде?
10. Әрекет пен ниет байланысы қандай?
11. Ісәрекет қалыптасуында дағдының қандай маңызы бар?
12. Ептіліктер деп қандай әрекеттерді атаймыз?
13. Әдеттің қалыптасу негізі неде?
14. Негізгі әрекет түрлері арасындағы ұқсастық пен айырмашылықтардың сипаты қандай?
15. Оқу әрекеті құрылымының бірліктері қандай?
16. Еңбек әлеуметтік категория дегенді қалай түсінесіз?
17. Адамның еңбекке бағытталған субъектив қатынасының объектив қоғамдық қатынастарға тәуелділігін қалай түсінесіз?
18. "Ісәрекеттің жетекші түрі" ұғымының мағынасы неде?

Тақырып бойынша семинар жоспары

1. Адам ісәрекеті түсінігі және оның құрылымы.

2. Адам ісәрекетінің түрлері және оның дамуы.
3. Ісәрекет және психикалық процестер.
4. Ептілік, дағды және әдеттер.

Өзіндік оқуізденис, ғылымизерттеу (курс, бақылау, реферат, баяндама) жұмыстарының тақырыбы

1. Адам ісәрекетінің фило және онтогенездік дамуы.
2. Психикалық процестер адам ісәрекеттерінің формалары ретінде.
3. Адам әдеттеріне психологиялық талдау.

Әдебиеттер:

1. 1дәрісбаянда көрсетілген жалпы әдебиеттер.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М. 1982 (73123, 124158, 159189 беттер).
3. Рубинштейн С.А. Основы общей психологии. М. 1989 (1464, 6475, 7593 беттер).
4. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. М. 1988 (95128 беттер).
5. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. М. 1972 (224247 беттер).
6. Белкус В.В. Темперамент и деятельность. Пятигорск, 1990 (102112 беттер).
7. Беспалов Б.И. Действие. М. 1984 (1045 беттер).
8. Миллер Д. И др. Планы и структура поведения. М. 1964 (100115 беттер).
9. Поддьяков Н.Н. Мышление дошкольника. М. 1977 (624 беттер).
10. Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. М. 1989 (72125 беттер).

АДАМ АРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ПСИХОЛОГИЯСЫ

Жоспары:

1. Адам аралық қатынастар жөнінде жалпы түсінік.
2. Адамдардың бірінбірі қабылдауы мен түсінуі.
3. Таным мен түсінісудегі қателіктер себебі.

1. Адам аралық қатынастар жөнінде жалпы түсінік

Адам аралық қатынас дегеніміз қарапайым да күрделі проблема. Күнделікті тұрмысымызда осы қатынасыз жасауымыз мүмкін емес.

Адам арасындағы қатынастардың түрі келесідей: жеке және қызметтік, дара және топтық, тең құқықты және тәуелді, қарамақарсылықты және даудамайлы. Жеке қатынастар екі адам арасындағы сүйіспеншілік пен жеккөрушіліктен, сыйластық пен араздықтан, сенім мен күдіктенуден тұрады. Мұндай сипаттағы қатынастардың пайда болуы әр жеке адамның қоғамдағы орыны мен міндетіне тәуелді емес. Мысалы, бала өз атаанасын сыйлауы да, жеккөруі де мүмкін; өз қызметін ойдағыдай атқарып жүрген мұғалім бір шәкіртіне үлкен сүйіспеншілік танытса, екіншісін көргісі келмейді.

Қызметтік қатынастар әлеуметтік топ не мекеме мүшелері арасында олардың сол топтағы құқы не міндеттеріне орай қалыптасады.

Егер ара қатынастар әрбір адамның меншікті қажеттері сипатында қаралса, олар **жеке қатынастар** атанып, ал ара қатынас тұтастай жүйелікке сүйеніп, екі, одан да көп адамдардың сипаттамасы ретінде қабылдана, **топтық қатынастар** деп аталады.

Тең құқықты қатынастар қатынас мүшелерінің құқтары мен міндеттері теңгерілген жерде, ал **тәуелді** қатынастар құқтары мен міндеттері бірдей болмаған жағдайларда қалыптасады.

Адамдар арасында қарамақарсылық болмай, өзара терең сыйластық жайлаған ортада **үйлесімді** қатынастар нышан береді.

Топ ішінде кейбір тұлғалардың ұнамды ниеттері екінші біреулердің келеңсіз ниеттерімен тоғысқан шақтарда **қарамақарсылықты** қатынастар бой тіктейді.

Адамдардың бірбіріне деген өшпенділігі болған жерде **даудамайлы**, жанжалды қатынастар өрбиді.

Адамдар арасындағы, тіпті кейде бір тұлғаның да бойынан көрінетін адамдық қатынастар түрі міне осындай. Бұл қатынастардың бәрі өмірде адамдардың бірбіріне беретін бағалары мен мінездемелерінде, әр адамның басқаға бағытталған ісәрекет, қылығында, өзара байланысқан ойы мен сезімінде көрініс береді.

Тұрақты да келелі қатынастар жүйесі қалыптаспаған ортада адамның өрелі өмір сүруі өте қиын, себебі әрбір жеке адамның да, топ пен ұжымның да қоғамдағы болмысын осы қатынастар айқындайды. Балалық шақта орныққан адам аралық қатынастарға орай адам азаматтық қасиеттерін тіктейді. Ересектердің төңірегіндегілермен қатынасынан сол ортаның көңілкүйі айқындалып, алға қойылған мұратмақсаттардың сәтті орындалуы не кедергіге ұшырауы мүмкін.

Адам аралық қатынастардан туындайтын ең қиын да қолайсыз құбылыс бұл **остранизм**, қоғамнан аласталу, яғни кейбір адамдардың көпшілік арасында сыйымсыздығынан ұжымдық қатынастан шеткерілеп қалуы. Мұндай адамдар көпшіліктің жек көрушілігіне тап болып, назардан тыс қалады, еленбейді. Осыдан өзі қатарлардан оң қатынас таба алмай, ақырында адамгершілік қасиеттерінен айырылып, қауымдық өмір тіршілігінен айрылғандар да кездеседі.

Адам аралық қатынастардың ерекшелігі олардың **эмоционалды** болуында. Адам өзі тектеспен араласа отырып, бірбіріне болған айрықша сезімдер мен ықластарға кезігеді. Жеке аралық қатынастар, әдетте, субъектив сипатта болып, әр адамның шын мәніндегі тұлғалық оң не теріс қасиеттеріне сай келе бермейді. Олар әрқашан адамның көңілкүйіне байланысты, бір адамның екіншісіне деген сезім толғанысының ауысуымен өзгеріске келіп тұрады. Көңілкүйдің бір сәттік болуынан, жеке қатынастар құбылмалы келеді: бүгінгі тәптәуір сыйлы қатынас күн өтпейақ кері сипатқа енуі баршаға аян құбылыс.

Қызметтік қатынастар жеке қатынастарға қарағанда біршама тұрақты, олар, әдетте, көңілкүйге байланысты өзгере бермейді. Мұндай қатынастардың әрбір тұлғаның көңілкүйіне бағына бермейтіндігінен, оларды **ресми** қатынастар деп те атайды, яғни мұндай өзара байланыстар қатынасқа түскен адамдардың әрқайсысының жеке ерекшеліктері мен психологиялық кейпіне тәуелді болмауы қажет.

Бірақ өмірде жеке және қызметтік қатынастар өзара кіріге байланысқан, сондықтан оларды нақты айырып, таза күйінде қарастыру мүмкін емес. Біріншіден, әр адам өзінің даралығымен қызметтік қатынастарға әрқашан ерекше мән мен сән беріп отырады; екіншіден, әрқандай тұлға нақты қатынастарға өзінің жеке ниет, ой, толғаныс және сезімдерімен кіріседі, ал бұлардың бәрі адамның басқалармен болған қызметтік қатынасына әсерін тигізбей қоймайды.

Адамдар арасындағы **үйлесімді қатынастар** өмірде сирек кездеседі, сондықтан мұндай қатынастарды адамдардың мәңгі арман еткен мұраты ретінде қарастырған жөн. Бұл қатынастар типіне тұрмыста кезігетін "сүйіспеншілік" қатынасты жатқызуға болады. Егер бір адамның екіншісіне психологиялық тартымы болса, бірін бірі адамгершілік сезіммен қабылдаса, екінші адамға қолынан келген жақсылығын аямаса, міне мұндай қатынасты үйлесімді қатынас деп бағалау әбден жарасымды.

Қарамақарсылықты қатынастар негізінде толық үйлесім болмағанымен, оған қатысқан адамдар бірбірінің әрекеті мен ниетін түгелдей шектемейді. Бірде келіссе, бірде қарсы тұрып, алға қойған мақсатқа жетуі жолында қажетті қатынасын үзбейді. Қатынас түгелдей елемеу мен даудамайға бармайды.

Кейде екі адам бір ортада бола тұрып, бірбіріне деген ыстық та, суық та шырай сезінбейді, яғни өзара қатынас жасауға ешқандай қажеттікті таппайды, мұндайда олар арасындағы қатынас **бейтараптық** сипат алады.

Қоғамдықәлеуметтік жағдайларға байланысты бір ортаға түсіп қалған адамдардың бірі екіншісінен өзін алшақ ұстау қажеттігі де туындап қалады. Мұндай кезде адамдар бірбіріне тікелей жек көрушілік танытып, арадағы мәселе бойынша ешбір келісім мүмкіндігін таба алмайды да, іздемейді де. Мұның бәрі ортадағы **жанжалды қатынастың** ушығуынан.

Адамдар арасындағы және бір ерекше қатынастар түрі бұл екі ұшты, **амбивалентті қатынастар**. Мұндай ара байланыстың себебі бір адамдағы екіншіге деген өзара тікелей қарсы екі бірдей эмоцияның: жек көрушілік пен құрметтің қосарлана жүруі. Осыдан мұндай қатынастағы адамдар өздерінің көңіл төркінінде жатқан ниеттерінің нендей жағдайда екенін айырып алуында біраз қиналады.

Адамдар аралық қатынастар негізінде адамдардың біріменбірі өзара әрекетке, тілдесуге болған өмірлік қажеттігі жатыр. Тұрмыстық не қоғамдық қажетсінуден бірінбірі керексінген адамдар өзара қатынасқа келіп, ал ол болмаса бірбіріне бейтарап қалады. Өмірлік маңызды қажеттіктері бола тұрып, оларды қанағаттандыруда кедергілік ететін қалыптар да болады. Бұл жағдайда да қатынастар үзілмейді, бірақ мұндағы қатынастар өшпенділік не жек көрушілікпен ұштасады.

Адамдар қажетсінудерінің арасында өз мәні бойынша ізгі адамгершілік сипатты байланыстар да болады. Мұндайды психологияда **альтруистік қатынас** деп атайды. Альтруист адамдардың барша ойы, ісәрекеті әрдайым тек жақсылыққа, қай жағдайда да жәрдем етуге бағышталады.

Адамдар аралық қатынастар сипатына ықпал етуші факторлардың бірі психологиялық **үйлестік** (үйлесімсіздік). Көп жағдайда адамдар өз қажеттіктерін қанағаттандыру үшін бірінбірі керек етеді, бірақ көзқарас, ниеттеріндегі болмашы айырмашылықтардан өзара қатынастарын қалыпқа түсіре алмайды. Мұндай толық психологиялық үйлесім таба алмаған жандар арасында біршама ұнамды қызметтік қатынас болғанымен, уақыт өтумен біртебірте өрім түскен арақатынастағы жеке психологиялық үйлеспестік олардың ресми байланыстарының кедергісіне айналады.

Адамдар арасындағы қатынастардың өзгеруіне мүмкін болар себеп бұл нақты адамдар қатынастарының туындап, дамитын әлеуметтікпсихологиялық орта сипатының ауысуы. Екі немесе одан да көп адамдар бірінбірі өте қажетсінеді, орталарында толық психологиялық үйлестік болған, бірақ кенеттен өзгерген әлеуметтіксияси жағдай оларды әртүрлі партиялар мен ағымдарға енуінен екі жікке бөліп тастайды. Мұндай жағдай жастарда кездесіп тұрады: өзара келісімді жас жұбайлардың өмірі кенет олармен психологиялық үйлесім таппаған жақын туысқандарының ықпалынан құрдымға кетеді. Мейлі, бұл жас жұбайлар арасындағы қатынас кейін ресми бекігенімен, татутәтті туысқандық қатынастар арасындағыдай шапағатты жалғасын табуы қиын.

Адамдар қатынасының орнығуы немесе өзгеруіне және бір себепші фактор бұл адамдардың **жас деңгейі**. Өмір бойы топтаған тұрмыстықәлеуметтік тәжірибе адамға, оның төңірегіндегі жандарға, болып жатқан оқиғаларға әсерін тигізбей қоймайды. Жас деңгейі әртүрлі адамдардың бір оқиғаға болған бағасы бірінен бірі алшақ болуы әбден ықтимал, жастық айырма неғұрлым үлкен болса, психологиялық келіспеушілік те соншама болады. Мысалы, жастардың киімі, өнер талғамы үлкендерге ұнай бермейтініне бәріміз де куәміз. Бұл жағдай әулеттер арасындағы қатынастардың мәнмағынасына өз әсерін білдірмей қоймайды.

Ал осы төңірегіндегілермен болған өз қатынасының сипатын адам өзі сезе алады ма, не сезбейді ме? Бұл сұраққа жауап бірнеше жағдайларға тіреледі. Бірінші ден, бұл нақты адамның ойөріс (санасезімі) даму деңгейіне байланысты. Ақылесі біршама жетілген адамдар өздерінің төңірегіндегілермен қатынасын жақсы түсініп, дұрыс қабылдайды. Адам аралық қатынастарды орынды сезіну және бағалау жоғары дамыған **рефлексстік қабілетті** керек етеді (қоршаған ортадан келіп түскен ақпараттық сигналдарды жанжақты мәндік байланысымен қабылдап, жауап бере алу).

Екіншіден, бұл адамның жасына тәуелді. Егделер балаларға қарағанда өзара қатынасты дәлірек пайымдайды, ұнамды не біржақты келеңсіз қатынастарды оңай бағалап, бейтарап қатынасты да орынды сезінеді. Өмірде екіұшты немесе амбиваленттік және өз ішіне ұнамды да, жағымсыз да сипаттарды бірдей қамтыған қарамақарсылықты қатынастарды бағалау күрделірек келеді.

Адамдар арасындағы қатынастар сол қатынастардың нақты адам өміріндегі маңызына қарай да бағаланады. Қарымқатынас адам үшін неғұрлым маңызды болса, оның бағалануында соғұрлым дәлсіздіктер жіберілуі мүмкін. Өзінің төңірегіндегілермен байланысына аса үлкен мән берген адамдар, арақатынастарының ұнамды тараптарын асыра мақтауға бейім келеді. Керісінше, кімде кіммен ұнамсыз қатынаста болса, адам ондай да қарсыласын түбелегін түсіре жамандауға ниеттенеді де тұрады.

Әрқилы адамдардың өзара қатынастарын тануда көптеген жеке дара ерекшеліктер бар. Кейбір ойсезімі толысқан, парасатты адамдар өзара қатынастарды жанжақты пайымдаумен, дұрыс қабылдауға қабілетті, екінші біреулердің жалпы оң пікір айтуға тіпті өрісі жетпейді, ал үшіншілер төңірегіндегілердің өзіне деген бағасын бірде дұрыс түсінсе, бірде оған санасезімі жетпей қалады.

Адам аралық қатынастар толық қалыптасып, орныққаннан былай біркелкі тұрақты қалыпқа келеді. Егер де қатынастарға тән осы қасиет болмағанда, адамзаттық қауымдар: мемлекет, мекеме және топтар түзілмес еді. Себебі қауымдық бірлестіктердің негізі жалпы адамдардың өзара қатынасының тұрақтылығымен біртекті болжамға келуінде. Ал жеке тұлғалар арасындағы өзара байланыстар тұрақтылық дәрежесінің біршама кемдігімен ерекшелінеді.

Үлкен әлеуметтік топтардағы қызметтік, ресми қатынастар өзінің күшті мызғымастығымен байқалады, кіші топтағы байланыстар да біршама осылай. Ірілікшілі қауымдастықтардағы қарымқатынастар көптеген өмірлік маңызы зор факторларға тәуелді, сондықтан адамдар мұндай жағдайдағы қатынастарды өзгерте бергенді онша құптамайды. Егер күнара субъекттердің ниетіне орай төңкерістер бола берсе, қоғам аласапыраны таусылмай кетері баршаға аян.

Жеке адамдар арасындағы қарымқатынастар өте нәзік те үзілгіш келеді, себебі нақты тұлғалар арасындағы қатынастар сол қатынас иелерінің құбылмалы көңілкүйіне тәуелді. Уақыттың өтуімен, жастың егде тартуымен аралық қатынастар тұрақтала түседі, балалық пен жас өспірім шақтағы адамдар арасындағы бұрқасын жол таңдау бұл кезде сабасына келе бастайды, адамның ішкі дүниесі сабыр тауып, кездейсоқ қатынас, байланыстарға құлай түспей, өз қалауын таңдай алу қабілетіне жетеді. Қатынастардың тұрақталуының және бір жөні адамдар бірін бірі жете танып, бірінің қылығына екіншісі көнігіп, өзара үйлесімге бейімделуі.

Адамдардың алғашқы танысуынан олар арасындағы бұдан былайғы қатынастардың қай сипатта

боларын аңғара салу өте қиын. Көп жағдайда, тым жақсы басталған таныстық қапелімде үзіледі, ал кейде тіпті басқаша да болады: алғашқысында әйтеуір бірдеңеден ұнатпай жүрген адамына барабара үлкен құрметпен қатынас көрсеткендер де аз емес. Мұндай жағдайлар адамдардың бір біріне алғашқы танысуда берген бағалары мен қабылдауына байланысты психологиялық заңдылықтарға орай туындайды.

Нақты мезеттегі адамдар арасында болатын қатынастардың сипаты көптеген шарттарға тәуелді, мысалы, адамның денсаулығы мен психологиялық кейпі. Ден сау, көңіл көтеріңкі болса, төңірегіндегілермен қатынас та әпәдемі, үйлесе түседі. Көңілкүйге жайлы жағдай болса, қатынасың одан өрі беки түседі, ал қандай да әбігер күйде түзілген қатынас көбіне баянды болмайды.

Адамдар арасындағы қатынастар олардың жеке мінезқұлығына да байланысты. Әрдайым ұнамды арақатынастардың орнығуына адамдағы қайырымдылық, ақ көңілдік, үйіршендік, достық пен ұжымшылдық қасиеттер пайдалы. Ал сенімсіздік, күмәншілдік, өшпенділік, тұйықтық пен өзімшілдік қалыпты қатынастар орнығуына кері әсерін тигізеді.

Ойөрісі кең дамыған, жасы бар адамдар өз қатынастарын меңгере алады, бірақ бұл көптің қолынан келе бермейтін іс, себебі көп жағдайда аралық қатынастардың мәнін соларды түзуші адамдардың өздері де түсіне бермейді, ал түсінбеген затты саналы басқару мүмкін емес.

Жас ұлғайған сайын қатынастар тек тұрақталып қана қоймастан, адамның оларды басқару қабілеті де артады. Мұндайда адамға жәрдемге келетін оның даралық ерекшеліктеріне қосымша өмірлік тәжірибесі. Әрқашан адам аралық қатынастарды жеңіл де ұтымды реттейтін адамдар арасында кәсіби қызмет бабымен жұмыс жүргізетін, сендіре әңгіме айта білетін, әлеуметтік жетекшілікке ыңғайлы мамандар болады, мысалы: саясаткер, мекеме және өндіріс басшылары, мұғалімдер, дәрігерлер мен актерлер. Адам аралық қатынастарға ықпал жасай білу қабілетін қатынастар психологиясын үздіксіз үйрену арқылы жетілдіре, дамытып баруға болады.

2. Адамдардың бірінбірі қабылдауы мен түсінуі

Адамдар арасындағы қатынастардың қалыптасуы, әдетте, олардың бірінбірі қабылдай алуы, түсінуі және бағалауына байланысты, яғни тілдесу нәтижесінде бір адамның екіншісінің образы (кейпі) жөнінде топшылаған ойпікірі. Екінші адамның тұлғалық образын оның сырт пішіні мен психологиясын және әрекетқылығын байланыстыра, салыстырып тануға болады. Ал психологиялық бейне (кейіп) әр адамның қажетсінуінен, қылық мотивтерінен, мінез бітістерінен, әрқандай өмірлік жағдайлардағы көңілкүй толғаныстары мен әрекеттерінен көрінеді. Бұлардың бәрі "Ат кісінесіп, адам сөйлесіп" дегендей әңгімелесу барысында назарға алынып, санада жіктеліп, бекиді де адамның жеке, нақты бағасын беруге негіз болады.

Бөгде адамның бейнесін қалыптастыру арқылы біз оған болған қатынасымыздың сипатын айқындаймыз, оның даралық ерекшеліктерін тануға мүмкіндік аламыз. Адамды жөнімен танып, дұрыс бағасын беріп, оның әрекетқылығының мақсаттары мен мотивтерін айқындап, ол тарапынан болып қалар жауапты әрекеттерді күні бұрын болжастыра, біз бұлардың бәрін өз қажеттіктеріміз және мүдделерімізбен салыстырамыз, әңгімелесудің қолайлы жолдарын болжастырамыз, осы арқылы екі тарапқа да ортақ ниеттерді табумен тұлғалар арасындағы қызметтік қатынастарға кірісеміз. Сонымен, қызықтырған адамның мінез бітістерін біліп алып, енді оған бағытталған өз әрекетқылығымыздың формасын таңдастырамыз. Қайткенде де, біз таңдаған әрекетқылық түрі ол адамның даралық қасиеттеріне сәйкес болғаны жөн. Осының нәтижесінде екі адам ортасында толық өзара түсінім, жайлы да берік аралық қатынастар орнығады.

Адамның эмоционалдық жағдайын бағалай отырып, біз оның нақты көңілкүйіне сәйкес қарымқатынасты дамытып, тереңдете түсуге мүмкіндік аламыз және өзіміздің, оның және төңірегіндегілердің мүдделеріне орай ол адамға тиімді психологиялық ықпал етудің жолдарын іздестіріп, пайдаланамыз. Егер біз қатысқан адамдарымыздың әртүрлі тұрмыстық жағдайлардағы әрекетқылығын күні бұрын болжастыра алсақ, оның мінезқұлығын қажетті бағытта басқаруға және онымен ұнамды адам аралық қатынастар алып баруға қосымша мүмкіндіктерге ие боламыз.

Бөгде адамның тұлғалық дәрежесі жөнінде біз оның дене құрылымы, психологиялық және қылықәрекеттік белгілері бойынша топшылаймыз. Бұл белгілер адамның сырт көрінісінен, киімінен, әрекетқылығынан, сөзінен, бет әлпеті мен ымышарасынан байқалады. Адамның сырт көрінісі мен психологиялық бейнесі арасында тікелей де толық байланыс болмағанымен, бұлардың екеуі қандай да

өзара ықпалды қатынаста. Әрқандай адам жөніндегі біздің бірінші пайымдауымыз осы сырт келбет пен сөз, қылық көрінісінен туындайды. Ғылым ежелден ақ адам мінезі мен дене құрылысының өзара байланысты екенін дәлелдеген (Э.Кречмер, У.Шелдон т.б.). Дене құрылымы ерекше бітіске ие болған адамдар, мінезі жағынан да өзара ұқсас. Осы тұрғыдан барша адамдар үш типке жатады: **астеник, пикник, атлетик**. Пикник типтес адамдар көңілді, үйіршең, әңгімешіл, әрқандай қиыншылыққа жасымайды; астеник адамдар көбіне тұйық, оңашаланғанды ұнатады, ұдайы ойға шомып жүреді; ал атлетиктер ұстамсыз, дүлей келеді.

Адамның ішкі жан дүниесі оның сөзі мен тілінен айқын көрінеді. Қандай сөздер мен тіркестерді қолдануына қарап, сөз ырғағы мен әуенін талдай отырып, сөйлеу процесіндегі тыныстары мен жеделдігіне орай жеке адамның ерекшеліктерін байқаймыз. Адамның сөйлеу мәнерінің біразы тума беріледі де, көбі оқутәрбие барысында пайда болады.

Кейбір қатынастарға байланысты адамдардың психологиялық бейнесі тұрақты келеді де, көбіне ауыспалы болады. Адамның сырт көрінісіне орай оның образы біршама өзгеріссіз сақталады. Осыдан біз адамды көпшілік ішінде ажырата білеміз. Және бір тұрақты сақталатын қасиеттер адам мінезі, қылық-әрекеті мен әдеттері. Осылар бойынша санамызда жасалған образдар арқылы біз көп заманнан ажырасқан адамымызды танимыз.

Кейде кездейсоқ ұшырасқан адамымыз көптен таныс сияқты болып көрінеді. Ал тілдесе келе, оның әрекет-қылығына мән бере, тіпті басқа біреу екеніне көз жеткіземіз. Кейде, керісінше, алғашқыда танымасақ та, адамның мінез бітістерінен, әрекет-қылығынан бұрыннан бізге таныс белгілерді байқап, жақындасуға тырысамыз. Осыдан, біздің санамызда бекіген адам бейнесінде үлкен роль ойнайтын **мінез бітістері**, екінші орында **адамның сырт көріністері**.

Уақыт ағымына берілмей, ұзақ мерзім сақталатын белгілер адамның қажетсінулері, әрекет-қылық мотивтері мен қызығулары. Бұлар бойынша біз адамды тануымыз мүмкін, бірақ бұл үшін аталған белгілер сол адамның сырт көрінісі мен мінезінен біраз байқалуы тиіс.

Жоғарыда бөгде адамды тану, білу мүмкіндігін әңгімеледік, ал енді адам **өзінөзі** сарапқа сала алады ма, жоқ па деген сұраққа жауап ізделік. Бұған оң да, кері де жауап айту мүмкін. Егер адам өзінөзі түк танымаса, онда оның қауым ортасындағы әрекет-қылықтары алдын ала өзіндік болжастыруға келмей, тұрақсыз кейіпке енер еді. Сонымен бірге, мұндай адамның қатынас қылығы мен іс-әрекеттері ақыл оралымынан алшақ, төңірегіндегілердің ісімен сәйкестік таппайды. Егер адам өз әрекетін сырт көзбен бағалай алмаса, оның іс-қадамдары кейбір жағдайларда оғаш көрінеді. Егер адам бала сияқты былдырласа немесе бала жасына келмей үлкеннің ұстамдығын танытса, төңірегіндегілер мұндайларды не жай күлкіге алады, не сайқымазаққа телиді.

Екінші тараптан, егер адам өзі жөнінде бәрін біле берсе, онда өмірге деген қызығушылықтың да қажеті болмай қалары сөзсіз, себебі саналы адамның бар өмірлік болмысы осы өзін тануға деген жоғары ынта-қыластан нәр алады. Адамның қалыпты өмірі үшін өзінөзі біле алмастық та, аса көп білу де сиыспайтын құбылыстар.

Адам өзінің шындыққа келетін сырт көрінісінен басқа өзінің мінез бітістері жөнінде де аздықөпті мәліметке ие, бірақ бұл мәліметтер көбіне адамның өзі жөніндегі ұнамды пайымдауларды қамтиды. Сонымен бірге, адам өзінің кейбір әлеуметтік талапқа сай қажетсінулері мен әрекет-қылығының септүрткілерін тануға бейім. Ал өз санасының астарында жатқан немесе моральдық тыйымдарға байланысты санаға жат психологиялық бітістерін тіпті де білмейді.

Адам өзі жөніндегі шындықты басқалардың оның іс-әрекетіне болған қатынасынан байқауына болады. Өз әрекеттері мен сол әрекеттерге берген басқалар бағасын салыстыра, адам жанама түрде өзі қасиеттері мен сапаларын болжастыруына болады.

Іс-әрекетте нәтижеге жетісе, мақтау алып, не сәтсіздікке ұшырап, сырттың жоғары немесе ұнамсыз бағасына кезігумен әр жеке адам өзінің қабілет деңгейін сезеді. Өмірде жетіскен ісіне қанағаттануын, болмаса қанағаттанбауын ішкі, ниеттеген психологиялық бейнемен салыстыра алса, адам өз қажетсінулері мен мотивтерінің оң не теріс бағытын дұрыс та толық тани алады.

Есте ұстайтын жәйт, өз бағанды қорытындылауда толығымен басқалар пікіріне құлай түсуге болмайды. Себебі өзіңіз ұнамды қатынастағы адамдар сізді асыра мақтауға дайын тұрса, қалай да жек көретін адамдар сізде бірдебір ұнамды қасиет көре алмауы мүмкін. Сонымен бірге, әр адам өзінің афферент

жағдайындағы әрекетін тіпті де білмеуі мүмкін, себебі мұндай саналық басқарудан айрылған кезде, адам өзіне, басқалар реакциясына объектив баға беріп, әрекетін байқастыру қабілетінен айрылады.

Адамның өзінезі тануы төңірегіндегілердің қабылдауы мен бағасына тығыз байланысты, кеңірек айтар болсақ, барша адамдардың өзара түсінісуіне тәуелді. Күнделікті тұрмыстық қатынастар, тілдесу негізінде адамның психологиялық бейнесін түзу үшін келесі тәсілдер қолданылады: бітіс таңу, алғашқы әсерлену, жаңалықты әсерлену, ықтималды болжай әсерлену, асыра сілтей әсерлену, жеке адамның бітістерді біріктіре әсерленуі (Р.С.Немов).

Адам образын жасаудың ең көп тараған тәсілі бұл **бітіс таңу**. Оның мәні: адам төңірегіндегілерді өзіне тән қасиеттер мен сапалар тұрғысынан бағалайды, яғни өз мінез бітістерін екінші біреулерге таңады, оның қылықәрекетін түсінгісі келіп, өзін сол адамның орнына қоя салады. Мұндай тәсіл бір адамға біткен мінезді екінші адамға таңа салуда да көрінеді. Осылайынша, басқалардың мінез, әрекетқылық бітістерін өзімізді қызықтырған адамға таңу арқылы да нақты тұлға жөнінде бір жөнді психологиялық мәлімет топтастыруымызға болады.

Алғашқы әсер тәсілі бөгде адамды бірінші көргеннен қалыптасатын образды бекіту үшін қолданылады. Бұл құбылыстың болуы адамға байланысты алғашқы әсердің кейінгі әсерлерге қарағанда күштірек сезілуінен. Назарға алынған адам жөнінде көп, әртүрлі ақпаратты бірінен кейін бірі бір ізді қабылдау кезінде біздің санамызда ең алғашқы мәлімет тұрақталып қалатыны ғылымда дәлелденген.

Ал енді жеткізіліп жатқан ақпараттағы адам қасиеттерінің тізімі молдау болып, мәлімет бөліктерін хабарлау барысында біршама уақыт үзілісі болса, алғашқы ақпарат соңына қарай ұмытылады. Бұл жағдайда алғашқы әсерленуге қарсы құбылыс **жаңалықты әсерлену** тәсілі іске кіріседі, яғни талдауға түскен адамның образы ол жөніндегі ең соңғы мәліметке орай құрылады.

Ықтималды болжай әсерлену деп келесі құбылысты түсінеміз: адам миы болашақ оқиғаларды алдын ала болжастыру қабілетіне ие. Осыдан тұлға басталған ісәрекеттің бағдарын, қарқындылығы мен ақырғы нәтижесін күні бұрын жоспарлайды. Әлі қолда жоқ бүтін затты оның бөлектері бойынша ойда белгілі бір формаға келтіріп, жанжақты сипаттамасын бере алады.

Оқиғалар мен құбылыстарды дәл болжастыру қажеттігі адамдардың өзара түсінуі мен бірінбірі қабылдауында өте қажет. Мысалы, адамға тән белгілі бітістері бойынша оның әлі белгісіз, бірақ онда болуы тиіс қасиеттерін де анықтауымыз мүмкін: батыр адам әрқашан адал да аңғал болатынына ешбір күмәнданбаймыз, сондайақ, қорқақ әрдайым өтірікшіл, мәдениетті ойөрісі кең, қайырымды үйіршең, сенгіш, өшпенді адам әрқашан тұйық, күмәншіл келеді. Егер өмір жағдайлары адамның әлі белгісіз қасиеттері жөніндегі біздің болжамымызды растайтын болса, онда болжастыруға деген біздің сенімімізді бекіте түседі не керісінше де болуы мүмкін. Адамның болжастыру қабілетіне өмірлік тәжірибе өзі түзетулер енгізіп, нақтылап барады.

Асыра сілтеу әсері адам жөніндегі алғашқы бағаның кейінгілеріне күшті ықпал етуінен пайда болады. Мұндай әсерден бірінші берілген мінездеме қатып қалған, өзгермес күйге түседі. Егер қандай да адам бір көруден бізге ұнамды тарапынан танылып қалса, кейін де біз осы бағамыздан танбай, басқа бір сын көзқарастарды ол адамға жолатпауға тырысамыз. Керісінше де болуы мүмкін: алғашқы тілдесуден ұнамаған адам соң қай күйге түсіп жолықса да, баяғы жек көрушілігімізден арылуымыз қиын, санамызда қалыптасқан алғашқы келеңсіз образ басқаларын ығыстырып, өз орнын бермеуге тырысады.

Психологиялық бейне жасауда ең күрделі де маңызды тәсіл жеке адамның **бітістерді біріктіре әсерлену** құбылысы. Оның мәні мынада: әрбір адам санқилы тұлғалармен көп мәрте кездесе жүріп, қабылдау және бағалаумен жадында олардың сырт көрінісі, психологиялық және әрекетқылығы туралы пайымдау бекітеді. Көп қайталап кездескен бұл әсерлер бірігеді де, солардың ішінде бірі, мысалы, адамның сырт келбеті белгілі бір психологиялық ішкі қасиетпен ұштастырылады. Осы біріккен образ негізінде екінші бір адамды кездестіргенімізде, одан оның сырт пішініне қарап, өзіміздің санамызда орныққан осы пішінге сәйкес қасиетті іздестіреміз. Мысалы, қабағы түксиген адамдар көбіне тұйық, ауыр мінезді келеді. Міне осы жалпылай, біріктіре түзген ішкі бейнемізді қабағы түксиген нақты адамдардың бөріне бірдей баламалай саламыз. Адамдардың психологиясындағы жалпылық олардың ісәрекетінде жалпылай кездеседі, ал ісәрекеттегі жалпы қасиеттер адамдардың жалпы сырт тұлғалық бейнесінен көрінеді. Осылай жалпылай біріктіріп, образ жасау қасиеті жас өспірімдік шақтан орнығып, кейін өмір бойы түзетулермен реттеліп барады. Осы тәсілді жақсы игеруден адам психологиясы құрылымының бір белгісі: әрекетқылығы, дүниетанымы немесе мінезі бойынша сол адамның басқа да қасиеттерін бағалаушы адам өзінде қалыптасқан бірікпе образ арқылы ашуға бейімденеді. Егер осы бірікпе образ

жасау тәсілі адамның сырт көрінісі мен ішкі дүниесі арасындағы байланыстың шындыққа жақын екенін дәлелдей алса, онда бұл адамдарды бағалауда, олардың әрекетқылығын күні бұрын болжастыруда таптырмас құралға айналады, ал кері жағдайда жаңсақ әңгімелерге тап қылады.

Бөгде адамның тұлғалық ерекшеліктерін тануда жекедара және кәсіби ерекшеліктер көп роль ойнайды. Қайырымды, мейірман, серлі адам басқаларды жеңіл түсінеді, қабылдайды, себебі мұндай адамдар, әдетте үлкен де бай қатынас тәжірибесіне ие болумен, басқалардан әрқашан жақсылық қасиеттерді іздестіруге бейім келеді, ал өз өмір жолы сәтсіздіктен қаланып, көпшілікпен тіл табыса алмаған адам басқалардың да оңды образын жасауға қабілетсіз келеді.

Кең әлеумет ортасында жүрген кәсіп, қызмет иелері (педагог, дәрігер, экономист, саясаткер, әдебиетші, өнер адамы) төңірегіндегілерді дұрыс бағалап, қасиеттеріне сәйкес қабылдай біледі.

3. Таным мен түсінісудегі қателіктер себебі

Бірін бірі түсінісуде адамдар көбіне шектен тыс өзімшіл, субъективті, асығыс қорытынды жасауға бейімшіл келеді.

Адамның өзімшілдігі оның төңірегіндегілерге баға берудегі өз қабілетін асыра дәріптеуінен келіп шығады. Өзінің кейбір істерге байланысты ойөрісі мен ептіліктерінің мүлтіксіз жұмыс атқаруға жарайтынын пайдаланып, адам сипаттауда да сол қабілетім жеткілікті дегендей жаңсақ ойдың арбауында қалып қояды да, нәтижеде назарға алған адамы жөнінде қате пікірге тап келеді. Ал онысын өзі сезбейді де, мойындамайды. Мұның түпкі себебі заттар мен жан дүниелі адамдарға болған қатынастардың өзіндік ерекшеліктерін білмеуден.

Субъектив қателіктің мәні: нақты кезеңдегі өзінің психологиялық кейпіне назар салмастан, адам нақты көріп тұрғаны мен естігеніне сеніп қалады, ал көз бен құлақ қабылдауы әрқашан адамның жеке көңілкүйінің жағдайына тәуелді. Қандай да адамды қабылдауымыз біздің өзіміздің сол мезеттегі жан толғанысымыз, көңіл шарпуымыз бен қажетсінуімізге байланысты келеді. Осы тұрғыдан адам бағалауда өз сезімің мен пікір пайымдауыңа да толығымен сене беруге болмайды.

Ситуативтік қателік мәні: басқаны бағалай және қабылдай отырып, тұлға өз қабылдау процесінің қандай жағдайда өтіп жатқанын ескермеуі және сол жағдайдың оның өзінің әрекетқылығы мен бақылауындағы адамның болмысына нәңдей әсер етіп жатқанын байқамауы мүмкін. Ал адам өзінің бақылау астында екенін сезсе, өзінің әдеттегі, қалыпты қылықтарын бұрмалап көрсетуге тырысады. Бақылаушының өзі де нақты жағдайларға орай өз әрекетінің формасын өзгертеді. Мысалы, дәрігердің сырқатты өзінің қызмет кабинетінде қабылдауы мен сол адамды кездейсоқ көшеде не демалыс орнында кездестіріп, тануы үлкен өзгешеліктерге ие. Осыдан психологиялық образ қалыптастыру процесіне ситуацияға орай реттеу мен түзетулер ендіріп тұрған шеп болмайды.

Асығыс қорытынды жасауға байланысты қателік мәні: бақыланушы адам жөніндегі пікір мүмкін болған мәліметтердің бәрі жинақталмай, үстірт беріледі. Мұндай қателік болмауы үшін төңірегіндегілерді түсінуге ниет еткен әрбір адам өзін ұстамдылықпен, болжамы нақты деректермен айқындалмағанша, бақылауға алынған тұлға жөнінде ой топшылаудан аулақ болғаны жөн.

Қателіктердің және бір тобы **жалған қарапайымдылықтан** келіп шығады. Мұндай қателік өзін өзі шын мәнінде кім екенін білмейтін, қоғамдық беделі жоқ, аңғырт адамдарда болады. Бұл типтегі жандар төңірегіндегілердің ішкі жан дүниесі мен әрекетқылығының мәнін түсінуге қабілеті жетпегенінен, өзін дүниеден хабарсыз, не болса, соған сенгіш кейіпте танытып, кім болса, соның арбауына түсіп кете береді.

Қайталау және бекіту сұрақтары:

1. Адам аралық қатынастардың пайда болу және даму себептері неде?
2. Адамдар арасындағы қатынастардың түрі қандай?
3. Острианизм деп адамдар арасындағы қай қатынастарды атаймыз?
4. Қатынастардың эмоционалдығын қалай түсінесіз?

5. Жеке және ресми қатынастар айырмашылығы неде және олардың өзара ықпалын қалай түсінеміз?
6. Үйлесімді қатынастардың мәні не?
7. Қарамақарсылықты қатынастар төркінінде не жатыр?
8. Амбивалентті қатынастар мазмұны неде?
9. Альтруист болған жақсы ма не қажетсіз құбылыс па?
10. Адам аралық қатынастарға ықпал етуші факторлар қандай?
11. Адамның өзінөзі сезінуі неге байланысты?
12. Адамдар қауымдастығының түзілу себебі неліктен?
13. Адам аралық қатынастардың орнығуы мен түзілу себептері қандай?
14. Адамдардың бірінбірі қабылдауы мен түсінісуіне себепші факторлар қандай?
15. Адам үшін өзінөзі танудың қандай маңызы бар және ол қалай жүзеге асады?
16. Адам образын жасау тәсілдері қандай?
17. Таным мен түсінісудегі қателіктер неліктен туындайды?

Тақырып бойынша семинар жоспары

1. Психологияда қалыптасқан адам аралық қатынастар сипаты.
2. Адамдардың өзара қабылдау және түсінісу негізінде жатқан факторлар.
3. Таным мен түсінісудегі қателіктер.

Өзіндік оқуізденіс , ғылымизерттеу (курс, бақылау, реферат, баяндама) жұмыстарының тақырыбы

1. Адам аралық қатынастардың жалпылаған түрлері.
2. Адамдардың бірінбірі қабылдауы мен түсінуіне ықпал етуші факторлары.
3. Адам образын жасау түрлері.

Әдебиеттер:

1. 1дәрісбаяндағы жалпы әдебиеттер.
2. Бодалев А.А. Личность и общение. М. 1983 (85265 беттер).
3. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. М. 1987 (643, 4492 беттер).
4. Гребеньщиков И.В. Основы семейной жизни. М. 1991 (1732 беттер).
5. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. М. 1982 (3256, 5699 беттер).
6. Кроник А.А., Кроник Е.А. В главных ролях вы, мы, он, ты, я. Психология значимых отношений. М. 1989

(59112, 113173 беттер).

7. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. М. 1982 (4144 беттер).

ТІЛДЕСУ ПСИХОЛОГИЯСЫ

Жоспары:

1. Тіл қатынасы жөнінде түсінік.
2. Тілдесу ақпарат алмасу құралы. Сөйлеу.
3. Сөз (сөйлеу) қызметтері.
4. Сөйлеудің түрлері

1. Тіл қатынасы жөнінде түсінік

Адамның қоғамдық болмысы жанжақты әрі көп деңгейлі аралық қатынастардан құралатынын жоғарыда әңгіме еткенбіз. Ал осы қатынастар арасында өзінің ерекше мәні мен құрылымы жағынан танылатын құбылыс бұл тілдестік қатынастар. Тілдесу барысында адамдар өзара әрекеттік байланысқа келіп, тұрмысөңбек тәсілдері мен нәтижелерін, әрекетке орай туындаған болжамдар мен идеяларын, ниеттерін, қызығулары мен сезімдерін және т.б. өзара бөліседі, алмасады. Тілдестік қатынас біршама дербес құбылыс ретінде қабылдануымен, субъект белсенділігінің ерекше бір формасы ретінде көрінеді. Тілдесу қызметінің нәтижесі өзгертілген, болмаса қайта жасалған дүниелік не идеалдық өнім емес, ол адам мен адамның, адам мен қауым арасында орныққан байланыс қатынасы. Бұл ретте әңгіме тек бірдің екіншіге бағытталған жай әрекеті не оның ықпалы жөнінде емес, ал өзара, бірбіріне болған әсері туралы. Тілдесу үшін міндетті түрде әрқайсысы өз алдына субъекттік мағынаға ие ең кемінде екі адам болуы қажет.

Қазіргі кезде жалпы психология мәселелерінің көптеген шешімі осы тілдестік қатынастарды зерттеуге байланысты болып отыр. Себебі психологиялық бейненің бір формадан екіншісіне өтуі (мыс.: түйсіктің сезімге, сезімнің ойға, ойдың сөзге т.с.с.), адам психикасындағы ашық сана аймағы мен астар сана байланысы, адам көңіл шарпуларының ерекшеліктері, жеке адам заңдылықтары ж.т.б. осы тілдестік қатынастың негізінде жасалады.

Тілдесу деген не? Тілдесу біргелікті ісәрекет қажеттігінен туындаған адамдар арасындағы байланыстардың даму көзі. Тіл қатынасы негізінен әңгімелесушілердің өзара ақпарат алмасуынан қалыптасады. Бұл ақпарат алмасу тіл қатынасының коммуникативтік сипатын құрайды. Тілдесудің екінші тарапы сөйлеушілердің өзара ықпалы, яғни сөйлесу барысындағы сөз алмасу ғана емес, сонымен қатар бір бірінің әрекетін, қылығын танып, оны өзгеріске келтіруі, жауап беруі. Үшінші, ақырғы, тарапы тіл қатынасы сөйлесу арқылы адамдардың бірін бірі қабылдап, өздерінің психологиялық бейнесін түзуді.

Сонымен, біртұтас тілдесу процесінде үш бағытты байқаймыз: **коммуникативті** (ақпарат алмасу), **интерактивті** (өзара ықпалды әрекетке келу) және **перцептивті** (адамның бірін бірі қабылдап, түсінісуі). Осы үш, бір біріне байланысты тілдесудің қырлары бірлікті қызмет орындауымен сол қызметке араласқан адамдардың өзара қатынасын ұйымдастырудың әдістерін құрайды.

Тілдесу мен ісәрекет өзара тығыз байланысты екені сөзсіз. Бірақ, әңгімеге арқау болып отырған тілдесу қызметі ісәрекеттің бір бөлігі ме, не бұл екеуі өз алдына дербестігі бар, теңдей құбылыс па? деген сұрақ туындайды. Бірлікті ісәрекет барысында адам қажетсінуден міндетті түрде басқа адамдармен қауым түзеді, сөйлеседі, пікір алысады, яғни байланысқа келіп, өзара түсінісумен ақпарат алысып, беріседі. Бұл жағдайда тілдесу қызметі ісәрекеттің бір бөлігі сипатында қарастырылады, бірақ адам мұнымен шектеліп қалмайды. Тілдесе отырып адам басқаларға өзінің ерекшеліктерін, даралық қасиеттерін танытады (қазақтың "аузын ашса, көмекейі көрінеді" деген қанатты сөзі осыдан). Өндірілген зат (құрылған үй, отырғызылған ағаш, жазылған кітап, орындалған ән) бұл, бір жағынан, ісәрекет насаны, ал екінші жағынан адамның өзінезі қоғамдық тұлға ретінде көрсетуінің қажетті құралы, себебі өнім басқалардың мүддесіне бағышталған. Осы зат арқылы адамдар арасындағы қатынас тіке емес, жанама сипат алады да, өндіруші мен пайдаланушыға теңдей ортақ тіл байланысын туындатады.

Сонымен, ісәрекет тілдік қатынастың бір бөлігі, ал сезім ісәрекеттің құрам бөлігі, ал екеуі қосылып барша жағдайларда тұтас бірлікті құрайды.

Тілдесу әрекетінің сипаты, аймағы мен әдістері оған қатынасқан адамдардың әлеуметтік қызметтерімен, қоғамдық қатынаста тұтқан орынымен, қандай да қауымға мүшелігімен анықталады да өндіріс, өнім алмасу және оны пайдалануға байланысты жағдайларға, сондайақ қоғамда орныққан заңдар, ережелер, талаптарға сай әлеуметтік мекемелер тарапынан реттеліп барады.

Шынында да, қай тарапынан болмасын тілдесу процесіне қатыспайтын адамға тән психикалық құбылыстарды атау өте қиын. Ісәрекетпен біртұтас байланысқан осы тілдесу арқылы адам бүкіл қоғам жаратқан тәжірибені игереді. Жеке адам дамуы тұрғысынан тілдесу барысында бірінебірі қайшы екі диалектикалық бағыт өзара байланысқа келеді: бір жағынан, жеке адам қоғам өміріне араласады, адамзат топтаған тәжірибені игереді, ал екінші жағынан адамның даралығы айқындалады.

2. Тілдесу ақпарат алмасу құралы. Сөйлеу

Тілдесудің жеке адам деңгейіндегі сипаты өз алдына. Бұл жағдайдағы оның қызметі үш түрге бөлінеді: **ақпараттық** тілдесу, **реттеу** тілдестігі және **сөзім білдіру** тілдестігі. Осыдан тілдестік қатынастың үш түрлі мазмұны ашылады: ақпарат алмасу, адам аралық өзара ықпал және адамдардың бірінбірі түсінуі.

Коммуникативтік процесте, **біріншіден**, ақпарат бір жақты біреуден біреуге жеткізіліп қалмастан, екеу арасындағы хабар алмасуы, яғни бір адамның өз ақпаратының мазмұнына сәйкес екіншісі жауап хабар алуға бағытталған әрекеті үздіксіз жүріп жатады. Егер осы ақпарат тілдесу барысында түсінімді қабылданса ғана, тілдескен адамдар үшін өз мәнділігіне ие болады.

Екіншіден, адамдар арасындағы ақпарат алмасу сипаты қоғамда қабылданған таңбалар жүйесі негізінде адамдардың бір біріне ықпалды әсер ете алуына байланысты келеді. Бұл жағдайдағы коммуникативтік ықпал бір адамның екіншісіне жасаған психологиялық әсеріне теңгеріледі.

Үшіншіден, ақпарат алмасудың нәтижесі болған коммуникативтік ықпал тілдесуге қатысқандардың тіл жүйесіндегі таңбаларды теңдей таныса ғана пайда болады. Бірақ, ескеретін жәйт, бір сөзге тән мағынаның өзін біле тұра, адамдардың бірін бірі түсініспейтін жағдайлары болады, мұның себебі сол адамдардың әртүрлі әлеуметтік, саяси, жас ерекшеліктерінің болуында.

Төртіншіден, адамдар өзара сөйлесу барысында ерекше тіл қатынастары кедергісіне ұшырауы мүмкін. Бұл, бір жағынан, әңгімелесушілердің өзара сұхбат өзегін түсіне алмауынан, яғни әртүрлі көзқараста, нанымда, пікірде болуынан, екінші жағынан, кедергілер сөйлесушілердің даралық психологиялық бітістерінен немесе екеу арасындағы тілдесуге мүмкіндік бермейтін адам аралық қатынастардың белең алуынан туындайды.

Ақпараттың қайсысы болмасын таңбалар жүйесі арқылы беріледі. Біздің қолдануымыздағы бұл таңбалар дыбыс, сөз, сөйлеу. Сөйлеу мен ойлау генетикалық байланыста, қоғамдық еңбек желісінде, адамзаттың әлеуметтік тарихи дамуында қалыптасты. Сөйлеу процесі санамен реттеледі де, өз кезегінде, адамдар арасындағы тілдесуде қалыптасады. Сананың негізгі қызметі болмысты орнектермен бейнелесе, сөз бен тіл сол болмысты арнайы қабылданған таңбалармен белгілейді. Болмыс бейнесінің белгісі (таңбасы) ретінде сөйлеу де тілмен бірлікті байланыста. Сөйлеу тілдесу әрекеті, тіл негізінде мағына білдіру, ықпал жасау, ақпарат беру, яғни сөйлеу әрекеттегі сана мен ойдың көрініс формасы.

Сонымен, сөйлеу тек адамға тән тіл қатынасының ең жетілген формасы. Бұл қатынас айтушы және тыңдаушының міндетті түрде болуымен жасалады. Айтушы ойды жеткізуге қажет болған сөздерді іріктеп, грамматика ережелеріне сай оларды байланыстырады, артикуляция ағзаларын іске қосумен дыбыстайды. Тыңдаушы сөзді қабылдап, онымен өрнектелген ойды түсінуге әрекет жасайды. Айтушы мен тыңдаушы арасындағы сөз түсіністігімен белгілі ойды қабылдау үшін, сол ойды өрнектеуге бағытталған екі тұлғаға да ортақ сөздерді жүйелестіру құралы мен ережелері болуы шарт. Мұндай құрал және ережелер тобы сипатында көптеген әулеттердің өмір барысында өзара сөйлесуден қалыптасқан белгілі бір ұлттық тіл қызмет етеді.

Тіл сөйлесу құралдарының қатаң қалыпқа келтірілген жүйесі, ал сөйлеу ой мен сезімді жеткізуге арналған тілдің екеуара қатынасты әрекеттік қолданымы. Тілдің өзінде мағынаой болмайды, ол тек ойды өрнектеуге арналған әртүрлі таңбабелгілердің жиынтығынан тұрады. Ал осы қордан сөйлеу үшін қажетті белгілі тілдік құралдар (дыбыстар, сөздер, ережеге сай сөз тіркестері мен сөйлемдер, әуен, ырғақ ж.т.б.) іріктеліп алынған шақта ғана, ой білдіру мүмкіндігіне ие боламыз.

3. Сөз (сөйлеу) қызметтері

Сөз негізінен екі қызметті атқарады: **коммуникативтік, сигнификативтік**. Осы қызметтеріне орай сөз тілдесу құралы және ой мен сананың көріну формасы ретінде танылады.

Сөздің негізгі сипаты оның мағынасында, семантикалық мазмұнында екені баршаға белгілі. Баяндалып жатқан сөзді тыңдағанымызда біздің назарымыз оның мәндік мазмұнына аударылады. Адам тілінің әрбір дара сөзі қандай да бір затты өрнектейді, оны атаумен біздің санамызда нақты бір заттың не құбылыстың бейнесі пайда болады. Осынысымен де адам тілі жануарлардың қысқа мерзімді, қылықтық күйін білдіретін аффектік "тілінен" ажыралады. Жануарлар "тілі" ешқашан да нақты бір затты белгілі дыбыстық өрнекпен таңбаламайды, таныта алмайды. Сөздің бұл қызметі **сигнификативтік** қызмет деп аталады. Сөздің белгілеу (таңбалау) қызметі нақты ұлт өкіліне түсінікті сөздерден құралған тілдің қызметі. Осы қызмет нәтижесінде адам әртүрлі заттардың бейнесін жанама түрде санада тұрғыза алады, заттардың өзі жоқ болған кезде де олармен ісәрекеттік қатынасқа түсе алады. Осыдан адам танымы еселеніп баиды, яғни адам өзіндік сана қорында заттың тікелей бейнесін сақтап, таниды, оған қоса сол заттың таңбалық баламасымен де байланысқа келеді.

Сөздің және бір, күрделірек қызметі бар. Ол арқылы заттарды талдап, олардың мәнді қасиеттерін ажыратып, заттарды белгілі категорияларға топтастыру мүмкіншілігіне ие боламыз. Осыдан сөз дерексіздендіру (абстракциялау) мен нақтылау құралына айналып, қоршаған дүние заттарына байланысты тереңде жатқан байланыстар мен қатынастарды бейнелеуге қолданылады. Сөздің бұл екінші қызметі "**сөз мағынасы**" терминімен белгіленеді. Сөзді игеру арқылы нақты заттар араласатын адамзаттың көпғасырлы тарихында қалыптасқан байланыстар мен қатынастарды танымыз, зерттеп, үйренеміз. Сөйлесудің және бір қызметі **коммуникативтік** өрнектеу құралдары мен ықпал жасау құралдарының бірлігінен орындалады. Өрнекке, яғни дыбыстардың бірігіп, сөз және сөйлем формасына келуінен әлі сөйлеу (баян) шықпайды. Сөйлеу заттық негізі бар мағына болғанда ғана іске асады. Әрқандай сөздің (сөйлеу) белгілі зат жөнінде баяны болып, екінші біреуге бағытталса ғана, өзінің коммуникативтік қызметіне сай болады. Сөйлеудің мағыналық мазмұнының өзегі өрнектеген заты. Бірақ, нақты белсенді сөйлесу барысында сөз өзінің белгілегенінен тыс көп хабарды жеткізе алады, себебі сөз ағымы сезімдік әрекеттермен толығады: ым, ишара т.б.

Адам тіліндегі **көңілкүй** (эмоция) **көрінісі** үлкен маңызға ие. Сөзді тек ақылой көрінісі деп тану оның өрісін өте тарылтып жібереді. Сөзде, әсіресе оның ауызша түрінде көңілкүй танытатын көптеген сөйлеу бірліктері қосылады: іркініс, ырғақ, әуен; жазба түрінде тыныс белгілері, сөз орыны ж.т.б. Сөйлеу барысында біз тек білген ақпаратымызды ғана хабарлаумен тынбастан, әңгіме арқауына болған, әңгіме тыңдаушыға болған өз көңіл толғаныс, қатынастарымызды білдіреміз. Сөз неғұрлым өрнекті, әсерлі болған сайын, одан сөйлеушінің келбеті, болмысы дәл әрі нақты көрінеді.

Сөз бір нәрсе жайында баяндаумен бірге **ықпал жасау құралы да** болып қызмет етеді. Адам тілінің ықпалдық қызметі өте мәнді құбылыстардан. Ол тікелей әрекетқылқықты өзгертпегенімен, қалайда тыңдаушының ойсанасына, сезіміне қандай да өзгеріс ендіреді. Сөйлеу әлеуметтік міндетті орындау, тіл қатынасының құралы бола тұрып, саналы ықпал қызметін орындайды.

Сөйлеу процесінің негізгі тірегі түсіну, түсінісу. Сөз (сөйлеу) қоғамнан тыс болуы мүмкін емес, сөйлеу тілдесуге арналған және тілдесуде пайда болатын әлеуметтік өнім.

Сөйлеу саналы әрекетке айналуы үшін әңгіме арқылы шешілетін мәселе және оның мақсаты анық болуы қажет. Сонымен бірге, әңгіме барысындағы міндеттің шешімі сол әңгіме жүріп жатқан жағдайға да байланысты. Бұл жағдай әңгіме өзегі болған зат пен әңгіме бағышталған тыңдаушы қауымының сипатымен анықталады. Әңгіме мақсаттары мен жағдайларын бірлікте қарастыра отырып, адам не айту керек, қалай айту керек екендігін барластырады, осыдан өз сөзін алдына қойған міндетін шешуге жарайтын саналы әрекетке айналдырады.

4. Сөйлеу түрлері

Сонымен, сөйлеу тіл көмегімен түзілген адам аралық қатынас құралы. Сөйлеудің келесі түрлері болады: сыртқы және ішкі сөйлеу. Сыртқы сөйлеу өз кезегінде ауызша, жазба болып, ал ауызша диалогтық және диалогтық болып бөлінеді.

Сөйлеудің барша түрлері өзара ықпалды қатынас түзеді. Сөйлеу түрлерінің бәріне бірдей сипат олардың сөздік дыбысталуында. Бірақ олардың әрбірінің өзіндік ерекшеліктері бар. Тіл қатысынсыз және

заттасқан тілдік процесс болмай, ешқандай ой, ойлау болуы мүмкін емес. Ауызша да, әсіресе жазба сөздің дайындығы сөйлеудің іштей, адамның өзіненөзі, күбірлеп айтып шығуынан басталады, мұны ғылымда **ішкі сөйлеу** деп атайды.

Жоғарыда атағанымыздай, **сыртқы сөйлеу** ауызша және жазбаша болады. Жазбаша сөйлеуде тілдік қатынас мәтін арқылы жанама болады. Жазба сөйлеудің, ауызшаға қарағанда, мазмұны жинақты келеді. Сөйлеудің жазба түрі жазба белгілер (таңбалар) негізінде орындалады. Қазіргі кездегі көп тілдердің дыбыстары әріптермен өрнектеледі. **Жазба сөйлеу** естумен қабылданатын тілдік дыбыстардың, көрумен танылатын әріптер мен адамның тілдік әрекеттерінің күрделі байланысынан құралатын процесс. Осыдан, жазба сөйлеудің ауызша сөйлеуден кейін пайда болып, әрі соның негізінде қалыптасатынын түсінеміз.

Біреудің дыбыстауынан құлағымызға жеткен сөз (сөйлеу) **ауызша сөйлеу** деп аталады. Ауызша сөйлеуде кеңістік және уақытқа байланысты біраз шектеулер болады. Әдетте, әңгімелесушілер бірін бірі көріп тұрады немесе дауыс жететіндей алшақтықта болуы мүмкін. Осы жағдайларға орай сөйлеудің сипаты өзгеріске түседі. Мысалы, телефонмен сөйлескенде сөз қысқа, жедел сұрақжауап кейпінде байқалады. Тыңдаушы сұрақ қойып, оған жауап алуы мүмкін емес телерадиодағы сөйлеу тіпті басқаша.

Ауызша сөйлеу диалогтық және монологтық түрде болады. **Диалогтық сөйлеу** әңгімелесушілердің өзара қысқа сөз алысуы, түзілетін сөйлемнің құрылымы толық болмауымен ерекшеленеді. Өзара түсіністік мұндайда бұрынғы әңгіме желісінен, тақырып барысынан және ісәрекет мазмұнына орай жетіледі. Ауызша сөз, әдетте, әңгімелесуге қосылған адамның ниет ықыласына, болмаса қоршаған орта ықпалдарына орай жасалған жауап ретінде жүзеге асады.

Монологтық сөйлеу ұзаққа созылады, ортаға қыстырма сөздер қосылмайды, алдын ала көп дайындықты талап етеді. Әдетте бұл кең көлемді, күні бұрын ой желісіне салынып, қорытылған баян (мысалы, баяндама, шығып сөйлеулер, дәрісбаяндар (лекция) ж.т.б.). Дайындық барысында мұндай баяндардың кей жерлері бірнеше рет іштен қайталаанады, жоспары қайта түзілістерге түседі, орынды сөздер, сөз тіркестері мен сөйлемдер іріктеліп, таңдалады, көп жағдайда ауызша сөйлеудің жоспары жазбаша түзіледі. Монологтық сөз құрылымы жағынан күрделі болып, ой толықтығымен көрінеді, баяндалуы бір ізді, қатаң логикалық талаптарға бағынады. Монологтық сөйлеу диалогтыққа қарағанда қиындау, сондықтан оның толық формасы адамзат тарихында кейінірек қалыптасқан. Ал мұндай сөйлеу түрін оқушыларда қалыптастыру үшін мұғалімдер арнайы міндеттерді жүзеге келтіре отырып, еркін әрі мәнді сөйлеу тәрбиесін бүкіл оқу процесінде үзбестен жүргізіп барады.

Бұрын атағанымыздай, қалаған ақпаратты екінші адамға жеткізу үшін таңбалар не таңбалар жүйесін қолданамыз. Осыған орай тілдестік қатынас процесінде **вербалды** (таңба ретінде сөз, баян) және **вербалды емес** (таңба ретінде сөзден тыс белгі, ишаралар) байланыстар қолданылады.

Вербалды тілдесуде таңбалық жүйе ретінде сөз (сөйлеу) қабылданған. Мұндайда сөйлеу лексикалық және синтаксистік екі принципті қамтыған дыбысты тіл, яғни фонетикалық белгілер жүйесін түсінеміз. Сөйлеу тілдестік байланыстың ең өнімді әмбебап құралы, себебі мұның жәрдемімен берілген ақпарат мағыналық толықтығын жоғалтпайды. Сөз бен сөйлеу арқылы ақпарат таңбалық бекімін тауып, қажет кезде мағыналық шешімге келеді (кодирование, декодирование). Әңгімелесудің ерекше түрі ретінде диалогтық сөйлеуде хабарлаушылар ролі бір ізді алмасып отырады, осыған орай біз не жөнінде әңгіме болып жатқанын түсінеміз.

Сөйлеу арқылы тек қана ақпарат "жүрісі" орындалып қалмастан, әңгімелесушілер арасындағы бір біріне деген ықпал да жасалады, яғни өзара бағыт бағдар көрсете отырып, олар бірі бірінің ісәрекет қылықтарын үйлестіруге не өзгертуге тырысады.

Әңгіме мағынасын жеткізу мен қабылдау барысындағы адамдардың сөз саптау сипаты әртүрлі. Хабарлаушы үшін ақпарат мағынасы сөйлеуден бұрын келеді, себебі ол алдымен мақсат қойып, кейін оны сөзбен баламалайды. Ал тыңдаушы үшін қабылданатын ақпараттың мәні, оны сөзге келтірумен бірге ұғылады (Я.Яноушек).

Хабарлаушының айтқан ой мағынасының тыңдаушыға түсінікті болғандығы тыңдаушы хабарлаушы роліне еніп, өз сөзімен қабылданған ақпараттың түсінікті екендігі жайлы белгі бергенде ғана айқындалады.

Тілдесудің мазмұндылығы, оның барысындағы әңгімелесушілердің бірбіріне ықпал жасауынан көрінеді.

Ал бұл өзара ықпал жасау процесін айқын түсіну үшін тілдестік қатынас әрекетінің құрылымын ғана біліп қою жеткіліксіз, бұл орайда әңгімелесуге негіз болған септүрткілер, тілдесу мақсаттары мен ниеттерін де талдай тану үлкен маңызға ие. Бұл үшін тілдесу барысында сөз бен сөйлеуден тыс қолданылатын белгілерді ажырата алған жөн. Сөзбаян қаншалықты әмбебап болғанымен, оның толық мәні тілдестік әрекет жүйесінің сөзден тыс ишара белгілермен толықтырылғанда ғана ашылады. Осыдан вербалды емес (сөзден тыс) тілдесу проблемасы туындайды.

Вербалды емес тілдесуде ең алдымен көру қозғалыс жүйесіне байланысты өз ішіне ым, ишара, пантонима ж.т.б. қамтыған белгілер тобы өте маңызды. Әрқилы дене мүшелерінің (бет, бас, қол ұшы, иық ж.т.б.) жалпы қозғалысқа келуі адамның көңілкүй көрінісін беріп, тілдестік қатынасқа көркемкөріктік нәр береді. Ал бұл ишара белгілер әртүрлі мәдениет иелерінде, яғни әртүрлі ұлт өкілдерінде бірдей емес. Мысалы, қазақ келіспесе басын шайқайды, ал болгарлар басын изейтін көрінеді.

Вербалды тілдесуге "қосымша" ретінде **паралингвистикалық** және **экстралингвистикалық** белгілер жүйесі де қолданылады. Паралингвистикалық қосымшалар бұл дауыс ырғағы, әуені, ал экстралингвистикалық дегеніміз сөз барысындағы іркіліс, сонымен бірге жөтелу, жылау, күлу.

Қорыта айтқанда, сөздік емес тілдесудің қай түрі де сөз алысу барысында өте маңызды жәрдемші (кейде дербес) роль атқара отырып, сөз мәнісін күшейту не кемітумен бірге, әңгімелесуге қатысқандардың ниеттерін білдіреді. Сөзбен бірге қолдана отырып, вербалды емес белгілер де адамдардың өзара байланысты қызмет әрекетін ұйымдастыру үшін қажетті ақпарат алмасуын қамтамасыз етеді.

Ишара, емеурін, қимыл әліппесін білетін адам қарсыластарының, әріптестерінің сырын еш қиналмайақ ұғып, қандай жағдайда қалай әсер етудің жолдарын пайдаланады, өз мүддесін жүзеге асыру үшін түрлі әрекеттерге барады. Тіпті адамның бетіне қарағанда, қай нүктенің қалай әсер ететінін, қай тұстан қандай қуат келетінін іштей түйсініп, қалауына орай нәтижеге жетуге әбден болады. Тек пиғыл, ниет таза болсын. Адамның ойлау мазмұнынан төгілетін пайда, зиянның өлшемі шексіз. Әрбір сөз, әрбір әліппенің өз саны, өз жүйесі бар, әрбір әріптің өз иесі бар. Біреуді жөнжосықсыз ренжіту, қиянат жасау, қалай болса, солай сөйлеудің түпкі тамырында магнитті толқындар жасырынған. "Жақсы сөз жарым ырыс", "Жылыжылы сөйлесең, жылан інінен шығады", "жүйелі сөз жүйесін табады, жүйесіз сөз иесін табады" дейді. Науқасты сөзбен құлан таза айықтыруға болады, сөзбен өлтіріп жіберуге, тыпырлатпай тастауға болады. Сөз төркінін түсінгендер мұны жақсы біледі.

Қайталау және бекіту сұрақтары

1. Тілдесудің адам өміріндегі маңызы қандай?
2. Тілдесудің мәні неде?
3. Тілдесу процесінің қай бағыттарын білесіз?
4. Тілдесу және жалпы ісәрекет арақатынастары қандай?
5. Тілдесу әрекетінің сипаты немен анықталады?
6. Тілдесу қызметтері қандай және олардың әрқайсысы қандай ерекшеліктермен сипатталады?
7. Коммуникативті процесс белгілері қандай?
8. Тілдесудегі ақпарат жүйесін таңбалау дегенді қалай түсінесіз?
9. Тіл мен сөйлеудің айырмашылығы неде?
10. Сигнификативтік қызмет дегенді қалай түсінесіз?
11. Сөйлесу қызметін атқаруға ықпал жасаушы факторлар қандай?
12. Сөйлеу түрлері және олардың жеке сипаттары немен ажыралады?

Тақырып бойынша семинар жоспары

1. Тiлдесу және оның қызметтері.
2. Сөйлеу ақпарат алмасу құралы.
3. Тiлдің дамуы және ойлау.

Өзіндік оқуiзденіс, ғылымизерттеу (курс,бақылау, реферат, баяндама) жұмыстарының тақырыбы

1. Тiл және сөйлеу теориясының дамуы.
2. Сөйлеу және ойлау арақатынасы.
3. Сөйлеу түрлері мен қызметтері.

Әдебиеттер:

1. 1дәрісбаяндағы әдебиеттер.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений. Т.3. М. 1983 (254273 беттер).
3. Лурия А.Р. Язык и сознание. М. 1979 (203216 беттер).
4. Ушакова Т.Н. Речь человека в общении. Т.І. М.1989 (442460 беттер).
5. Линден Ю. Обезьяны, человек и язык. М.1981 (7278 беттер).
6. Хомский Н. Язык и мышление. М.1972 (12121 беттер).
7. Ахутина Т.В. Порождение речи. М.1989.
8. Коул М., Скибнер С. Культура и мышление. М.1977 (5480 беттер).
9. Кучинский Г.И. Психология внутреннего диалога. Минск, 1988 (106141 беттер).
10. Развитие творческой активности школьников. М.1991 (1434 беттер)
11. Қожахметова М. Адам құпия. Алматы.1997

ЖЕКЕ АДАМНЫҢ ТАНЫМДЫҚ АЙМАҒЫ

8 дәрісбаян

ЗЕЙІН

Жоспары:

1. Зейін жөнінде түсінік.
2. Зейін түрлері.
3. Зейіннің физиологиялық негізі.
4. Зейіннің негізгі қасиеттері.

1. Зейін жөнінде түсінік

Психикалық ісәрекеттің мақсат бағдарлы және нәтижелі болуы үшін адам ең алдымен өзінің ойсанасын істеп жатқан әрекеті мен сол әрекет нысанына тоқтата білуі қажет. Әдемі сурет салуға бекінген баланы көз алыңызға келтіріңіз. Сурет затын, оның түртүсі мен қағазға қалай орналасуын ойластырамын деп, жас суретшінің жұмысқа шомғаны сонша, тіпті атааналарының оған қарата айтқан сөздерін мүлде аңғарар емес. Мұндайда бала зейінін істеп жатқан әрекетіне шоғырлады, назарын қажетті заттарына аударды, басқа заттардың бәріне алаңдамастан, өз керегімен шұғылданды дейміз.

Келтірілген мысал адамның бір мезгілде әрқандай заттар туралы ойлап, әртүрлі іспен бірдей шұғылдана алмайтынының дәлелі. Сондықтан да оның санасы белгілі мезеттің әрбір бөлігінде өзіне қажет болған заттар мен құбылыстардың маңызды да мәнді тараптарына бағытталады.

Ойсананың **бағытталуы** деп ең алдымен психикалық әрекеттің таңдамалылық сипатын, нақты объектті күні бұрын ниетті іріктеуін не оған мән бермеуін айтамыз. Бағытталу түсінігі сонымен бірге ісәрекеттің біршама уақыт аралығында өз сипатын сақтап тұра алу қасиетін де қамтиды. Зейінді болу үшін қандай да бір істің түрін таңдап қана алу жеткіліксіз, сол таңдауды тұрақтатып, сақтап қалу қажет. Мысалы, педагогикалық процесте оқушылар зейінін анау не мынау, зат не іске бағыттау онша қиындық тудырмайды, әңгіме төркінісол зейін бағытын қажетті уақыт аралығында сақтап тұру.

Зейін сөзі сонымен бірге біздің ойсанамыздың белгілі ісәрекетке **шоғырлануы** мен **шому** мағынасын да білдіреді. Адам алдында тұрған міндет неғұрлым қиын болса, зейін де соғұрлым күшті әрі өткір болып, ал жұмыс қиындығы болмағанда, зейін салудың күші де кемірек келеді.

Өз кезегінде зейін шоғырлануы ойсананы қажетсіз объектілердің бәрінен **ауыстыра** алумен де байланысты. Зейін күші толығымен нақты бір істің шешіміне бағышталған шақта, төңіректегі қалған заттардың бәрі біз үшін елес күйінде байқалады.

Сонымен, қандай да бір затқа зейін қойюымыздан, ол зат біздің санамыздың төрінен орын теуіп, қалған дүние деректерінің бәрі сана аймағының шектеріне ығыстырылады. Осыған орай зейін аударылған заттың санамыздағы бейнесі нақты айқындалып, ол жөніндегі елестер мен ойлар ісәрекет мақсатына жеткенше, санамызда бекіген халде сақталады. Осыдан, зейін **ісәрекетті бақылау** және **реттеу** қызметін де атқарады.

Зейін, әдетте, адамның бет, дене қалпы мен қозғалыстарында көрінеді. Сырттайақ зейінді тыңдап отырған оқушыны зейінсізінен айыруға болады. Ал кей жағдайларда зейін қоршаған дүние емес, адам санасындағы ойлар мен бейнелерге де бағытталады. Мұндай жағдайдағы зейін **интеллектуалды** деп аталып, ол **сезімдік** (сыртқы) зейіннен біраз өзгеше келеді. Ал ойсана дене қозғалыстарына бағытталаатын болса, онда сөз арқауына **қимылдық** зейін алынады. Мұның бәрі зейіннің дербес танымдық, өз мазмұнына ие болмай, өзге танымдық процестердің қосалқы қызметтерін атқаратынын дәлелдейді.

Зейіннің мұндай қызықты да қайшылықты қасиеттері ғалымдар назарына түсіп, оның пайда болуы мен мәнін әрқилы пайымдауға негіз берді. Зейін табиғатын түсіндіруде Н.Н.Ланге ғылымда қалыптасқан

келесі тұжырымдар тобын алға тартады:

1. **Зейін қимылдық икемделудің нәтижесі.** Мұндай пікір келесі негізде туындаған: зейіннің бір заттан екінші затқа ауысуы бұлшық ет қозғалыстарынсыз мүмкін емес, қимыл нәтижесінде ғана сезім ағзалары қабылдау үшін тиімді жағдайларға икемдеседі.
2. **Зейін сана аумағының шектеулі болуынан туындайды.** Сана аумағы мен ауқымының қандай мәнге ие екенін түсіндіріп жатпастан, И.Герберт пен У.Гамильтон күшті елестердің әлсіз елестерді ығыстыратынын немесе тежейтінін алға тартады.
3. **Зейін көңілкүй нәтижесі.** Ағылшын психологиясында кең өрісті дамыған бұл теория зейіннің алға қойылған ниетке тәуелділігіне негізделеді. Дж.Миль "ұнамды немесе жағымсыз сезімге не идеяға бөлену мен сол факторларға зейінді қатынас екеуі де бір нәрсе" деп тұжырымдайды.
4. **Зейін өткен тәжірибенің нәтижесі,** яғни адам білген, таныған затына ғана ден қояды.
5. **Зейін рухтық сананың ерекше белсенділік қабілеті.** Зейін құбылысының ғажайыптығына таң қалған кей психологтар оны пайда болуы түсіндіруге келмейтін әу бастан бар белсенді қабілетпен баламалайды.
6. **Зейін жүйке тітіркендіргіштері күшейуінің нәтижесі.** Бұл гипотезаға орай зейін орталық жүйке жүйесінің мекенді тітіркену қабілетінің ұлғаюынан пайда болады деп түсіндіріледі.
7. **Жүйкелік тежелу теориясы** зейіннің негізгі себебін төмендегіше пайымдайды: алғашқы физиологиялық жүйке процесінде қаланған елестер соңғы басқа елестер мен қозғалыстардың физиологиялық процестерінен басымдау келеді, осыдан сананың ерекше шоғырлануы туындайды.

Қазіргі заман психологтарының зейінді түсіндіруге байланысты пайымдаулары П.Я.Гальперин еңбектерінде келтірілген. Олар келесідей:

зейін бағыттау зерттеушілік іс-әрекеттің бір кезеңі, осыдан зейін адам психикасында нақты бір мезетте пайда болған бейнелер мен ой мазмұнын тұрақтатуға бағышталған психологиялық әрекет;

өз қызметі бойынша зейін осы мазмұнға қойылған бақылау. Әр адам әрекеті бағыттау, орындау және бақылау бөліктерінен тұрады. Осы тізбектегі үшінші іс зейін арқылы орындалады;

белгілі өнім шығаруға бағытталған әрекеттен ерекше зейіннің, яғни бағыттаудың, өз алдына нәтижесі болмайды;

психикалық бақылау әрекеті ретінде танылған құбылыс тұрғысынан зейіннің әрбір нақты көрінісі жаңа ақылес ептіліктерінің пайда болу ізімен туындайды.

Аталған теориялар нақты деректерге негізделгені сөзсіз, бірақ әрқайсысы өздері ұстанған зейін белгілерін асыра көтеріп, қалғандарын елемеге тырысады. Ал, шындыққа жүгінсек, зейіннің мәнмағынасын оған байланысты барша қасиеттер мен сапаларды өзара біріктіре талдау негізінде түсіну мүмкін. Осы тұрғыдан қазіргі уақытта зейіннің келесідей анықтамасы қабылданған.

Зейін бұл кісінің сезімдік, ақылес және қимылдық белсенділігін көтеруге қажет дүниелік не идеалды нысанға сананың бағытталуы және шоғырлануы.

2. Зейін түрлері

Өзінің пайда болуы мен іске асу жағынан, әдетте, зейін ырықсыз және ырықты болып екі түрге бөлінеді. **Ырықсыз зейін** ең қарапайым және адамда алғашқы көрінетін психикалық процесс, оны сонымен бірге енжар (пассив), еріксіз деп те атайды, себебі ол адамның алдына қойған мақсатына тәуелсіз туындайды әрі әрекетке қосылады. Орындалып жатқан іс адамды өзінің қызықтылығы және тосындылығымен еріксіз баурап алады. Ырықсыз зейіннің пайда болу себептері әртүрлі, олар іс-әрекет иесінің денетәндік, психофизиологиялық және психикалық кейіпқалпымен байланысты келіп, өзара ықпалды қатынасынан туындайды. Ол себептерді бірнеше категорияға келтіріп қарастыру мүмкін.

Бірінші себептер категориясына тітіркендіргіш әсердің сипаты мен сапасы жатады. Олардың ішінде ең алдымен ескеретініміз әсер **күші** мен **қарқындылығы** (интенсивность). Елестетіңіз: оқушы жазба жұмысын орындап отыр, оның жұмысқа құныққаны сонша, көшедегі не үйдегі анаумынау жеңіл сыбдыршуды тіпті аңғарар емес. Ал кенеттен өз столынан түсіп кетіп, "тарс" ете қалған заттың дыбысы, оны еріксіз мойын бұруға мәжбүр етеді. Әрдайым күшті тітіркену әсері, айқайшу, көз қамасты рар жарық, екпінді соққы, ащы иіс, дәм біздің зейінімізді еріксіз тартады. Мұндайдағы зейініміздің аударылуы әсердің шектен тыс күштілігінен емес, сол әсердің қалыпты жағдайға орайлас не орайсыздығынан. Мысалы, үйде ванна құбырларындағы ұдайы болып тұратын су гуілін күндіз тіпті байқамаймыз да аңғармаймыз, ал сол гуіл түнде күшейіп кететіндей, кейде ұйқы бермейді.

Аталған себептер тобына тітіркендіргіш әсердің **жаңалығы** мен **тосындылығы** (необычность) да кіреді. Бұл тұрғыдан жаңалық деп бұрын білмеген, көрмеген зат, құбылыстар әсерін ғана емес, сонымен бірге бірдейіне ықпалында болып жүрген әсерлеріміздің физикалық қасиеттерінің өзгерісі немесе орын ауысуынан туындаған тітіркендіргіштерді танимыз.

Адамның **көңілкүйіне**, **мұқтаждықажетсінуіне** сәйкес тысқы тітіркендіруші әсерлер ырықсыз зейін туындатушы себептердің үшінші тобын құрайды. Мысалы, аш адам мен тоқ адамның тағам жөніндегі әңгімені, болмаса оның иісі мен дәмін қабылдауы бірдей емес.

Зейін себептерінің, төртінші тобы тұлғаның жалпы **бағытбағдарына** байланысты. Міне осыдан, көше бойлап келе жатып, аула тазалаушының назары қоқысқа түседі, тәртіп сақшысы орынсыз тұрған машинаны аңғарады, ал архитектор не суретші ежелгі ғимраттың сәніне сүйсінеді. Адамның бағытбағдары сонымен бірге оның бұрынғы тәжірибесі мен қалыптасқан сезімдік күйіне де байланысты. Ырықсыз зейіннің аса маңызды себептері, сонымен, бізді қызықтырып, эмоционалды кейпімізді өзгеріске түсіретін заттар, жағдайлар, құбылыстар.

Ырықты зейіннің ырықсыз зейіннен ерекшелігі оның **саналы мақсатқа** тәуелді келуі. Зейіннің бұл түрі адам еркімен тығыз байланыста болып, оның еңбектік күш салуларының нәтижесінде пайда болады, сондықтан да ырықты зейін **ерікті, белсенді, ниеттелген** деп те сипатталады. Қандай да бір шешімді қабылдай отырып, біз іске кірісеміз, сол іс біз үшін тап сол мезетте ұнамаса да оған саналы зейін қойып, оны орындауға өзімізді мәжбүрлейміз. Ырықты зейіннің басты қызметі психикалық процесс ағымын белсенді түрде реттеп бару.

Ырықты зейін себептері биологиялық емес, **әлеуметтік**: ол тәнмен бірге берілмейді, сәбидің ересектермен қатынасқа келу барысында қалыптасады. Л.С.Выготский зерттеулері анықтағандай, зейін қызметі алғашқы даму кезеңінде сәби мен ересек адам арасында бөлінген: ересек қоршаған ортадан нысанды бөле көрсетіп, оны сөзбен баламалайды, ал бала ым, ишараны байқаумен, затты танып, не сөзді қайталап, сигналға жауап қайырады. Осылайынша, қажетті затты бала тысқы өрістен бөліп алады. Кейін жас бала өз бетінше мақсат қоюға үйренеді. Ырықты зейін дамуы сөз, сөйлеумен тікелей байланысты. Баладағы ырықты зейіннің қалыптасуы алғашқыда оның өз қылықәрекетін үлкендердің ауызша нұсқауларына бағындыруына тәуелді, ал содан соң, тіл қабілетінің артуымен өз әрекетін өзінің ауызша талаптарына көндіруіне байланысты.

Сапалық жағынан ырықсыз зейіннен үлкен айырмашылығы болғанымен, ырықты зейін де адам сезімдері, қызығулары және бұрынғы тәжірибесімен орайлас келеді. Бірақ бұл факторлардың ырықты зейін кезіндегі әсері тікелей емес, жанама, яғни ортаға саналы белгіленген мақсат енеді. Енді зейін тікелей әрекетке аударылмай, оның мақсаттық мәні мен кейінгі нәтижесіне бұрылады. Ал ісәрекет болса, өздігінен емес, оның осы мақсат жолында қажеттілігінен ғана адамды қызықтырады.

Ғалымпсихологтардың кейбірі ырықты зейін секілді мақсат бағдарлы, бастапқы еріктік күш салуды талап ететін зейіннің және бір түрін айырып қарастырады. Бұл зейін түрінде адам толығымен ісәрекетке шомады, оған енді әрекеттің нәтижесі ғана емес, сол әрекеттің өзі де мәнді әрі қызғылықты болып көрінеді. Мұндай зейін түрін орыс тілді әдебиеттерде "последпроизвольный" (Н.Ф.Добрынин) деп атаса, қазақ тіліндегі оқулықтарда **"үйреншікті зейін"** атауымен баламаланған (Қ.Жарықбаев, А.Алдамұратов). Қай ісәрекет болмасын алғашқы кезде оны игеру қаншама маңдай тер төккізіп, қиналысқа түсіріп, зорлануға душар ететіні белгілі, ал кейін үйрене келе, дағдыланудан әрекеттің нәтижесі ғана емес, оның өзі де адамды өзінен өзі баурап, әдемі орындалуынан көңілді қуаныш сезімге бөлейді. Әрекет енді әдейі қайталап, еске түсіріп тұруды, ерік күшін қосуды қажет ете бермейді, өзінен өзі орындалып жатқандай болып көрінеді.

Үйреншікті зейін өзінің саналы мақсат пен қызығуларға тәуелділігінен ырықсыз зейіннен ажыралса,

еріктік күштер қатысынсыз жүзеге асуынан ырықты зейіннен ерекшеленеді.

Педагогикалық процеске орай үйреншікті зейін үлкен маңызға ие. Оқу, тәрбие барысында шәкірттердің зейінін бір қалыпты ұстау үшін педагог олардың ерік күшіне арқа сүйегені қажет те жөн. Бірақ бұл балаларды шаршатады. Сондықтан шебер педагог балаларды өздерінің бой, ой қуатын босқа сарп етпей, жұмыс істеуі үшін сабақты қызғылықты, тартымды, ойын әдісімен өтуге тырысады. Оқушы сабақта біреудің тапсырысымен іс қылып жатырмын деген ойдан аулақтап, өмірімнің қызықты бір мезетін өтудемін дегендей сезімнен еңбек ләззатына бөленуі керек.

Үйреншікті зейін өзінің ұзақ уақыт тұрақтылығы, үстемелі ақылой қызметімен және жоғары еңбектік нәтижесімен сипатталады.

3. Зейіннің физиологиялық негізі

Зейіннің физиологиялық тетіктер арқылы қажетті де мәнді әсерлерді таңдауы белсенді ми қызметінің және жалпы тәннің сергектігі арасындағы байланысынан болады.

Адамның сергектік деңгейін оның сырт кейпін бақылай танумен бірге мидағы әлсіз ток (электр) қуатын анықтайтын электроэнцефаллограф (ЭЭГ) аппараты арқылы да білуге болады. Әдетте, сергектік 5 күйде көрініс беретіні дәлелденген: **терең ұйқы**, **қалғыпмүлгу** жағдайы, **сабырлы** сергектік, **белсенді (қатерлену)** сергектік, **шектен тыс** сергектік. Тиімді зейін тек сабырлы және белсенді сергектік жағдайында болуы мүмкін, ал басқа кейіп кездерінде зейін сапасы кеміп, кейбір қызметтерін ғана орындай алуы ықтимал. Мысалы, мүлгіген жағдайда адам бір не екі әсерге ғана жауап беріп, қалған тітіркендіргіштерді тіпті сезбейді. Сондықтан да шаршаған ана ешбір әсерді елеместен, терең ұйқыға берілуі мүмкін, ал нәрестесінің сәл ғана дауысынан оянып кетері сөзсіз.

Зейін маханизмдерінің іске қосылуында **бағдарлаушы рефлексінің** рөлі өте күшті. Бұл құбылыстың негізі адамдар мен жануарлар ағзасының сыртқы орта өзгерістеріне сай тума қалыптасқан жауап бере алу қабілеті. Мысалы, сәл ғана сыбырдың өзінен мысық елең етіп, дыбыс шыққан тарапқа құлағын түреді. Қызықты да жауапкерлі жұмысқа шомған оқушылар кенет есік ашылудан, жұмыстарын қоя салып, назарын есік жаққа еріксіз аударады. Бұл рефлексі И.П.Павлов "немене?" рефлексі деп атаған.

Зейіннің таңдамалылығы ағзада болып тұратын күрделі процестермен байланысты. Әдетте, қоршаған орта арасынан қажетті әсерлерді саралап алуда екі топ ағза тетіктері іске қосылады: перифериялық (шеткі) және орталық. **Перифериялық** механизмдерге сезім (түйсік) мүшелерінің икемдесу әрекеті жатады. Әлсіз дыбысты ұғуға орай адам дыбыс шыққан тарапқа мойын бұрады, сонымен бір уақытта сезімталдығын күшейту үшін тиісті бұлшық еттер құлақ жарғағын кереді. Ал күшті дыбыста жарғақ кернеуі босаңсып, миға өтетін жағымсыз әсерді басады.

Зейіннің **орталық** тетіктері бір жүйке ошақтарының қозуына байланысты басқа жүйке көздерінің тежелуі негізінде іске қосылып барады. Туындау әсері күшті болған қозу өзімен бір уақытта жүріп жатқан әлсіздеу процесті басып, психикалық ісәрекеттің бағытбағдарын айқындап отырады. Сонымен бірге, бірбіріне қуат қосатын бір уақыттағы әлденеше тітіркендіргіштердің бірігіп, әрекетке түсуі де мүмкін. Қозулардың мұндай өзара байланысты ықпалы қажет болған әсерді таңдап, психикалық әрекеттің белгілі бағытта жүруіне негіз қалайды.

Зейін әрекетінің физиологиялық көрінісін түсінуде Ч.Шеррингтон ғылыми дәлелдеп, кейін И.П. Павлов кең қолданған **жүйке процестерінің индукция заңы** үлкен маңызға ие. Бұл заңға орай бас ми қабығының бір аймағында туындаған қозу оның басқа бөлектерінде тежелу пайда етеді (**бір мезгілді индукция**) немесе мидың сол бөлігіндегі тежелумен орын ауысады (**бірізді индукция**), себебі нақ қозу пайда болған аймақ өзінің сол қозу үшін тиімді жағдайымен ерекшеленеді, сондықтан да бұл арада әсерлер жіктеліп, сарапталады, жаңа шартты байланыстар түзіледі, яғни бұл аймақ нақ сол мезетте үлкен ми сыңарларының жасампаз, шығармашыл бөлігі сипатына ие. Ал мидің басқа бөліктерінің қызметі бұл уақытта адамның астар саналы немесе автоматтандырылған әрекетімен байланысып жатады.

Зейіннің физиологиялық негіздерін айқындауда **доминанта принципі** (А.А.Ухтомский) де жетекші мәнге ие. "Доминантаң түсінігі нақты бір мезетте жүйке орталықтарының қызметіне ықпал жасап, уақытша үстемдік етумен психикалық болмысқа бағытбағдар беретін қозу ошағын білдіреді. Доминантаның ерекшеліктеріне байланысты жүйке жүйесіне беріліп тұрған импульстер бірігеді әрі жинақталады, сонымен бірге басқа орталықтардың белсенділігі шектеліп, қозу ошағының әрекеті күшейе түседі. Үстем қозу көзінің пайда болуына тек тітіркендіргіштің күші ғана емес, бұрын болған әсерлердің және жүйке

байланыстарының өткен тәжірибеден қалыптасқан іздері де негіз бола алады.

Бірақ жүйке қозғалысының индукция заңы да, доминанта жөніндегі тағылимаат та динамикадағы зейін құбылысын, әсіресе оның ырықты сипатын толық ашып бере алмайды. Оның себебі адамдарда жануарларға тән болмаған өз зейінін мақсат бағдарлы басқара алу қабілетінің болуында. Мақсат қою мен оны нақтылап отырудан зейін туындайды, тұрақталады және ауысып тұрады. Қозудың басымдау ошағының пайда болуын бірінші және екінші сигналдық жүйкелердің өзара ықпалды байланысымен түсіндірген жөн, себебі қозу тілдік (екінші) сигналдың таңдамалы иррадиациясымен бірінші сигнал жүйесіне өтеді. Өз кезегінде, алғашқы тітіркендіргіштер сөздік баламаға келіп, мақсатты нақтылауға себін тигізеді де қажетті қозу көзінің одан әрі күш алуына көмектеседі.

Сонымен, зейін табиғаты өзара бірбіріне тәуелді байланыста болған ми құрылымының біртұтас жүйесінің ісәрекетімен байланысты, бірақ олардың зейін түрлерін реттеудегі ролі бірқалыпты емес.

4. Зейіннің негізгі қасиеттері

Айтқанымыздай, зейін сананың белгілі нысанмен байланысын байқатып, оған бағытталуын білдіреді. Осы бағытталу ерекшеліктері зейін қасиеттерін айқындайды. Бұл қасиеттер тобына зейіннің тұрақтылығы, шоғырлануы, бөлінуі, ауысуы және көлемі кіреді. **Тұрақтылық** зейіннің уақыт аралығына байланысты сипаты болып, оның белгілі бір нысанға көзделу мерзімінің ұзақтығын аңдатады. Тұрақтылық перифериялық (шеткі) және орталық жүйке факторларына тәуелді. Эксперименттік зерттеулерге қарағанда, зейін белгілі уақыт аралығында қайталанып отыратын ырықсыз тербеліс сипатында болады. Бұл тербелістердің уақыт ұзақтығы 23 секундтен 12 секундқа дейін созылуы мүмкін (Н.Ланге). Мысалы, сағат тықылына зейін қоятын болсақ, бірде ол тықыл естіліп, бірде байқалмайтынын сеземіз. Ал күрделі объекттерге назар аударсақ, ондағы тербелістер басқаша заттың кейде бір бөлігі, екіншіде басқа бөлігі фигура түрінде елестейді. Бірақ ескеретін жәйт: шын мәнінде, зейіннің өте қысқа уақыт аралығындағы майда тербелістері жалпыланған заңдылық сипатына ие емес. Бір жағдайда зейін жиі, ауыспалы қысқа тербелістерге келетін болса, ендігі бір жағдайларда ұзақ мерзімді тұрақтылығымен сипатталады.

Қазіргі күнде дәлелденгендей, зейін тұрақтылығының ең бір мәнді шарты назардағы нысанның жаңа тараптары мен байланыстарының ашылу мүмкіндігінің болуы. Алға қойылған мақсатқа орай зат көзге алынып, оның бөліктерінің өзара байланыстары мен бірбіріне кірігулерінің жаңа қырларын ашатын болсақ, зейін ұзақ уақыт өзінің тұрақтылығын жоғалтпайды. Ал назарға алынған заттың мазмұны одан әрі зерттеуде өзінің жаңа ерекшеліктерін таныту мүмкіндігіне ие болмаса, зейін күйзеліске келіп, алаңдауға түседі. Басқаша айтсақ, қандай да бір нысанға бағытталған зейіннің тұрақты болуы сананың қозғалысты қалпына байланысты. Көздеген нысанымыз дамуда болып, өзінің жаңа мазмұнымен ашылып баруы қажетті.

Егер де зейін барша жағдайларда тұрақсыздығымен көрініс тапса, онда қандай да ақылой жұмысы болуы мүмкін емес. Кезегінде, затты тануға ақылой әрекетінің араласуымен зейін тұрақтылығы күшейе түседі. Сонымен бірге, зейін тұрақтылығы бірқанша жағдайларға байланысты болып келеді. Олардың ішінде: материал ерекшелігі, оның қиындық деңгейі, бұрыннан таныс, не белгісіз болуы, түсініктілігі, субъектінің оған деген қатынасы, сондайақ зерттеушіүйренушінің даралық қасиеттері.

Зейіннің шоғырлануы оның белгілі бір нысанға бағыттталып, онда топталу күші мен дәрежесі, яғни психикалық немесе саналы ісәрекеттің толығымен қажетті нүктеге шөгуі. Зейіннің шоғырлануы ми қабығындағы қозу ошағының доминанттық қызметімен тікелей байланысты (Н.А.Ухтомский). Дәлірек айтсақ, шоғырлану нысанды ошақтағы қозудың және сонымен бір уақытта жүретін бас ми қабығындағы басқа аймақтардың тежелуінің салдарынан келіп шығады.

Зейіннің бөлінуі деп адамның өз зейінінің ауқымында бір уақытта бірнеше әртүрлі нысандарда ұстай алу қабілетін түсінеміз. Осы қабілетіне орай әр адам бір мезгілде бірнеше әрекеттерді өз зейінінде ұстап, орындау мүмкіндігіне ие. Мысалы, әйгілі Юлий Цезарь бір уақытта өзара байланыспаған жеті іспен шұғылдана алады екен. Ал Наполеон өз көмекшілеріне бір уақыт ішінде жеті ресми құжат бойынша көрсетпе беріп, жаздыратын қабілетке ие болыпты. Бірақ өмір тәжірибесі көрсеткендей, адам тек қана бір істі, кейде екі істі саналы орындау мүмкіндігіне ие. Бұл жағдайда орындалып жатқан жұмыстың бірі саналы зейінді талап етпейтіндей, автоматтандырылған дәрежеде болуы қажет. Егер бұл шарт сақталмаса, ісәрекеттерді біріктіріп орындау мүмкін емес.

Зейіннің ауысуы зейіннің бір нысаннан екіншісіне саналы және байыпты өтуін білдіреді. Зейіннің ауысуы

қасиетінен біз қоршаған ортаның өзгермелі, күрделі жағдайында жылдам бағытбағдар тауып отыру мүмкіндігіне иеміз. Зейін ауыстырудың жеңіл не қиын болуы әр адамға әртүрлі болып, белгілі шарттарға тәуелді келеді (алдыңғы әрекет пен кейінгі әрекеттің ара байланысы, олардың әрқайсысына болған субъекттің қатынасы). Орындалатын қызмет неғұрлым қызықты болса, оған зейіннің ауысуы да оңай, ал іске көңіл соқпаса, оған ден қою да жеңіл соқпайды. Зейіннің ауыспалылығы саналы, көп қайталанған жаттығуды талап ететін қасиеттердің қатарына жатады.

Зейін көлемі ерекше құбылыс. Адам бір уақытта әртүрлі заттар жөнінде теңдей ойлап, әрқилы жұмыстарды орындауы мүмкін емес. Осыдан сырттан келіп жатқан ақпараттарды адам өзінің өңдеу мүмкіндіктеріне орай топтап, жіктейді. Сондайақ, адамның бір уақытта өзара байланысы жоқ бірнеше нысандарды қабылдау мүмкіндігі де шектеулі. Осы шектер арасын танып, қабылдауы адам зейінінің көлемін білдіреді.

Зейін көлемін зерттеу үшін адамға бір уақытта талдануы қажет бір топ элементтер ұсынылып (сан, әріп т.б.), солардың ішінен саналы есте қалғаны есептеледі. Мұндай есепті жүргізу үшін **тахитоскоп** аппараты қолданылады.

Зейін көлемі өзгермелі құбылыс. Зейін аймағына түсетін элементтер саны олардың мазмұндық біртұтастығына және олар арасындағы байланыстарды саналы түсінуге тәуелді келеді. Осыдан, педагогикалық қызметте оқу материалын жүйелестіріп беруге мән аударып, оқушылар зейінінің көлеміне нұқсан келтірмеуді ойластырған жөн.

Зейіннің алаңдаушылығы бұл зейіннің бір нысаннан екіншісіне ырықсыз ауысуы. Мұндай ауысу қандай да іспен шұғылданып отырған адамға тыс тітіркендіргіш әсерлердің ықпал етуінен туындайды. Алаңдау сыртқы және ішкі болып бөлінеді. **Сыртқы алаңдаушылық** субъектке тысқы, қоршаған орта жағдайларының әсер етіп, ырықты зейіннің ырықсыз зейінге ауысуынан болады. Әсіресе адамды алаңдататын жағдайлар заттар мен құбылыстардың кенеттен пайда болып, күшті өзгермелі әрі жедел әсер етуіне байланысты. Сондықтан оқушылардың сабақ дайындау барысында оларды негізгі ісінен алаңдататын заттар мен әсерлерді болдырмауға тырысу қажет. Зейіннің **ішкі алаңдауы** көңілкүй, толғаныс нәтижесінде туындайды, орындалатын іске қызықпаудан, жауапкершілікті сезінбеуден келіп шығады. Шәкірт өзінің оқу жұмысымен байыпты әрі тиімді шұғылдануы үшін оның болмысындағы сабақтан алаңдататын көңіл күйзелістерін (ашу, ыза, қорқу ж.т.б.) басып отыру керек. Сонымен бірге оқушыларда алаңдаушылықты кеміту үшін оларда білімге, оны игеруге деген ұмтылыс пен қызығушылықты тәрбиелеп бару өте маңызды қызмет.

Зейіннің шашыраңқылығы деп адамның ұзақ уақыт аралығында өз зейіні мен назарын нақты затқа бағыттай алмауын айтамыз. Шашыраңқылықтың екі түрі белгілі: **жалған** және **шын**.

Жалған шашыраңқылық адамның бір іске өте беріліп, өзін тікелей қоршаған заттар мен құбылыстар әсеріне елеңдемеуі. Мұндай шашыраңқылық әсіресе шығармашылық жұмыстармен шұғылданатын адамдарда көп кездеседі. Адамның ішкі жанкүйі бағытталуынан болатын шашыраңқылықтың қызметке онша зияны жоқ, солайда болса, оның қоршаған ортада бағдар алып жүруінде біраз кедергі жасайды.

Адамға көп нұқсан келтіретін зейіннің түрі **шын шашыраңқылық**. Мұндай құбылысқа кезіккен адамның өзі ырықты зейінін қандай да бір затқа не әрекетке бағыттап, тоқтата алуы қиындайды, оның көп ерік күшін жұмсауына тура келеді. Зейін шашыраңқы адамның ырықты зейіні тұрақсыз, алаңдауға берілгіш келеді. Шын шашыраңқылықтың физиологиялық себебі ішкі тежелу күшінің кемдігінен. Сөз сигналдарының әсерінен туындайтын қозулар жеңіл тарап кетіп, шоғырлануға келмейді. Осының салдарынан зейіні шашыраңқы адамның ми қабығында қажет болған қозулардың тұрақсыз көздері орнығады.

Шын шашыраңқы зейіннің себептері әртүрлі. Бұларды біліп қою әр мұғалім үшін міндетті талап. Бұлар: 1) жүйке жүйесінің жалпы зақымдануы; 2) қан аздылық; 3) мұрын, тамақ сырқаттарынан миға оттегінің жеткілікті келіп түспеуі; 4) дене мен ой шаршауынан; 5) көңілкүй күйзелістері.

Шын шашыраңқылықтың және бір себебі мидың күшті әсерлерге көп душар болуынан. Осыдан оқу жылы барысында баланы көп кино көруден, шектен тыс думанды жиылыстардан сақтандыру қажет. Шын шашыраңқылық тұрақты қызығулардың кемдігінен де болады. Кейбір оқушылар жағдайына қарамастан бірден көп іске араласады (спорт үйірмесі, кітапхана, әнкүй, тағытағысындар), бірақ ешбірімен де ыждағатты шұғылдана алмайды. Осыдан бала зейін шашыраңқылығына ұшырып, оңды оқи алмайды. Шын шашыраңқылық отбасында дұрыс тәрбиенің болмауынан да туындайды: сабақ дайындау режимінің

бұзылуы, ойын мен демалыстың реттелмеуі, еңбектік міндеттерден ажырауы, тілегінің бәрін орындай беру. Мұғалімнің келеңсіз әрекетінен болатын сабақтағы салғырттық пен енжарлық оқушылардағы шын шашыраңқылықтың және бір себебі.

Қайталау және бекіту сұрақтары

1. Зейін дегеніміз не?
2. Зейіннің адам өміріндегі маңызы қандай?
3. Зейіннің санаға байланысты қызметтері қандай?
4. Ғылымда зейін табиғаты қалай түсіндіріледі?
5. Ырықсыз зейіннің өзіндік сипаты немен белгіленеді?
6. Ырықты зейіннің ерекшеліктері неде?
7. Үйреншікті зейін деп қай құбылысты атаймыз?
8. Зейіннің физиологиялық негіздерін айқындайтын факторлар қандай?
9. Зейіннің негізгі қасиеттері қандай?
10. Зейін шашыраңқылығы қандай себептерден туындайды?

Тақырып бойынша семинар жоспары

1. Зейін құбылысы және оның анықтамасы.
2. Зейін түрлері және олардың қызметтері.
3. Зейін жөнінде психологиялық теориялар.

Өзіндік оқуізденіс, ғылымизерттеу (курс, бақылау, реферат, баяндама) жұмыстарының тақырыбы

1. Зейін және оның психологиялық қасиеттері.
2. Зейіннің физиологиялық негіздері.
3. Зейіннің психологиялық теориялары.
4. Зейіннің даму шарттары.

Әдебиеттер:

1. 1дәрісбаяндағы әдебиеттер.
2. Ермолаев О.Ю. и др. Внимание школьника. М.1987 (3037, 6980 беттер).
3. Лурия А.Р. Внимание и память. М.1975 (441 беттер).
4. Гальперин П.Я. и др. М.1974, Экспериментальное формирование внимания (История и современное состояние внимания: 516, Развитие внимания: 1732 беттер).
5. Гоноболин Ф.Н. Внимание и его воспитание. М.1972 (511, 1627, 2743, 4477, 78108, 148149 беттер).
6. Левитина С.С. Можно ли управлять вниманием школьника. (719, 2641, 5365 беттер).

7. Веккер Л.М. Психические процессы. З.Т. М.1981 (271285 беттер).

8. Чистякова М.И. Психогимнастика. М.1980 (4551 беттер).

ТҮЙСІК ЖӘНЕ ҚАБЫЛДАУ

Жоспары:

- 1.Түйсік пен қабылдау арақатынасы.
- 2.Түйсік түсінігі.
- 3.Түйсіктер жөнінде ғылыми көзқарастар.
- 4.Түйсіктер рефлекторлығы .
- 5.Түйсік түрлері.
- 6.Түйсіктер қасиеті.
- 7.Қабылдау түсінігі.
- 8.Қабылдау қасиеттері.
- 9.Қабылдаудың физиологиялық негіздері.
- 10.Қабылдау формалары.
- 11.Бақылау және қабылдауға тәрбиелеу.

1. Түйсік пен қабылдау арақатынасы

Түйсік пен қабылдау өзара тығыз байланысқан жан құбылыстары. Бұлардың екеуі де біздің санамыздан тәуелсіз жасап, түйсік мүшелеріміздің әсерленуінен туындайтын объектив шындықтың сезімдік бейнесі. Бұл тараптан түйсік пен қабылдау өзара жақын келеді. Бірақ **қабылдау** нақты затты немесе құбылысты сезімдік тануға негізделеді, қабылдауда біз көз алдымызға белгілі мағынаға толы адамдар, заттар, құбылыстар әлемін келтіреміз және олардың бәрінің де өзара күрделі, әрқилы қатынастарға түскенін байқап, білеміз. Осы қатынастар арқасында куәсі мен қатысушысы өзіміз болған мәнді де маңызды жағдайлар (ситуация) түзіледі. Ал **түйсік** болса қоршаған орта әсерінен болатын, бірақ толық жетілмеген, нақты заттық кейіпке келмеген жеке сезімдік қасиеттердің бейнеленуі. Бұл тұрғыдан түйсік пен қабылдау сананың екі әртүрлі формалары немесе заттық дүниеге деген екі бірбіріне ұқсамаған қатынастарын білдіреді. Осыдан, түйсік пен қабылдау өзара бірлікте де, сондайақ өзіндік ерекшеліктеріне ие. Олар психикалық бейнелеудің **сезімдік қабылдау** (сенсорноперцептивный) деңгейін құрайды. Бұл деңгейде әңгіме біздің сезім мүшелерімізге заттар мен құбылыстардың тікелей әсер етуінен пайда болатын бейнелер жөнінде болуы мүмкін.

2. Түйсік түсінігі

Қоршаған орта мен өз тәніміз жөніндегі біліктердің негізгі көзі біздің түйсіктеріміз. Олар қоршаған орта мен ағза қалпы жөніндегі ақпараттардың миға жетіп, адамның төңіректегі дүние ортасы мен өз тәніне байланысты бағытбағдар түзуіне қажетті негізгі өзек, арнаны құрайды. Егер осы өзектер жабық болып, сезім мүшелері керекті ақпараттарды жеткізіп тұрмағанда, ешқандай саналы өмір жөнінде әңгіме ету мүмкін болмас еді. Деректерден белгілі болғандай, тұрақты ақпарат көзінен айрылған адам мүлгіген кейіпке түседі. Мұндай жағдай адамда кенеттен көру, есту, иіс сезу қабілетінен айрылып немесе сана сезімі қандай да сырқатқа байланысты шектелсе, көрініс береді. Бұл кейіпте адам алғашқыда ұйқы құрсауына шырмалып, кейін төзіп болмас күйзеліске ұшырайды.

Көптеген байқаулардың көрсеткеніндей, ерте балалық шақта кереметпен зағиптіктен жеткілікті ақпарат ала алмаудан адамның психикалық дамуы күрт тоқтайды. Егер соқыркеремет болып туған баланы немесе

ерте жастан мұндай халге душар болған субъектті арнайы оқытып, кемістіктердің орнын толтырудың жолдары мен әдістерін үйретпесе, олардың психикалық дамуы өрістей алмай, өз бетінше кемелденуі біржола жойылады.

3. Түйсіктер жөнінде ғылыми көзқарастар

Түйсіктер адамға қоршаған орта мен өз тәнінің сигналдарын қабылдап, олардың қасиеттері мен белгілерін бейнелеуге мүмкіндік береді. Олар адамды төңіректегі дүниемен байланыстырып, негізгі таным көзі ретінде қызмет етеді, солар арқасында адамның даму мүмкіндігі ашылады. Бірақ аталған тұжырымдардың айдананықтығына қарамастан, философия тарихында олар бірнеше рет күмәндікпен сынға алынды. Идеалист философтар түйсікті біздің саналы өміріміздің емес, ол табиғаттан берілген, сыртқы әсерлерге тәуелсіз санамыздың ішкі қалпы, ақылой қабілетіміз, деп топшылаған. **Рационализм** философиясының негізіне алынған мұндай көзқарас мәні: психикалық процестер күрделі тарихи дамудың жемісі емес, сана мен ақылдың қоғамдық болмысқа қатысы жоқ, олардың бәрі адам рухының түсіндіріп болмас, тума берілген қасиеті. Идеалистік тұжырымдарды қолдаушы философтар мен психологтар түйсіктердің адамды сыртқы дүниемен байланыстыратыны жөніндегі күмәнсіз ережені жоққа шығарып, олардың адамды қоршаған дүниеден бөлектеп, екі араға ажыратқыш дуал болып түседі деген қисынға келмейтін пікірдің дұрыстығын дәлелдегісі келеді.

Бұл көзқарасты кезінде философидеалистер (Д. Беркли, Д.Юм, Э.Мах) ұсынып, ал оның негізінде психологтар (Мюллер, Г.Гельмгольц) "**сезім мүшелерінің ерек ше энергиясы**" деген теорияны нақтылады. Бұл теорияның астарында сезім мүшелерінің әрқайсысы (көз, құлақ, тері, тіл) сыртқы дүние әсерлерін бейнелемейді, нақты шындық процестерден хабар бермейді, болғаны сырттан өзіндік процестерді қоздырушы ықпалдарды ғана қабылдайды деген пікір жатыр. Бұған идеалистердің келтіретін дәлелі: көзге қандай да әсер болса, жарқыл туындайтынын, құлақта механикалық не электрлі әсерден ызың пайда болатынын алға тартады. Осыдан, сезім мүшелері сыртқы әсерлерді бейнелемей, олардан тек қозу күшін алады, ал адам қоршаған дүниенің объектив әсерлеріне ұшырамай, сезім мүшелерінің әрекетін бейнелейтін өзінің субъектив кейпін ғана тани алады дегендей қорытынды пайымдайды. Бұл сезім көзін түйсік адамды қоршаған дүниемен байланыстырмай, олар арасын ажырата түседі деген сөз. **Субъектив идеализм** негізіне алынған бұл қорытынды адам тек өзін ғана тануға қабілетті, ол өзінен басқа болмыс барлығын дәлелдейтін ешқандай дерек көзіне ие емес деген кертартпа теорияға арқау болды.

Субъектив идеализм теориясы адамның сыртқы дүниені объектив бейнелеу мүмкіндігі жөніндегі ғылыми көзқарасқа тікелей қарсы. Сезім мүшелерінің эволюциясын зерделі зерттеу нәтижесінде ұзаққа созылған тарихи дамудың жемісі ретінде объектив болмыстағы материя қозғалысының формаларын қабылдайтын органдардың (рецепторлар), дыбыстық тербелістерге жауап қатушы тері рецепторларының, сондайақ белгілі диапазондағы электромагниттік толқындарды бейнелеуші көру рецепторларының қалыптасқаны белгілі болып отыр. Организм эволюциясын зерттеу арқылы ғылым адам психикасы сезім органдарының өзіндік ерекше энергиясымен қатынас жасамай, әрқандай сыртқа энергияларды қабылдап, оған жауап беретін ерекше сезім мүшесімен байланысқа келетінін дәлелдеді. Ал, құлақ не көзде қандай да әсерден ызың не жарқылдың пайда болуы сол қабылдаушы аппараттың жоғарғы "мамандандырылғанын", сонымен бірге өздерінің жұмыс атқару сипатына тура келмеген әсерлерге жауап қатпайтынын көрсетеді.

Өртүрлі сезім органдары қызметінің жоғарғы дәрежеде жіктелуі олар негізінде ерекше құрылым – "рецепторлардың" болуынан ғана емес, сондайақ шеткі сезім органдары қабылдаған сигналдарды орталық жүйке аппаратына жеткізуші жоғары дәрежеде "маманданып", жетілген нейрондарға да байланысты.

4. Түйсіктердің физиологиялық негізі

Сонымен, түйсік дүние хақындағы біздің барша білімдеріміздің бастау көзі. Сезім мүшелеріне әсер етуші объектив заттар мен құбылыстар **тітіркендіргіштер** деп аталады да, ал олардың әсерінен сезім мүшелерінде туындайтын құбылыс **тітіркену** деп қабылданған. Тітіркенуден, өз кезегінде, жүйке тарамдарында қозу пайда болады. Түйсік жүйке жүйесінің қандай да тітіркендіргішке жауапты реакциясы ретінде туындап, әрқандай психикалық құбылыс секілді рефлекторлық сипатқа ие.

Түйсіктің физиологиялық механизмі арнайы жүйке тетігі талдағыш (**анализатор**) қызметі. Әр талдағыш үш бөліктен тұрады: 1) сыртқы энергияны жүйке процесіне қосушы дененің шеткі бөліктерінде жайласқан **рецепторлар**; 2) қозуды орталық жүйке бөлігіне жеткізуші **афференттік** немесе сезімтал жүйкелер; 3) шеткі бөліктен жеткен жүйке импульстарын **өндеуші талдағыштың** ми қабығындағы бөліктері.

Анализаторлардың ми қабығы аймағында нақты рецептор жасушаларына сай арнайы мекендері болады. Түйсік пайда болуы үшін барша талдағыштардың тұтастай, бірлікті қызметі қажет. Сонымен бірге олар енжар қабылдаушы ғана емес, тітіркендіргіштердің әсеріне орай икемді өзгеріске келе беретін мүше, мұндай өзгерістерге қажет талдағыштар өз құрылымында қозғаушы тетіктерге де ие. Мысалы, тері қабатына инемен әсер етілсе, ол жер діріл қағатыны байқалады, осындай тітіркендіргіштерден тамыр тартылуы, тері жиырылуы, ал кей кездері көз аудару, мойын бұру, қол қағыстары және т.б. бәрі де түйсік реакцияларына байланысты туындайтыны белгілі.

Сонымен, түйсіктер тіпті де енжар процесс емес, олардың белсенділігі ерекше. Бұл процестердің бәрінің де белсенділік сипаты түйсіктердің өзінше жауап әрекетке келу (рефлекторлық) қасиетінен туындап отыр.

5. Түйсік түрлері

Түйсіктер сезім мүшелерімізге байланысты **көру** түйсігі, **дәм** түйсігі, **иіс** түйсігі, **тері** түйсігі, **кинестетикалық, вибрациялық** және **органикалық** болып бірнеше түрге бөлінеді. Ежелден адам өзінің сыртқы бес сезім мүшесіне орай көру, есту, сипау, иіс және дәм түйсіктерін ажыратқан. Қазіргі кезде сыртқы және ішкі ортаны рецепторда бейнелейтін 20дан астам түрлі талдағыштар бары белгілі. А.Р.Лурияның пайымдауынша, түйсіктер негізгі екі принцип бойынша жіктеледі: а) жүйелігенетикалық (қызметіне орай), б) құрылым күрделілігі мен деңгейіне байланысты.

Түйсіктердің ең ірі және маңызды түрлерін үш топқа жіктеу қабылданған: **интероцептік, проприоцептік, экстероцептік**.

Интероцептік түйсіктер дененің ішкі процестеріне байланысты, яғни ішек, қарын, жүрек, қан тамырлары мен басқа да ішкі құрылым қатпарларындағы тітіркенулерді миға жеткізіп отырады. Түйсіктердің бұл тобы тірі ағзаларда пайда болу жағынан ең ежелгілерден әрі өте қарапайым түрі. Интероцептік түйсіктердің пайда болуы мен олардың жүрісін түсіндіріп білу өте қиын, сонымен бірге нақты қозу нүктесіне ие емес, яғни диффуздық күйде болады, осыдан бұлар адамның көңілкүй (эмоциональ) қалпына жақындау келеді.

Проприоцептік түйсіктер дененің кеңістіктегі қалпы жөніндегі ақпараттармен қатамасыз етіп, адам қозғалысының сезімдік (афференттік) негізін құрап, оларды реттеп отырады. Бұл түйсіктер тобының шеткі (перифериялық) рецепторлары бұлшық еттер мен буындарда ерекше жүйке тәндері формасында берілген (тельца Паччини). Осы жүйкелік тәндерде пайда болатын қозулар бұлшық еттер созылғанда, буындар қалпы өзгергенде туындайтын түйсіктерді бейнелейді. Аталған топқа, сонымен бірге, ерекше қасиеттерге ие теңдестік және тұрақтылық түйсіктері де кіреді. Олардың перифериялық рецепторлары ішкі құлақтың (внутреннее ухо) шеңберлі сайларында жайласқан.

Экстероцептік түйсіктер ең үлкен түйсіктер тобын құрайды. Бұл түйсіктердің қызметі сыртқы дүние ақпаратын адам сезіміне жеткізу және қоршаған ортамен үздіксіз байланысты орнату. Барша экстероцептік түйсіктер тобы шартты түрде аралық (дистантные) және түйісу (контактные) түйсіктері деп аталған екі бөлікке жіктеледі.

Түйісу түйсіктері әсерлердің дене бетіне немесе сезу мүшелеріне тікелей жанасуынан іске қосылады. Мұндай түйсіктердің мысалы ретінде тері сезуі мен дәм сезуін келтіруге болады.

Аралық түйсіктері тітіркендіргіштердің сезімтал мүшелерге біршама қашықтықтан әсер етуінен туындайды. Бұл топқа жататындар: иіс сезу, есіту және көру түйсіктері.

Генетикалық жіктеуге байланысты түйсіктерді екі топқа бөлу көзделген: 1) **протопатикалық** өте қарапайым, шарпулы (афференттік), толық жіктеліп, мекенделмеген органикалық сезімдер (ашығу, шөлдеу және т.б.); 2) **эпикритикалық** жоғарғы дәрежеде жіктеуге келетін, себепсалдарлы және рационалды (санамен барластырылатын), яғни адамның негізгі сезім мүшелерінде пайда болатын түйсіктер.

6. Түйсік қасиеттері

Түйсіктердің әрқандай түрі өздерінің жеке ерекшеліктерімен ғана ажыралып қоймастан, өзара ортақ қасиеттерге ие. Мұндай қасиеттер: түйсік сапасы, түйсік қарқыны, түйсік ұзақтығы және түйсіктің кеңістік мекендігі.

Түйсік сапасы нақты түйсік түрінің оны басқа түйсіктерден ажырататын және сол түйсік шеңберінде көрініс беретін дара негізгі ерекшелігі. Түйсіктердің осы сапалық көп түрлілігі материя қозғалыс формаларының шексіз саналуандығын дәлелдейді.

Түйсік қарқыны түйсіктің сандық сипатын білдіре отырып, өз кезегінде әсер етуші тітіркендіргіштің күші және рецептордың қызметтік жағдайымен анықталады.

Түйсік ұзақтығы түйсіктің уақыт аралығына байланысты сипаты. Бұл қасиет сезім мүшесінің қызметке жарамдылық қалпымен анықталады да, негізінен, тітіркендіргіш әсерінің уақыт созыңқылығы мен қарқынына байланысты келеді. Тітіркендіргіштердің сезімдік мүшеге әсер етуімен түйсік пайда бола қалмайды, ол үшін біршама жасырын (латенттік) уақыт өтуі қажет. Өртүрлі түйсіктің латенттік уақыты әрқилы: мысалы, сипай сезу түйсіктері үшін 130 мс, ауырсыну түйсіктеріне 370, ал дәм түйсіктері үшін 50 мс өзі де жеткілікті.

Түйсіктің тітіркендіргіш әсерінің басталуымен бірге туындайтынындай, оның сөнуі де әсер аяғына тура келеді. Түйсіктің мұндай инерциясы әсерден соң да біршама уақыт өз жалғасын тауып жатады. Қарсыда жарқырап тұрған шам кенеттен сөне қалса, көз алдыңызда шам орнындағы жарқылдың біраз уақыт елестеуі осы құбылыстан.

Түйсіктер үшін тітіркендіргіштің **кеңістік мекендігі** (пространственная локализация) де тән қасиет. Өрқандай тітіркендіргіш әсері дене бетінде, жалпы кеңістікте белгілі мекенге ие. Сондықтан түйісу (контактные) түйсіктері тітіркендіргіштер әсер еткен дене бөлігіне тура келеді.

Түйсік табалдырықтары. Сезімталдық. Бұл психологиялық түсініктер түйсіктердің сандық өлшеміне байланысты қасиеттерінен. Адамның сезім мүшелері өте нәзік қызмет тетіктері. Мысалы, адам көзі бір шақырымнан 1/1000 шамаға тең жарық сигналын байқайды. Ал осы бізді тітіркендіруге келтіретін энергияның соншалықты аздығын мынадан сезуге болады, онымен 1 куб.см. суды 1 градусқа көтеру үшін 60000 жыл қажет екен.

Алайда, көрінген тітіркендіргіш түйсік туындатпайды. Оның пайда болуы үшін тітіркендіргіш белгілі бір сандық деңгейге көтерілуі керек. Түйсік пайда етуші тітіркендіргіш әсердің ең аз мөлшері **түйсіктің табалдырық шыңы** деп аталады. Осындай әсер деңгейіне жетпеген тітіркендіргіштер түйсік табалдырығынан тыста қалады. Мұның мысалы ретінде біздің денемізге әр мезетте түсіп, қонып жатқан көзге көрінбес шаң, тозаң түйіршіктерін келтіруге болады.

Табалдырық шыңы деңгейі **сезімталдық шың** шамасын көрсетеді. Түйсік тудырушы тітіркендіргіш неғұрлым әлсіздеу келсе, яғни түйсік табалдырығы төмен болса, сезім мүшелдігің бұл әсерлерді қабылдауы соғұрлым жоғары болады. Сезімталдық шың тек төмен табалдырықпен ғана шектелмейді, оған түйсіктің жоғары табалдырығы да маңызға ие. Сезімнің жоғары табалдырығы деп әліде өзіне сай сезім туғыза алатын тітіркендіргіштің ең шекке жеткен күшін айтамыз. Біздің рецепторларымызға әсер етуші сол күштердің одан әрі көтерілуі дене мүшелерінде ауырсыну пайда етеді (шектен тыс дауыс құлақты жарып жібереді, аса күшті жарқыл көзді тұнды рып, кейін жарыққа қарай алмаймыз). Табалдырық шың (төмен, жоғары) шамасы жағдайларға байланысты өзгеріп отырады: қызмет түрі, адамның жасы, сезім мүшелерінің қызметтік қалпы, тітіркендіру әсерінің күші мен уақыт арасы және т.б.).

Икемделу (адаптация) құбылысы. Ескеретін жәйт, біздің сезім мүшелеріміздің сыртқы әсерлерге жауабы, оларды қабылдау мүмкіндігі өзгермелі, сондықтан жоғарыда әңгіме еткен сезу табалдырықтары өте кең шектерде ауысып отырады. Мысалы, қараңғылықта біздің көру сезіміміз әсерлене түседі де, ал күшті жарықта оның сезгіштігі бәсеңдейді. Мұны қараңғы бөлмеден жарыққа шыққанда не жарықтан күңгірт жайға енгенде байқаймыз. Бірінші жағдайда көз қамасып, түк көрмей қалады, көздің күшті жарыққа үйренісуі үшін біраз уақыт қажет болады, ал екінші жағдайда керісінше, аса жарық жерден жарығы солғын бөлмеге кірген адам алғашқыда көруден қалып, енді осы жағдайға икемделуі үшін оған 2030 м. уақыт керек. Бұл келтірілген мысалдарымыз біздің көру сезіміміздің қоршаған орта жағдайына орай өзгеріске енетінінің дәлелі. Мұндай құбылыс сезім органдарымыздың бәріне де тән. Осыдан, **сезім мүшелерінің тітіркендіргіштерге біртіндеп икемделуін адаптация деп атаймыз.**

Түйсіктердің өзара ықпал жасау қасиеті Түйсіктердің қарқындылығы тек қана нақты тітіркендіргіштердің күші мен икемделу деңгейіне тәуелді болып қалмастан, бір уақытта сезім мүшелдігіне әсер етіп жатқан басқа да тітіркендіргіштерге байланысты. Басқа сезу мүшелеріне түсіп жатқан әсерлерден түйсік анализаторларының өзгеріске келуі **түйсіктердің өзара ықпалы** деп аталады. Мысалы, күшті дыбыстық әсер (ысқырық) көру түйсігін арттырады. Кейбір иістердің көру мен

есту сезімдерін көтеруі не әлсіретуі ғылымда дәлелденген (С.В. Кравцов). Түйсікке байланысты талдағыштар жоғары немесе төменгі деңгейде бірбіріне жүйелі ықпал жасап отырады. Өзара ықпалды әрекетте әлсіз тітіркендіргіштер талдағыштар сезімін жоғарылатады, ал күшті тітіркендіргіштер әлсіретеді бұл жалпы заңдылық.

Талдағыштардың өзара ықпалды әсерінен сезгіштіктің артуы **сенсублизация** деп аталады. Сезгіштік деңгейінің жоғарылауы екі сипатта көрініс береді (А.Р.Лурия): 1) ұзаққа созылған, тұрақты, ағзадағы қалыпты өзгерістерге байланысты; 2) уақытша, субъект кейіпіне, физиологиялық не психологиялық себептерге орай тосыннан болған әсерлерден туындайды. Көзге түскен жарық мөлшері оның көру қабілетімен қатар, есту түйсігінің де сезімталдығын арттыруға себеп болады. Әдетте, қызыл түс адамға ақ, қара түстерді дұрыс ажыратуға жәрдемдеседі.

Тітіркендіргіштер сезім мүшелерінің біреуінде ғана түйсік туғызудың орнына сол сәтте басқа түйсіктердің пайда болуына да жағдай жасайды, яғни қосарласқан түйсік пайда болады. Бұл құбылыс психологияда **синестезия** деп аталады. Мысалы, кейбір адамдар біреудің ас, тағам жөнінде әңгімесін есіте отырып, бұған қоса түрлі дәмдер мен дастархан бетіндегі түрлі түстерді де сезінуі мүмкін.

Синестезия құбылысы ағза талдағыштарының өзара тұрақты байланыстылығы мен объектив дүниені бейнелеудегі сезімдер тұтастығының және бір дәлелі.

7. Қабылдау түсінігі

Жоғарыда айтқанымыздай, түйсіктер қарапайым бейнелеудің жеке формаларының шеңберінен шыға алмайды. Ал сыртқы дүниені бейнелеудің шындықты процесі бұл формалардан анағұрлым бай келеді. Адам бірінен бірі бөлектеніп, дербес оқшауланған түр не түс, дыбыс не иіс сезімдерімен шектелмей, заттар мен формалар, күрделі құрылымдар мен жағдайлар әлемінде жасайды, субъект нендей затты қабылдамасын, оны түйсіктер жиынтығы демей, тұтас бейне (образ) деп таниды. Бұл бейнелерді қабылдауда адам бөлектенген түйсіктер шегінен асып, сезім мүшелерінің бірлікті қызметіне арқа сүйеумен біртұтас күрделі жүйеге өтеді. Біріктірудің (синтез) мұндай түрі бір сезімдік қызмет аймағында да (суретке қарай, біз әртүрлі көру әсерлерін бір, бүтін бейнеге біріктіреміз, сондайақ, бірнеше сезімдік қызмет ауқымымен (апельсинді тану үшін біз көру, сипай сезу, дәм, бұларға қоса жеміс жөніндегі білімдерімізді байланыстырамыз) орындалуы мүмкін. Осындай психикалық біріктірудің нәтижесінде ғана дербес түйсіктер біртұтас қабылдауға айналып, дара белгілер мен қасиеттерді бейнелеуден тұтас заттар мен жағдаяттарды тануға ойысамыз.

Бұрыннан белгілі заттарды (кітап, үй) танудың ешбір қиындығы жоқ қажетті пікірге келу үшін адам қабылданатын объектінің бірекі белгісін біріктірсе, жетіп жатыр. Ал жаңа немесе бейтаныс заттардың қабылданып, танылуы әлдеқайда күрделірек әрі көптеген формалардың бірбіріне қатынасын ұғу негізінде орындалады. Мұндай заттардың толық қабылдануы олардың мәнді тараптарын айыра білу, онша қажетті болмаған белгілерін елемей арқылы түсінікті болған бөлшектерін біртұтас заттық мағынаға келтіру құсаған күрделі талдау біріктіру жұмыстың нәтижесінде іске асады.

Қабылдау аса көп талдап, біріктіру қызметін керек ететін құрылымды әрі белсенді психикалық әрекет. Бұл күрделілік пен белсенділік келесі жәйттерден көрінеді. Ең алдымен, ақпарат ағымы бұл сезім мүшелері жәй тітіркенуінің нәтижесінде қозулардың шеткі қабылдаушы мүшелерден миға жетуі ғана емес. Қабылдау қызметіне қозғалыс әрекеттері де қосылады (мәнді тетіктерін байқастыру үшін заттарды түртіп көру мен көзбен шолып шығу; дауыс ағымындағы мәнді ерекшеліктерді анықтау мақсатында тиісті дыбыстарды әуендеп не күбірлей қайталау). Сондықтан да, психикалық қабылдау процесін субъектінің затты тануға бағытталған тікелей ісәрекеті деп қарастырған жөн.

Сонымен бірге, қабылдау өткен тәжірибе іздерін жаңғыртуға да байланысты. Осыған орай субъект өзіне келіп жеткен ақпаратты бұрыннан бар біліктерімен салыстырады, мәнді белгілерін айырады, жаңа ақпараттың болар маңызы жөнінде болжам жасайды; қабылданған затты тиісті категориялар тобына жатқызу жөнінде ұйғарым қабылдайды. Былайша айтқанда, субъектінің танымдық ісәрекеті көрнекілік пен ойластыру негізінде өтіп, қабылданатын объект неғұрлым бейтаныс әрі күрделі болса, ондағы көрнекілік басымдау келеді.

Міне сондықтан да, қабылдау барысындағы ісәрекет ешқашан да бір сезім қызметінің аймағымен шектелмей, бірнеше сезім мүшелерінің жұмысы нәтижесінде қалыптасады. Және бір, маңызды жағдаят: заттың санада қабылдануы еш уақытта қарапайым, жәй деңгейде орындалуы мүмкін емес, ол психикалық ісәрекеттің ең жоғары сатысы тілмен тікелей байланысты. Адам затқа жәй назар аударып,

оның қасиеттерін енжар танып қоймастан, олар ішіндегі мәнді деп есептегендерін айыра талдай және біріктіре, заттық бейнеге келтіріп, оны сөзбен баламаластырады, соның арқасында заттың қасиеттері мен сапаларын тереңдете тани отырып, белгілі категориялар тобына қосады. Мысалы, адам уақыт көрсететін механизмді қабылдай, танып, оны "сағат" сөзімен атайды, әрі осы механизм үшін онша қажетті маңызға ие болмаған сағаттың түрі, түсі, көлемі сияқты белгілерге мән берместен, оның негізгі қызметтік қасиеті уақыт көрсетуге айыра зейін аударады. Сонымен қатар, бір сәтте адам қабылданып жатқан затын белгілі категорияға жатқызып, сырттай ұқсас болған басқа категория заттарынан (барометр, компас) айырады. Осының бәрі субъекттің қабылдау ісәрекеті өзінің психологиялық құрылымы бойынша бейнелі ой ісіне жақын екендігін дәлелдейді.

Сонымен, **қабылдау бұл заттар мен құбылыстардың өз қасиеттері және бөлшектерімен біріге, сезім мүшелеріне тікелей әсер етуінің нәтижесінде тұтас түрде бейнеленуі.**

8. Қабылдаудың қасиеттері

Қабылдаудың заттық тектілігі. Қабылдаудың бұл қасиеті оның объектив болмыстық көрінісімен түсіндіріледі, яғни сыртқы дүниеден алынатын ақпарат көзі осы объектив дүниенің өзінде болуы. Заттай қабылдау адамның тума қасиеті емес, ол өмір бойы қалыптасып, ісәрекеттің барша саласында бағыттауреттеу қызметін атқарады. Қоршаған дүниені заттай тану сол затпен жанасу барысындағы қозғалыс процестерінің негізінде орнығады (И.М.Сеченов). Қозғалыс болмаған жерде біздің қабылдауымыз заттық қасиетінен айрылып, сыртқы ортамен байланысқа келе алмаған болар еді.

Қабылдаудың заттық негізді болуы әрекетқылықты реттеуде үлкен маңызға ие. Әдетте, біз нақты нысанды басқалардан түрі мен сипатына қарай бөлмейміз, біз үшін бұл жағдайда ең қажеттісі оның тұрмыстық қажеттілікке жарайтын негізгі қасиеттері. Мысалы, пышақ кесуге жараса пышақ, болмаса әншейін металл. Қабылдаудағы басты міндет осы қасиеттерді тану.

Қабылдаудың тұтастығы. Түйсік, жоғарыда айтқанымыздай, заттардың жеке қасиеттерінен ақпарат жинауға қажет, ал қабылдауда сол заттардың қарапайым бөлшектері жөніндегі біліктерді біріктіру арқылы тұтастай бейне жаратамыз.

Түйсік құрайтын бөліктер өзара өте тығыз әрі күшті байланысқан, мұны біз сезім мүшелерімізге кейбір заттардың бір қасиеті немесе бөлігі ғана әсер етуден біздің санамызда сол заттың күрделі бейнесі туындайды (мақпал, мәрмәр тас). Мұндай танымның негізінде біздің бұрынғы тәжірибемізде көру мен сипай сезу арасындағы шартты рефлекті қалыптасқан байланыстар жатыр.

Тұтастық қабылдаудың құрылымды болумен байланысты. Қабылдау көп жағдайда біздің мезеттік **түйсінулерімізге** тура келе бермейді, әрі сол түйсіктердің қарапайым қосындысынан жасалмайды. Адам, әдетте, нақты түйсінуден дербестеніп, дерексізденген қорытынды құрылымды қабылдайды, ал бұл қорытындыға келу біршама уақыт өтуін талап қылады. Егер сіз қандайда бір әуенді тыңдай қалсаңыз, алғашқы естіген нотаңыз келесі нота берілгенше құлағыңыздан кетпей қояды. Әдетте, тыңдаушы үшін әнкүй бірінен соң бірі келетін ноталарымен емес, біртұтас әуенімен мәнді.

Қабылдаудың тұтастығы мен құрылымдығы бейнеленуші қоршаған дүние нысандарының шындыққа сай өзіндік ерекшеліктерінен туындайды.

Қабылдау тұрақтылығы (константтығы). Қабылдау тұрақтылығы деп өзгерген жағдайларға қарамастан заттың кейбір қасиеттерінің бір текті сақталуын айтамыз. Өзгерістер орынын толықтыру қабілетіне ие қабылдаушы талдағыштардан құрылатын тұрақтылыққа орай біз қоршаған дүние заттарын бір қалыпты күйінде танып, білеміз. Көбіне заттардың түрі, көлемі мен формасы мызғымас қалпында бейнеленеді.

Қабылдаудың мағыналылығы. Қабылданған нысан тұтас, оның мәні сөзбен беріледі, мазмұны тұжырымдалады. Қабылдау мағынасының қарапайым түрі тану. Тану **жалпылап** тану немесе талғаусыз тану және **даралап** тану болып бөлінеді. Жалпылап тануда нәрселердің жайжапсары терең біліне бермейді, ал даралап тануда заттар мен құбылыстарды айыру анық әрі толық түрде өтеді.

Апперцепция. Қабылдау процесі тек тітіркенуден ғана пайда болмай, субъекттің өзіне де байланысты көрініс береді. Қабылдайтын көз, құлақ емес, әрекетшен адам, сондықтан қабылданған бейне мазмұны қабылдаушы тұлға ерекшеліктерімен де сипатталады. **Қабылдау нәтижесінің жеке адам психикалық**

өміріне, оның тұлғалық ерекшеліктеріне тәуелділігі апперцепция деп аталады. Қабылдау барысында адамның өткен өмір тәжірибесі үлкен рөл ойнайды. Сондықтан да бір заттың өзін әрқилы адамдар (біліміне, тәжірибесіне, тәрбиеленген ортасына, жасына, ұлтына, қызметтік дәрежесіне, т.т. орай) әртүрлі қабылдайды.

Қабылдау мазмұны адамның алдына қойған мақсат, мүддесіне де орайлас келеді. Ниет, көңіл шарпуларының (эмоция) ықпалымен қабылдау мазмұны уақытша өзгеріске де түсуі мүмкін. Мұндай уақытша апперцепция адамның әртүрлі алдануы **иллюзия** салдарынан жаңсақ пікірлер туғызатын жағдайларда болады.

Жүйке жүйесінің ауруға шалдығуына байланысты жалған, теріс, бұрмаланған бейнелер туындайды. Мұндайдағы қабылдау **галлюцинация** деп аталады.

9. Қабылдаудың физиологиялық негіздері

Қабылдау да түйсік секілді рефлекторлы процесс. Оның негізінде қоршаған орта заттары мен құбылыстарының рецепторларға әсер етуінен үлкен ми сыңарлары қабығында пайда болған шартты рефлексдер мен уақытша жүйке байланыстары жатыр. Ми қабығы бөлектеріне келіп түскен құрамды тітіркендіргіштер күрделі талдаудан өтіп, бірігіп жатады. Қабылдау нысаны талдау арқылы жалпы ортадан (фон) бөліп алынады, сонымен бірге оның барша қасиеттері біртұтас сапалық бейнеге біріктіріледі.

Түйсікпен салыстырғанда қабылдау процесі ми қызметінің ең жоғары талдану бірігу формасы. Талдау болмай, қабылданатын зат не құбылыстың мән жайына жету мүмкін емес. Мысалы, түсініксіз тілдегі ауызша баянның басы мен аяғын аңдау мүмкін емес, тұтасқан дыбыстық сарын. Ал енді осы баянды түсініп, қабылдау үшін оны бөлек тіркестер мен сөздерге мағынасына орай жіктеу қажет, яғни естіп тұрғанымызды дұрыс қабылдауымыз үшін талдаумен бір уақытта біріктіру әрекеті де жүріп жатады. Осының арқасында біз дараланған дыбыстарды ғана қабылдап қоймастан, тұтас сөздер мен сөз тіркестерін ұғамыз. Мұндағы бірігім уақытша жүйке байланыстарының түзілуімен жасалып отыр. Жалпы қабылдау жүйке байланыстарының екі түріне негізделген: бірінші байланыс түрі талдағыш төңірегінде түзілген де, екіншісіне талдағыштар арасындағы байланыстар себепті. Бірінші жүйке байланысы ағзаға бір текті құрамды тітіркендіргіштердің әсер етуінен болады, мысалы, есту талдағышына әсер етуші жеке дыбыстардың ерекше бірікпесінен пайда болған әнкүй біртұтас күрделі тітіркендіргіш ретінде қабылданады. Бұл үлкен ми сыңарларында өтетін бірігу (интеграция) процесі мен күрделі синтездің болуынан.

Құрамды тітіркендіргіштердің әсерінен түзілетін жүйке байланыстарының екінші түрі әртүрлі талдағыштардың аралық байланысынан, заттар немесе кеңістікті қабылдау, көру, қозғалыс, сипапсезу және басқа да түйсіктердің өзара байланысынан (ассоциация) жүзеге келеді (И.П.Сеченов). Адамдағы бұл ассоциацияларға нақты зат не кеңістіктегі қатынастарды белгілейтін сөздің дыбыстық бейнесі қосылады. Заттардың көлемі мен жайласу аралығын қабылдауда көру түйсігі бұлшық еттер түйсігімен байланыспай болмайды.

Қабылдау негізінде жатқан уақытша жүйке байланыстары объектив дүние заттары мен құбылыстарының шындық арақатынастарының болуынан туындайды. Әртүрлі талдағыштар арасында орныққан байланыстардың жәрдемімен біз арнайы талдағышты болмаған заттар мен құбылыстар қасиеттерін де қабылдап, бейнелей аламыз (мысалы, зат аумағы, меншікті салмақ және т.б.). Түйсікке қарағанда қабылдау барысында біздің дүниені тереңірек қабылдап, дәлірек тануымыз осыдан.

Сонымен, қабылдау сынды бейне түзуші күрделі процесс негізінде бір талдағыштың өзіндегі және талдағыштар аралық байланыстар жататынын аңдадық. Осы байланыстар арқылы біз тітіркендіргіштерді жете танып, күрделі тұтастық құраған зат қасиеттерінің өзара ықпалды әрекеттерін ескереміз.

10. Қабылдау формалары

Ғылым болмыс жасауының екі түрлі формасы бар деп санайды. Олар кеңістік пен уақыт. Бұл формалар шексіз. Уақыт пен кеңістікті түйсіну адамның тіршілік етуіне қолайлы жағдай жасап, дұрыс бағдар көрсетеді. Сол арқылы адам объектив дүниені бейнеленгенде өзінің өмір сүретін ортасы жайында қажетті мәліметтерді біліп, тіршілік ету жағдайына бейімделеді.

Кеңістік нысандарын қабылдау күрделі процесс. Дүниедегі заттардың барлығы кеңістікте орналасқан. Олардың әрқайсысының белгілі түртұрпаты бар: ұзынқысқа, ендіенсіз, биікаласа, үлкенкіші т.б. Олар бізден түрлі қашықтықта орналасқан. Кеңістіктегі заттардың көлемін бір көзбен **монокулярлық** көру нәрселердің тереңдігі жөнінде дәл мағлұмат бере алмайды. **Биокулярлық** көруде екі көзге түсетін кескін қосылып, нәрсенің бедері айқын сезіліп, бір кескінге айналады. Осылайша көріп, қабылдауда заттар тұтасып, олардың қашықтығы, қоршауы, шамасы, түртүсі, рельефбедері әртарапты байқалып, анық та нақты бейнеге түседі .

Қашықтық пен заттар көлемін қабылдауда көздің **конвергенциясы** (жақындауы), яғни екі көзбен көретін затқа бір көздей болып әрекет етіп, жақын жердегі нәрселерді ажыратудан байқалады. Ал алыстағы нәрселерге қарауда олардың екі бөлініп кетуі **дивергенция** делінеді. Көздің түрліше қашықтықтағы заттарды көруге бейімделу қабілеті **аккомодация** (көз үйрену) деп аталынады. Қашықтықтағы нәрселерді қабылдау адамның өмір тәжірибесімен байланысты. Кеңістікті қабылдау жас кезден басталады. Бұл ретте, орман ішінде өскен бала мен кең далада өскен баланың кеңістікті қабылдауы түрліше болып келеді.

Заттың бағытын қабылдау көздің торлы қабығындағы сәулеленумен қатар дене қозғалысының жағдайына да байланысты. Адам заттардың бағытын тік тұрып, не отырып, көлбеу жағдайда ғана дұрыс қабылдайды. Кеңістікті дұрыс қабылдаудың көлік жүргізушілер, ұшқыштар мен ғарышкерлер, суретшілер мен әскери қызметкерлер, дәлдік аппарат жасайтын мамандар үшін маңызы зор.

Уақыт та материя өмір сүруінің объектив формасы. Дүниедегі материя мен заттардың бәрі де кеңістік пен уақыт ішінде қозғалыста болып, оларда қабылдау бірнеше құрылым бірліктері арқылы, құбылыстың белгілі бір ырғағымен өтеді, қарқын дәрежесімен өлшенеді. Қарқын уақыттың бірізді тездігінің не баяулығының көрсеткіші.

Уақытты қабылдауда субъективті мезеттер ерекше орын алады. Өткен шақ жылдам, қысқа мерзімде өткен сияқты. Оны дәуір, кезең, ғасыр, жылдармен өлшейді. Соған орай өткен уақиғалар көмескі болып қабылданады. Осы шақ та ғасыр, жыл, ай, күн, сағатпен өлшенеді. Бұл нақтылы ізбен қабылданады. Өткен шақтың тез өтуі, келер шақтың ұзақ болып көрінуі субъектив жағдайларға байланысты. Уақыт қызықты болса, тез өтеді, қызықсыз болса, ұзаққа созылады.

11. Бақылау және қабылдауға тәрбиелеу

Қабылдау ниеттелмеген (ырықсыз) және ниеттелген (ырықты) болып екіге бөлінеді. Ниеттелмеген қабылдауда алдын ала белгіленген мақсат не міндетті көздемейміз, ол сыртқы орта ықпалынан туындайды. Ал ниеттелген қабылдау, керісінше, әуел бастан алға қойылған міндетпен реттеліп, қажетті зат немесе құбылысқа назар аудару мақсаты қойылады. Ниетті қабылдау қандай да ісәрекетке қосылып, оның орындалу барысында жүзеге асады. Бірақ кейде қабылдау өз бетінше біршама дербес әрекет сипатына да ие болуы мүмкін.

Өз алдына қабылдау дербес ісәрекет түрінде бақылау процесінде көрінеді. **Бақылау бұл қабылдау объектіне түскен құбылысты немесе онда жүріп жатқан өзгерістерді белгілі мақсатпен, жоспарлы және ұзақ уақыт аралығында назарда ұстап, зерттеп бару.**

Бақылау адамның қоршаған дүниені сезімдік тануының белсенді формасы. Дербес бағдарлы мақсаты бар ісәрекет ретінде бақылау алғашқыданақ оның бағытын айқындайтын мақсаты мен міндеттерін сөзбен өрнектеуден басталады. Бақылаудың табысты болуы оның алдына қойылған міндеттің өте анық әрі түсінікті болуына тәуелді. Жоспарлы ниеттеліп, ұзақ мерзімге созылатындықтан және танымдық мақсатты қабылдау болғандықтан бақылау жұмысы арнайы дайындықты керек етеді (бақыланатын материалмен алдын ала танысу, суреттерін көзден өткізу, заттың сипаттамасымен танысу т.б.). Дайындық барысында аса қажет жұмыстар: бақылау міндетін түсініп алу, бақылау барысында орындалатын талаптарды жете тану, күні бұрын бақылаудың жоспары мен әдістерін анықтап алу. Бақылау белсенділігі, яғни бақылаушының зерттеу барысындағы ойлау қабілеті мен жедел қимыл әрекеті үлкен маңызға ие. Затпен айналыса, оған араласа, қатынас жасай отырып, адам бақылаудағы нысанның көп қырлары мен сырларын түбегейлі біле алады. Әрине мұндай жұмыстың жоспарлы әрі бірізді, үздіксіз болғаны жөн.

Затты жанжақты әрі кең бақылау нәтижесінде зерттеуші анық, сонымен бірге жүйелі жұмыс белгілеп, бақылаудағы нысанның әрі бөлігін белгілі тәртіпте бірінен соң бірін қарастыру мүмкіндігіне жетіседі, осыдан ешнәрсе көзден таса қалмайды, бұрын қабылдап, танығанына қайта оралып, уақыт оздырмайды.

Бақылау ісіне болған адам қатынасы үлкен мәнге ие. Ұзақ жаттығудың арқасында **бақылағыштық** қабілет дамиды, яғни адам бір көргенге көзге түспейтін, онша қажет еместей көрінетін заттың майда ерекшеліктерін байқауға үйренеді. Бақылағыштық қасиетті дарыту мақсатында келесі жаттығуларды орындау қажет: әртүрлі заттарды және олардың тараптарын салыстыру; зат бөліктері арасындағы байланыс пен өзара ықпалына назар аудару; бір қарағаннан заттар мен құбылыстардың көбірек қасиет, сапаларын қамту; елеусіз өзгерістерге де мән беріп, назар аудару; қабылданатын заттың мәнді тараптарын айыру.

Бақылағыштық қабілетті дамыту үшін қабылдаудың нәтижелі болуына қажетті келесі шарттар орындалып баруы тиіс: міндет анықтығы; алдын ала дайындық; жүйелілік; жоспарлы болуы т.б. Адам өмірі мен қызметінің барша саласында бақылағыштықтың маңызы үлкен. Ал адамның бұл қасиетінің қажетті деңгейде болуы үшін оны балалық жастан ойын мен оқу барысында тәрбиелеп бару керек.

Қайталау және бекіту сұрақтары

1. Түйсік пен қабылдаудың арақатынасы қандай?
2. Түйсік қызметін қалай түсінеміз?
3. Түйсіктер табиғатына орай қандай теориялар қалыптасқан?
4. Түйсіктердің рефлекторлық сипатын қалай түсінесіз?
5. Түйсік түрлерінің ажыралуы неге байланысты?
6. Түйсіктердің қандай жалпы қасиеттерін білесіз?
7. Қабылдау процесінің мазмұндық сипаты қандай?
8. Қабылдау құбылысына байланысты қандай қасиеттерді атай аласыз?
9. Қабылдау физиологиялық тұрғыдан қалай түсіндіріледі?
10. Қабылдаудың күрделі формаларымен байланысты құбылыстар қандай?
11. Бақылау мен қабылдаудың өзара байланысының мәні неде?

Тақырып бойынша семинар жоспары

1. Түйсіктер туралы түсінік және олармен байланысты психологиялық проблемалар.
2. Қабылдау, оның түрлері мен қасиеттері.
3. Қабылдау және ойлау.

Өзіндік оқуізденис, ғылымизерттеу (курс, бақылау, реферат, баяндама) жұмыстарының тақырыбы

1. Түйсіктердің ағзалық ішкі және сыртқы жағдайларымен байланысы.
2. Түйсіктер қалыптасуының психофизиологиялық механизмдері.
3. Қабылдау түрлері мен олардың қасиеттері.
4. Қабылдаудағы ой, ойлау ықпалы.

Әдебиеттер:

1. 1дәрісбаяндағы жалпы әдебиеттер.

2. Величковский Б.М. и др. Психология восприятия. М.1973 (510, 1139, 91244 беттер).
3. Восприятие и деятельность. М.1976 (315 беттер).
4. Грегг Дж.Р. Опыты со зрением в школе и дома. М.1970.
5. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. М.1977 (49148 беттер).
6. Ананьев Б.Г. и др. Особенности восприятия пространства у детей. (762, 200250, 251289 беттер).
7. Брунер Д.С. Психология познания. М.1977 (13130, 211241 беттер).
8. Венгер Л.А. Восприятие и обучение. (74130, 131212 беттер).
9. Грегори Р.Л. Глаз и мозг. (85100, 101130, 131142, 143179 беттер).
10. Жиншин Н.И. Речь как проводник информации. М.1982 (4661, 117154 беттер).
11. Логвиненко А.Д. Чувственные основы восприятия пространства. М.1985 (621 беттер).

Жоспары:

1. Ес жөнінде түсінік .
2. Ес теориялары.
3. Ес түрлері.
4. Ес процестері.

1. Ес жөнінде түсінік

Біздің әрбір толғанысымыз, әсерленуіміз бен әрекетқилығымыз санамызда біршама уақыт (ұзақ, қысқа) сақталып, қажетті жағдайларда қайта жаңғыртуға келетін іздер салатыны баршаға мәлім. Осыдан, **өткен тәжірибемізден қалған іздерді жадымызда қалдырып, сақтап, кейін бұрын білгендерімізді жойып алмастан, оларды қайта танып, жаңғыртумен ақпарат топтауымыз ес деп аталады.**

Сонымен ес бірбірімен ұштасқан дара бөлектерден құралған күрделі психикалық процесс. Ес адамға өте қажет жан құбылысы. Оның арқасында субъект жеке басының өмірлік тәжірибесін жинақтап, сақтап, соңғы пайдасына жаратады.

Жантану ғылымы, осыдан, өз алдына келесі мәселелерді шешу міндетін белгілейді: санадағы өткен тәжірибе іздері қаншама уақыт сақталуы мүмкін?; есте қалдырудың ұзақ не қысқа мерзімді болуы неліктен?; ес іздері қандай өзгерістерге түсуі мүмкін?; естің адам танымына ықпалы қандай?

Сұрақтарға жауап іздеуде психология өзінің алғашқы эксперименттерін осы ес проблемасын зерттеумен байланыстырды. Өткен ғасырдың 80жылдары неміс психологі Г.Эббингауз ойлаумен байланысты болмаған таза ес заңдылықтарын ашты: мағынасыз әріп буындарын жаттата отырып, материалды есте қалдырудың негізгі шектерін белгіледі. Ал психиатр Э. Крепелина аталған тәсілді психикалық ауытқуы бар сырқаттардың есте қалдыру (жаттау) әрекетін тексеру үшін қолданды. Адам есінің бекуі және қайта жаңғыруымен байланысты негізгі заңдар Г.Э. Мюллер еңбектерінде жария етілді.

Алғашқы кездегі ес зерттеулері көбіне саналы ісәрекетпен байланыстырылды, ал XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында ғылыми іздену шеңбері кеңейе түсті, енді талдау аймағына есте сақтаудың жалпы табиғи, адамға да, жануарға да бірдей механизмдері алынды. Бұл тұрғыдан зерттеу жүргізген американ психологі Торндайк жануарлардағы дағдылардың қалыптасу заңдылықтарын ашып берді. Бұл үшін ол жануарларды лабиринтте жол табуға жаттықтырып, одан қалыптасатын дағдылардың бірізді беку процесін байқастырды. XX ғ. алғашқы он жылдығында ес процесін зерттеу жаңа ғылыми формаға еніп, ол И.П. Павлов ашқан шартты рефлексстер әдісімен байланысты болды. Есте қалдыруға ықпал жасаушы жаңа шартты байланыстардың пайда болуы мен олардың сақталу жолдары осы И.П. Павлов жаңалығына орай белгіленді. Бұл кезеңге дейінгі психологиялық зерттеулер естің ең қарапайым процестерімен ғана шектелген еді.

Ал естің ең жоғары, адамға өз өмірінің қалаған кезіңін жадқа түсіріп, оны пайдалануға мүмкіндік туғызатын ырықты және саналы формалары тек философтар тарапынан қарастырылып, олар естің табиғи формаларына қарсы қойылды да, жоғары сананың туындысы деп танылды. Сондықтан да естің жоғары формаларының пайда болуы мен даму себептерін айқындау философияда кун тәртібінде тіпті де қойылмады. (А.Бергсон)

Естің жоғары формаларының жүйелі зерттелуі орыс ғалымы Л.С. Выготский есімімен байланысты. Ол 20жылдар аяғында өз шәкірттерімен бірлікте естің жоғары формаларының дамуы жөніндегі мәселені қозғай отырып, олардың әлеуметтік негізге ие психикалық ісәрекеттің күрделі түрі екенін алғашқы рет дәлелдеді. Ұлы ғалымның ізбасарлары А.А. Смирнов және П.И. Зинченко естің саналы ісәрекетпен байланыстылығы жөніндегі жаңа әрі мәнді заңдарын ашып, жадта қалдырудың алға қойылған мақсатқа тәуелді болатынын дәлелдеп әрі күрделі материалды есте қалдырудың тәсілдерін белгілеп, ұстаз тағлиматын одан әрі толықтырды.

Ес психологиясын зерттеудің біршама нәтижелі болуына қарамастан, естің физиологиялық механизмдері мен өзіндік табиғаты көпке дейін сыр болып, философтар мен психологтар есті "материяның жалпы қасиеті" деуден аспады. Кейінгі 30 жыл ішінде ғана бұл ғылым бағытында кейбір саңлақтар көрініс берді. Бұл кезеңдегі зерттеулер нәтижесінде есте қалдыру, сақтау және жаңғырту тереңде жатқан биохимиялық өзгерістермен байланысты екені анықталып, оның РНК (рибонуклейн қышқылы) құрамындағы ауысуларға тәуелділігі және ес іздерін биохимиялық жолдармен екінші ағзаға егуге болатыны дәлелденді.

Ақырында, ес іздерін сақтауға қажетті ми аймағын табуға және есте қалдыру мен ұмытудың жүйкелік механизмдерін ашуға ниеттелген зерттеулер жарық көрді. Қазіргі күнде ес процесін тану психологиялық, физиологиялық және биохимиялық негіздердегі ізденістерге сүйенуде. Осыдан, адам есі біртекті қарапайым қызметтен құралмайтыны белгілі болып отыр. Оның құрамы сан алуан. П.Линдсей мен Д. Норман естің бірбіріне ұқсас 3 типі болатынын алға тартады: 1) сезімдік әсердің тікелей, нақты ізі; 2) қысқа мерзімді ес; 3) ұзақ мерзімді ес.

Сезімдік әсердің тікелей, нақты ізі. Бұл ес жүйесі біздің сезім мүшеміз қабылдаған дүние көріністерін толық әрі дәл сақтауға жәрдем береді. Мұндай жолмен еске түскен қоршаған орта ақпараты жадымызда өте қысқа мерзімге ғана орнығып, 0,10,5 сек. ішінде жойылып кетеді.

1. Қолыңызды 4 саусағаңызбен қағып, кейін одан келген сезімнің қалайша өшетініне мән береңіз: қағу тоқтағаннан соң да, болған қаққылау сезімі біршама уақыт сақталып барып, соң жойылады да, кейін тек қаққы әрекеті болғаны ғана есіңізде қалады.

2. Көзіңізді біраз жұма тұрып, кейін сәл мезетте ашумен, қайта жұмыңыз. Ашыпжұму арасында қасқағымда көрген заттарыңыздың бейнесі нақ күйінде көз алдыңызда біраз сақталып, кейін жайымен жойыла бастайды.

3. Қалам не сұқ саусағыңызды көз алдыңызда оңдысолды жүргізсеңіз, қозғалған затқа оның бұлдыр сағымы ергенін байқайсыз.

Қысқа мерзімді есте жоғарыда баяндалған жүйедегіге қарағанда материал басқаша тұрақтайды. Бұл жағдайда есте қалған бейне сезімдік деңгейдегі толық көріністей болмай, оқиғаның қандай да бір шағын баламасына сәйкес келеді. Мысалы, сізге қаратылған ақпарат оны құрайтын дыбыстар жүйесінде қабылданбай, біртұтас сөздер қалпында еске алынады. Әдетте, ұсынылған материалдың ең мәнді деген 34 бірлігі немесе кейінгі элементтері ғана қабылданады. Саналы, ерік күшін қосумен сол қабылданған сөздік материалды бірнеше рет қайталай отырып, оны есте біршама ұзақ мерзім сақтауға болады. Ал сезімдік естегі нақты бейне қайталанбайды, ол секундке жетпей, жойылады да, ұзарта сақтауға келмейді.

Ұзақ мерзімді ес. Баршаға белгілідей, осы мезетте болған оқиға мен атам заманда жүз берген тарихи жағдайларды есте сақтаудың арасында айтарлықтай өзгешелік бар. Осыдан, ұзақ мерзімді ес жадта сақтау жүйесінің маңызды да әрі күрделі түрі. Жоғарыда келтірілген 2 ес жүйесінің қамту аймағы өте шектелген: біріншісі шағын уақытқа жұмыс істесе, екіншісі материалдың кіші бір бөлігін ғана ұстап қалуға қабілетті. Ал ұзақ мерзімді естің уақыты да, қамту көлемі де шексіз. Бірнеше минуттан артық сақталғанның бәрі ұзақ мерзімді еске кіреді.

Ұзақ мерзімді еске байланысты қиыншылық бұл санадағы ақпаратты іздестіріп, таңдап, қажеттісін таба білу. Ал есіміздегі мәліметтің көптігі соншалықты, оны санмен айғақтау мүмкін емес. Солай болса да, сана қорымыздан қажетті дерек дер кезінде шыға келетініне таңданбасқа болмайды.

Бірақ ұзақ мерзімді естің де аймақ көлемінің шегі барын мойындамасқа болмайды, себебі ол өлшем мимен байланысты. Ғылымда дәлелденгендей, ми 10 млрд. нейроннан тұрады, ал әрбір нейрон аса көп санды ақпарат сақтауға қабілетті. Бірақ әрбір жеке адам миінің есте қалдырып, сақтау мүмкіндігі оның биологиялық, әлеуметтік дамуына тәуелді.

2. Ес теориялары

Ес механизмдерін психологиялық зерттеу тарихы басқа психикалық құбылыстарды үйренуден гөрі ертерек бастау алған. Алғашқы, кең етек алған естің ассоциативтік теориясы. Бұл теорияның мәні: дүние заттары мен құбылыстарының есте орнығуы мен қайта жаңғыруы бірінен бірі бөлектенген күйде емес, өзара байланысты "топталған не тізбектелген" (Сеченов) қалыпта жүреді. Осы процеске тәуелді мида

жадта қалдыру мен қайта жаңғыртудың физиологиялық негізі уақытша жүйке байланыстары түзіледі. Мұндай байланыстар психологияда ассоциациялар деп аталған. Ассоциациялардың бірі заттардың уақыт пен кеңістіктегі қатынас бейнесінен, яғни жанасу ассоциациясы, екіншісі олардың ұқсастығынан туған бейнеден, яғни ұқсастық ассоциациясы, үшіншісі қарамақарсылыққа негізделеді (контрастық ассоциациясы), төртіншісі себепсалдарлы қатынастардан туындайды (каузальдық ассоциация). Бұл бағыттағы теорияны ұсынып, дамытқандар: Аристотель, Юм, Д.Джеймс, Спенсер, И.М.Сеченов, И.П.Павлов.

Естің нейрондық теориясы. Адам миының құпиялары көп жағынан әлі ашылар емес. Ол өте құрылымды. Осы күрделі ақ уызды жиынтықтың жаңа ақпарат топтап, оны сақтай алу қабілетін қазіргі күндегі психология онда жүріп жататын құрылымдық немесе химиялық өзгерістермен байланыстырып отыр. Бұл теорияның негізгі мәні мынада: есте қалдыру мидің электрлік белсенділігімен, яғни мидағы химиялық не құрылымдық белсенділік қандай да бір жолмен ағзадағы электр қуатын арттырады. Бұл үшін қолай ес іздерін іске қосатын жүйке тізбегі болуы шарт. Физиология заңдарына орай нейрон жеткізген импульстер **аксон** (қозуды жеткізуші) арқылы бір жасушадан екіншісіне беріледі. Аксонның жасушамен тоғысқан жері **синапс** деп аталады. Жеке бір жасушаның өзіндегі осы синапстың саны мыңдаған. Синапс негізінен екі түрде қызмет етеді, бірі қоздырушы, екіншісі тежеуші. Сонымен, қысқа мерзімді не ұзақ мерзімді естің екеуі де бірдей қозушы немесе тежелуші жүйке элементтерінің бірбіріне әсерінен туындайды. Айырмасы қысқа мерзімді ес белгілі нейрондардың уақытша электрлік белсенділігінен болады да ұзақ мерзімді ес нейрондардың тұрақты құрылымынан келіп шығады.

Естің биохимиялық теориясы. Нәсілдік негізде жатқан химиялық процестер ашылуымен ғылымда сол процестің есте қалдыруға ықпалы жоқ па деген ой пайда болды. Әр ағза үшін тән болған генетикалық ақпарат ДНК (дезоксирибонуклейн қышқылы) молекулаларында шоғырланады, ал оны тасымалдау басқа (РНК) нуклейн қышқылының молекуласымен орындалады. ДНК ағзаға тән әр жаңа генетикалық есті өзінде сақтайтындықтан, оның өзі немесе РНК игерілген тәжірибені де бірден бірге өткізуі мүмкін деген болжам жасалды. Эксперименттер нәтижесінде тәнді құрайтын молекуланың химиялық құрылымы тіршілік иесінің тәжірибе топтауымен өзгеріске келетіні анықталды. Бұл келесі сұрақты туындатты: үйрету барысында өзгерген РНК молекуласы жаңа пайда болған дағды жөніндегі мәліметті өзінде сақтай ма не сақтамай ма? Эксперимент барысы: жануар қажетті әрекетті орындауға үйретілгенді. Оның жүйке жүйесінің бір аймағынан РНК молекуласы бөліп алынды, кейін ол игерілген білікті екінші жануарға өткізу үшін жаңа ағзаға егілді. Үйретілген жануардың РНК молекуласын қабылдаған екінші жануар (жалпақ құрт) алғашқысының дағдысын қайталап берді.

Тағы бір эксперимент. Планари құрттары бірі бірін қорек етеді. Егер бір планариді белгілі бір әсерленуге үйретіп, оны турап, үйретілмеген екіншісіне жегізсе, онда кейінгі құрт та алғашқысының әрекетін қайталайтыны байқалған (Д.МакКоннел).

Аталған эксперимент тәжірибелерден естің ерекше іздері дене молекулаларындағы химиялық бірікпелерде таңбаланып (кодталып), организмде еркін қозғалыста болатыны және олардың бір жануардан екіншісіне ауысатыны толық дәлелденді.

3. Ес түрлері

Есте қалдыру және қайта жаңғырту үшін жұмсалатын әрекеттердің сипатына орай естің әр түрі келесі негізгі үш өлшемге (критерий) сәйкес болуы шарт: 1) әрекеттегі басымдау болған психикалық белсенділіктің сипаты бойынша ес қозғалысты, сезімдік, бейнелі және сөз логикалы болып бөлінеді; 2) ісәрекет мақсатына орай ес ырықты және ырықсыз болуы мүмкін; 3) дүниелік ісәрекеттегі ролі мен орнына тәуелді жатталып, сақталу мерзімінің мөлшеріне байланысты қысқа мерзімді, ұзақ мерзімді және нақты қызметтік (оперативная) естер ажыралады.

Қозғалысты ес әрқилы қимылқозғалыстар мен олардың бірлікті жүйесін есте қалдырып, сақтап және қайта жаңғырту. Кейбір адамдарда осы ес түрі басқаларынан гөрі басымдау келеді. Ондайлар, мысалы, музыкалы шығарманы дауыспен қайталай алмаса да, бимен көрсетуге шебер. Ал екінші біреулердің қозғалысты есі тіпті шабан. Бұл ес түрінің әрқандай еңбектің дағдыларын қалыптастыруда, балалардың жүру, жазу әрекеттерінің қалыпқа түсуінде және т.б. маңызы өте үлкен. Қозғалысты ес болмағанда, біз қажетті әрекет пен қимылдарымызды әрдайым жаңадан үйреніп баруымызға тура келер еді. Жақсы дамыған қозғалысты ес адамның әрекет ептілігінен, еңбектегі ұқыптылығы мен "бармағынан өнер тамғанынан" көрінеді.

Сезімдік ес. Әдетте, қажеттеріміз бен қызығуларымыздың, қоршаған ортамен қатынасымыздың

қаншалықты тиімді не зиянды, ұнамды не жағымсыз орындалып жатқанын көңілкүйімізбен танытамыз. Осыдан, көңілкүй (эмоция) есі адам өмірі мен ісәрекетінде өте үлкен маңызға ие. Басымыздан өтіп, есімізде сақталған сезімдер әрқашан бізді әрекетке ынталандырады немесе өткендегі жағымсыз әсерлерге тап келтірген оқиғалардан сақтандырады. Сізбен қатынасқан адамның көңілін аулау, оқыған кітабыңыздың кейіпкерімен қосылып, толғанысқа түсуіңіз осы сезімдік еске негізделген.

Бейнелі ес елестерге, табиғат көріністеріне, сонымен бірге дыбыстар, дәмге негізделген жад іздері. Ол көру, есіту, сипай сезу, иістік және дәмдік болып бөлінеді. Егер көру, есіту естері әрбір жете дамыған адамның өмірлік бағытбағдарында қалыптасатын болса, онда сезімдік, иістік пен дәмдік естер адамның кәсіптік қасиеттеріне жатады. Сәйкес түйсіктер сияқты мұндай ес түрлері ісәрекет шарттарына орай қарқынды дамып, кейде кемістігі болған ес түрлерінің орнын толықтыруда керемет деңгейлерге көтерілуі мүмкін, мысалы, соқырдың денесімен сезінуі, естігіштігі, ал кереңнің көргіштігі, иіскей, жанаса сезгіштігі ж.т.б.

Сөздіклогикалы (мағыналы) ес мазмұнына біздің ойөрісіміз кіреді. Ой тілсіз өрнектелмейді, сондықтан ой тек мағыналық ғана болмай, сөздіклогикалы болатыны осыдан. Біздің ойымыз әртүрлі тіл формаларымен берілетіндіктен, оны қайта жаңғырту материалдың тек негізгі мазмұнын жеткізумен не сөзбесөз қалтқысыз қайталануымен жүзеге асуы мүмкін. Егер кейінгі жағдайда жадқа алатынымыз мағыналық өңдеуге түспейтін болса, онда оның өзгеріссіз жадталуы логикалы емес, механикалық жаттауға айналады.

Сөздіклогикалық, мағыналы есте басты мән екінші сигналдық жүйеде. Сондықтан да, қарапайым формадағы қозғалыс, бейнелі және эмоционалды естер жануарларда да байқалатын болса, мағыналы ес түрі адамға ғана тән қасиет. Сөздіклогикалы ес басқа ес түрлерінің дамуына арқа сүйей отырып, оларға жетекшілік етеді және өз дамуымен олардың жоғары деңгейге көтерілуіне ықпалын тигізеді. Оқу процесіндегі шәкірттің білім игеруі мен топтауы, негізінен, осы мағыналық еске байланысты.

Ісәрекет мақсатына байланысты ес ырықты, ырықсыз болып бөлінеді. Арнайы есте қалдыру не еске түсіру мақсаты болмаған психикалық процесс ырықсыз көрініс беріп, ал егер бұл процесс мақсатты бағдарланған болса, ырықты сипатқа ие. Кейінгі жағдайда есте қалдыру мен қайта жаңғырту арнайы мнемикалық (жаттау, еске түсіру) әрекеттерге орай жүзеге келеді.

Ырықсыз не ырықты болудан ес дамуының бірізді, кезекпен келетін 2 деңгейі құралады. Адам өмір тәжірибесінің көбі ырықсыз ес жәрдемімен жинақталып, соның арқасында арнайы дайындықсыз қажетті болған тұрмыстық біліктеріміздің қоры қалыптасады. Бірақ ісәрекет барысында адамның өз ісәрекеттерін басшылыққа алу қажеттігі де туындап қалады. Бұл жағдайда іске ырықты ес қосылады да, осыдан бізге керекті болған материалды алға ниет қып белгілеумен жаттаймыз немесе еске түсіреміз.

Кейінгі жылдары зерттеушілер назары есте қалдырудың бастапқы кезеңіне, сыртқы әсерлер іздері бекінгенге дейін өтетін процестерге аударылуда. Қандай да материал есте қалдырылуы үшін, ол субъект тарапынан тиісті дәрежеде өңделіп, игерілуі тиіс. Ал бұл үшін белгілі уақыт аралығы қажет, яғни сырттан түскен әсерлердің басы бірігетін (консолидация следов) уақыт. Бұл процесс жаңа ғана болып өткен оқиғаның біздің субъекттік санамызда бірден ұмытылмай, онда толғаныс пайда етуі: болып өткен оқиға енді жоқ болса да, біз оның көріністерін елестетеміз, құлағымыздан шуы кете қоймайды. Мұндай процестер тұрақты болмайды, жойылып та кетеді, бірақ тәжірибе топтастыру механизмдерінің қызметінде үлкен роль ойнағандықтан, ол есте қалдыру, бекіту және қайта жаңғырту үшін қажетті естің ерекше формасы ретінде **қысқа мерзімді ес** деп танылған. Бұл ес түрі, жоғарыда көрсеткеніміздей, материалды аз уақыт аралығында ғана сақтау мүмкіншілігіне ие.

Нақты қызметтік ес (оперативная память) адамның нақты ісәрекет мезеті мен қажетіне орай қозғалыстар және қимылдарды орындауына байланысты іске қосылады. Қандай да бір күрделі әрекетті орындау үшін оны бөлшектеп алуымыз керек, кейін әрекеттің әр бөлігі бойынша нәтижеге келіп, екіншісіне өтеміз. Осы екі арадағы нәтиже сол мезеттегі қажеттігімен есімізде тұрады, ал ақырғы көзделген мақсатқа жақындаған сайын есіміздегі алдыңғы бөлік нәтижелері әрқайсысы өз кезегімен ұмытылып, естен шығып, келесі әрекет бөлігінің ақпаратына орын босатқандай болады. Орындалатын әрекет бөліктерінің көлемі мен аумағы әртүрлі, мысалы, балақай жеке әріпті қинала танудан бастаса, ересек адам, тіпті маман болса, кітап беті мазмұнын тұтастай қабылдауы мүмкін. Қызметтік естің жоғары деңгейде, нәтижелі болуы адамның **ниетті жаттығуларына** байланысты.

4. Ес процестері

Есте қалдыру. Есте қалдырудың бастапқы формасы ырықсыз, ниеттелмеген мнемикалық әрекет, яғни мақсаты болмаған, арнайы тәсілдерді қолданбайақ жадта қалдыру. Бұл болған әсерден ми қабығындағы кейбір қозу іздерінің санада бекіп қалуы. Ми қабығындағы әрқандай процесс соңында бекімі әр деңгейде болған із қалдырады.

Өмірде кездестіргендердің көбі адам есінде ырықсыз орнығады: төңіректегі заттар, құбылыстар мен тұрмыстық оқиғалар, адамдардың қылықтары, әншейін оқыла салған кітап мазмұны ж.т.б., ал енді олардың әрқайсысының жадталуы бірдей емес. Әдетте, адам үшін өмірлік маңызды нәрселер, қызығулары мен қажеттіктеріне орай және ісәрекет мақсаты, міндетіне байланысты заттар мен оқиғалар жеңіл есте қалады. Тіпті ырықсыз есте қалдырудың өзі де таңдамалы сипатты, адамның төңірекке қатынасының берік не әлсіз болуынан.

Ырықсыз есте қалдырудан адамның алдына мақсат қоюынан болатын ырықты, ниеттелген есті ажырата білу керек. Мұндай есте ақпараттардың санада бекіп қалуы үшін адам арнайы тәсілдер қолданады, күрделі ақыл ой әрекетін пайдаланады. Оқу барысында ниетті есте қалдыру көп жағдайда жаттап алу формасында орындалады, яғни оқу материалы толық әрі мүлтіксіз жатталғанша, көп мәрте қайталанады. Жаттап алуды мақсат етіп қою маңызды роль ойнап, ол есте қалдыру үшін болған барша ісәрекеттің мәнін айқындайды. Осыдан, ырықты есте қалдыру ырықсыз, ниеттелмеген есте қалдыруға қарағанда анағұрлым өнімді келеді.

Өмір барысында біз қабылдайтын заттың көбі алдымызға қойған арнайы мақсаттарға негізделмесе, есте тұрмайды. Сонымен бірге, егер алға осы міндет қойылып, оны іске асыру үшін қажет болған шаралар орындалып барса, есте қалдыру тиімді нәтижеге жетіп, санада берік орнығады. Бұл жағдайда жалпы міндеттер белгіленумен бірге (тұтастай жаттап алу), жеке, арнайы міндеттердің де болғаны жөн. Мысалы, бір жағдайда негізгі, басты ойпікірді есте қалдыру мақсаты тұрса, екіншіде сөзбесөз жаттап алу, ал үшінші бірде деректерді тізбектей жаттау ниеті тұрады.

Түсінікті болатын да, есте қалатын да ең алдымен біздің ісәрекетімізбен тікелей байланыстағы заттар, құбылыстар. Бірақ біздің мақсатты әрекетіміздің мазмұнынан тыс, ырықсыз есте қалдыруға негіз болған әрекетке енбеген нәрселер көбіне ырықты есте қалдырудың болмағанынан ойда қала бермейді. Қалай болғанда да ескерілетін жәйт: біздің жүйелі білімдеріміздің көбі арнайы әрекетшаралардың нәтижесінде пайда болады, жинақталады. Мұндай ниетті әрекеттің басты мақсаты қажетті материалды есте сақтап қалу. Есте қалдыру және тұрақтанған материалды қайта жаңғыртуға бағытталған мұндай әрекет **мнемикалық** (мнема ес) **әрекет** деп аталады. Мнемикалық әрекетте адам өзіне ұсынылған материалдан қажетті бөлігін таңдап, оны есте қалдыру міндетін қояды. Барша жағдайда адам өзіне есте қалдыруға ұсынылған нысанды басқалардан айыра біліп, қосымша әсерлерге берілмей, қайта жаңғырту кезінде сол материал шеңберінен ауытқымауы қажет. Мнемикалық әрекеттің таңдамалылығы осында. Материалды жаттап алу, оны есте сақтау және жатталғанды еске түсіру мақсатында өткендегілерді саналы сараптау саналы ісәрекеттің айрықша формасы болып саналады.

Механикалық және мағыналық есте қалдыру. Есте қалдырудың табысты болуы адамның жадында сақтауға қажетті болған материалының мағынасын толық түсіне білуіне тәуелді. Механикалық жаттауда сөздер, заттар, оқиғалар мен әрекеттер қабылдау негізіндегі ретімен, қандай да бір өзгеріссіз, сол қалпында есте орнығады. Мұндай есте қалдыру барысында адам жатталуға тиіс нәрселердің кеңістік пен уақыт ішіндегі өзара жақындығына сүйенеді. Ал мағыналы есте қалдыруға келетін болсақ, ол материал бөлшектері арасындағы көзден таса, ішкі логикалық байланыстарына негізделеді, яғни мұндай естің астарында екінші сигналды жүйенің жалпыланған байланыстары жатады. Осыдан, мағыналы есте қалдыру оның механикалық түрінен әлдеқайда тиімді келеді. Механикалық жаттау тиімдігі шамалы, көп еңбектеніп, сан мәрте қайталауды керек етеді; мұндай жолмен жатталғандар қажетті кезінде еске түсе бермейтіні де бар. Ал мағыналы жаттау адамды шектен тыс еңбектерден азат етіп, үлкен де нық нәтижелерге кенелуіне жол ашады.

Түсінімді және берік есте қалдырудың шарттары. Материалды түсініп, ұғу үшін әртүрлі әдістерді қолдануға болады. Игерілетін материалдың өзекті ой топтары бөліп алынып, жоспар түрінде өрнектеледі. Жоспардың әрбір атамасы мәтіннің белгілі бөлігінің жалпыланған тақырыбына айналады. Бір бөлшектен екіншісіне өте отырып, материалдың негізгі мағыналарының логикалық бірізді тізбегі құрылады. Мәтінді қайта жаңғырту кезінде қажетті материал жоспар тақырыбы төңірегіне шоғырланып, оны еске түсіру жеңілдейді. Жоспар түзуге машықтану адамды оқуға, қызықтырған мәселелердің ішкі байланысы мен тәртібін байқап баруға үйретеді. Жоспар түзіп жаттауға дағдыланған оқушылардың білімі жоспарсыз есте қалдыруға тырысқан шәкірттердің білімінен анағұрлым артық та берік болатыны сөзсіз.

Материалды ұғудың пайдалы әдісі **салыстыру**, яғни заттар, құбылыстар мен оқиғалар арасындағы бірбіріне ұқсастық пен ерекшелікті тани білу. Мұғалім көп жағдайда балаларға жаңа танымды түсіндіруде оны өткендегілермен салыстырып отырады, осылайша ол жаңа материалды оқушыларда қалыптасқан білім жүйесіне ендіріп барады.

Материалдың түсінімді болуы оның **нақтылығында**. Бұл үшін жалпы ережелер мен анықтамаларды нақты, күнделікті өмірде кездесетін есептер мен мәселелерді шешу, байқаулар мен дәрісханалық жұмыстар арқылы түсіндіріп бару қажет.

Есте берік қалдырудың жолы **қайталап тұру**. Бұл білім, ептілік, дағдыларды игерудің өте маңызды шарты. Бірақ мұндай ісәрекет өнімді болуы үшін қайталау жұмыстары белгілі талаптарға сай орындалуы тиіс: қайталау белсенді және әртүрлі болуы лазым (мысалдар келтіру, сұрақтарға жауап беру, схема сызу, таблица түзу, көрнекі құрал жасау т.б.). Белсенді қайталау барысында екінші сигналдық жүйе жанданып, материалды ұғына түсінуге нәр береді.

Қайталаудың әртүрлі формада іске асуы, игерілетін материалдың өмірмен, күнделікті тұрмыстық **практикамен** ұштасып баруы есте қалдырудың толыққандылығын қамтамасыз етеді. Енжар (пассив) қайталаудан пайда шамалы. Қайталау уақытын реттестіріп барған жөн. Уақытқа байланысты қайталау екі әдіспен орындалады: **жинақты** және **бөлшектенген**. Бірінші әдісте материал бір отырыста жатталады да, оның қайталануы үздіксіз, бірнеше рет орындалады. Мысалы, оқушының өлеңді жаттап алуы үшін 12 қайталау қажет болса, ол сол мәтінді 12 рет оқып, толық есте қалдырмағанша, жұмысын үзбейді. Ал бөлшектенген қайталауда мәтіннің әр оқылу арасы бірқанша уақытпен ажыратылады. Бөлшектенген қайталау жинақты қайталаудан тиімділеу. Уақыт пен қуат үнемделеді, білім игерілуі мен жадта қалуы берік болады. Сондықтан да тәжірибелі мұғалімдер оқу материалын бүкіл жыл бойы қайталап баруға тырысады, бірақ жиі қайталаулардан балалар жалықпасы үшін олардың түрін, формасын, әдістерін алмастырып отырады, өткен материалды жаңа байланыстарға қосып барады.

Психологияда жаттау әдістерінің 3 түрі аталған: **тұтастай, шамалап, аралас**. Бірінші әдіс: материал мәтіні бастан аяқ, тұтастай бірнеше рет, толық игерілгенше қайталады. Екіншісінде материал бірнеше бөлікке ажыратылады да, әрқайсысы өз алдына бірнеше қайталанып, жатталады. Аралас жаттауда тұтастай игеру және шамалап есте қалдырумен материал элементтері біріктіріледі. Бүтін материал алдымен толық, көлеміне орай бір не бірнеше рет оқылады, кейін қиын тараулары бөліп алынып, өз алдына жатталады, ақырында бүтін мәтін қайтадан толық жаттауға түседі.

Есте қалдырудың нәтижелі болуы материал **сипатына** да тәуелді. Көрнекібейнелі нысан жалаң сөзден гөрі тәуір есте бекиді; мағыналы ұштасқан мәтін жеке, байланыссыз сөйлемдерге қарағанда оңай жаңғыртылады. Түсіндірме (объяснительный) мәтіндермен салыстырғанда суреттеме (описательный) мәтіндер оқушылар есінде тез орнығып, ұзақ сақталады.

Табысты есте қалдырудың және бір тиімді жолы қажет материалды **жүйелестіре білу**, яғни есте қалдыруға керек болған заттарды қандай да белгілері бойынша топқа жіктеп, біріктіру, мысалы, түріне, көлеміне, формасына, оқиғалардың өту уақытына т.с.с.

Есте сақтау. Адам есінде қалдырғанды біршама уақыт аралығында жадта сақтап тұру қабілетіне ие. Есте сақтау ес процесінің құрылымдық бөлігі ретінде өз заңдылықтарына бағынады. Есте сақтау **динамикалық** (қозғалмалы) және **статикалық** (тұрақты) түрде көрінуі мүмкін. Динамикалық есте сақтау мезетті қызметтік (оперативная) есте орын иелеп, ал статикалық ұзақ мерзімді есте әрекетке келеді. Динамикалық есте сақтауда жатталған материал өзгеріске түсе бермейді, ал тұрақты есте, керісінше, қайта құрылып, өңделеді.

Ұзақ мерзімді есте сақталатын материал сырттан үздіксіз келіп жатқан жаңа ақпараттардың әсерінен ұдайы қайта жасалып жатады. Мұндай процесте естің жаңалануы әртүрлі формада өтуі мүмкін: есте сақталған материалдың кейбір бөліктері жойылады, бірінің орнына екіншісі келеді, материалдың орналасу кезегі өзгеріске түсіп, қажет бір жалпылыққа келтіріледі. Бұның барлығы қайта жаңғырту кезінде байқалады. Ақпараттың сақталғаны және оның өзгеріске түскенін естің келесі екі процесінде анықтау мүмкін, бұлар тану мен қайта жаңғырту.

Тану және қайта жаңғырту. Қандай да нысанды тану сол объекті қабылдау кезінде көрінеді, яғни объектінің қабылдануы адамда бұрыннан қалыптасқан ес неме се қиял елестері негізінде іске асырылады.

Затты не құбылысты тани отырып, біз оны белгілі бір категориялар тобына жатқызамыз. Тану өзінің дәлдігі және толықтығына орай әртүрлі дәрежеде болуы мүмкін. Танудың ең төменгі дәрежесі адамның алдындағы затты дәл біле алмай, тек шырамытуынан білінеді. Ал аса жоғары тану дәрежесі адамда қабылданатын зат бойынша ешқандай күмәні болмаған жағдайда байқалады; толық тануда субъект қабылданып жатқан нәрсені қалтқысыз белгілі топқа жатқызып, онымен қандай жағдайда кез болғанын айтып бере алады немесе оны танитыны жөнінде қосымша айғақтар келтіреді.

Қайта жаңғыртудың танудан өзгешелігі: ол танудан соң іске асады немесе тіпті тікелей танусыз, одан тыс жүзеге келуі мүмкін. Сондықтан да бұрынғыны қайта жаңғырту процесі танудан гөрі күрделірек келеді. Мысалы, оқушы мәтінді қайта оқи отырып оңай таниды, ал кітап жабық болып, мәтінді тікелей көрмесе, ол, әлбетте, біраз қиналады.

Қайта жаңғырту материал бөліктерін өз кезегімен еске түсіру арқылы жүргізіледі, бұл жағдайда іске белсенді еріктік әрекет қосылады.

Материалды еске түсіруде жоспарлы берілген сұрақтардың көмегі үлкен. Сұрақтар баланы негізгі мақсатқа жетелеп, материал мәтіндері арасындағы уақытша байланыстарды (ассоциация) қоздырып отырады. Кейде сұрақтар орынсыз қойылып, екіұшты болса, баланың материалды еске түсіруіне кедергілік етеді. Бұл мұғалімнің есінде әрдайым сақталғаны жөн. Қайта жаңғырту ырықты және ырықсыз орындалуы мүмкін. Еске түсіру бұл әрқашан ырықты, ниеттелген әрекет: адам алдына күні бұрын еске түсіруді мақсат етіп қояды, ол үшін ой толғанысына батып, ерік күшін қосады. Ал ырықсыз жаңғырту өздігінен жүріп жататын процесс, оның негізінде дүние заттарының уақыт пен кеңістікте болған ұқсастық, сыбайластық немесе қарамақарсылық байланыстары жатады.

Қайта жаңғырту тікелей немесе жанама болып бөлінеді. Тікелей қайта жаңғыртуда аралық байланыстарды еске түсірудің қажеті болмайды (мысалы, көбейту кестесін жатқа айтып беру). Жанама қайта жаңғыртуда адам байланыстырушы аралық тетіктерді пайдаланады, олардың ішіне жаңғыртылуы тиіс материалға (нысанға) қатысы бар тірек сөздер, бейнелер, сезімдер мен әрекеттер кіреді.

Ұмыту. Ұмыту процесі еске түсіре алмау немесе тану мен қайталап айтып берудегі қателесуде көрінеді. Ұмытудың физиологиялық негізі уақытша жүйке байланыстарын жандандыруға кедергі етуші ми қабығындағы тежелу әрекеттері. Көбінесе бұл жағдай материалды еске сақтап тұруға ниеттелген қайталаулардың уақтылы болмауынан туындайтын, ойда қалдырғанды біртебірте сөндіріп барушы тежелу процесіне байланысты. Толық жаңғырта алу мен бүтіндей ұмыту аралығында психологияда "ес деңгейлері" деп аталған тану кезеңдері байқалады. Мұндай деңгейлер үшеу: 1) қайта жаңғыртушы ес; 2) тану есі; 3) тану мен жаңғыртуды жеңілдетуші ес. Мысалы, оқушы өлеңді жаттап алды. Егер уақыт өтуімен шәкірт жаттағанын түгелдей жаңғырта, айтып берсе, онда балада бірінші деңгейдегі, ең жоғарғы естің болғаны; егер оқушы жаттағанын айтып беруде көп қателессе, бірақ оны кітаптан немесе басқаның айтуында тани алса, екінші деңгейлі еске ие болғаны; егер оқушы жаттағанын өз бетінше кітаптан да, басқаның еске салуымен де қайталап, айтып бере алмай, бірақ толық еске түсіріп, айтып беру үшін, қайта жаттауда аз уақытта нәтижеге ерісе алса, онда үшінші деңгейлі еске ие болғаны.

Ұмыту материал құрылымын түзуде, яғни жоспарлауда, оның кейбір мәнді бөлшектерін назардан тыс қалдыруда, жаңа жаттағандарын ескілерімен шатастыруда көрініс береді. Ұмытшақтықты жеңу үшін оның туындауына себепші келесі заңдылықтарды білу қажет:

1. Ұмытудың уақыт ішінде желісі әртүрлі. Жатталғанның есте тұрмауы әсіресе материалды бірінші қабылдаудың ізін ала болады, ал кейін дейділеген ақпарат ұмытыла бермейді.
2. Қабылданған материалды қайталап бару жұмыстарын кейінге ысырып қоймай, дер мезгілінде орындап тұрған жөн.
3. Қабылдаудың ізін ала ұмытылған материал бірқанша уақыт өтуімен қайта еске оралады. Бұл құбылыс психологияда **реминисценция** (жобалай еске түсіру) деп аталған.
4. Материалдың тез естен шығып, ұмытылуы, оның түсініксіздігінен, мағынасына жете ене алмағандықтан да болады. Сондықтан әрдайым мұғалім ұсынылған материалдың жеткілікті деңгейде түсінімді болғанын анықтап алғаннан соң ғана оны есте қалдыруға байланысты жаттығуларға өткені дұрыс.

5. Адамның ұмытшақ болуының үлкен бір себебі оның айналысқан материалының қызықты болмай, тұрмыстық қажеттілікпен байланыспауынан келіп шығады. Осыдан да ересек адамдардың көбі өз кәсібіне, өмірлік қызығуларына орай өткен оқиғалар мен кезіккен ақпараттарды жадынан шығармайды.

6. Ұмыту желісі материал көлемі мен оны игеру қиыншылықтарына тікелей байланысты.

7. Ұмыту процесінің кем болуы үшін жаттау қызметінен кейінгі ісәрекет алдыңғы жаттауға кедергі болмай, оны қайталауға байланысты жұмыстармен ұштастыруға мүмкіндік бергені орынды.

8. Ұмытшақтыққа себепші көп факторлардың ішінде аса қатерлісі адам жүйке жүйесінің әртүрлі сырқаттарға шалдығуы мен бас құрылымының кездейсоқ соққылар мен жарақаттар алуы. Ұмыту қызметі бабымен шаршауға да байланысты. Қажетті материалға назар аударуға кедергі келтіретін шектен тыс әсерлер де ұмытшақ болуға өз ықпалын тигізбей қоймайды.

Ұмытшақтықпен күресте жоғарыда келтірілген жаттаудың ғылыми негізделген әдістерін білу көп жәрдемін тигізеді сөзсіз. Бұл ұсыныстарды елемеуден материалды есте қалдыру мен есте сақтау үшін бекерге уақыт жойып, көп еңбек сарп етіп, ақырында межелеген нәтижеге жете алмай қалу екінің бірінде болатын жағдай.

Естің бұзылысы. Ес қызметінің қажетті деңгейінен кері ауытқуы астарында психологиялық талдауды қажет ететін әртүрлі жағдаяттар жатыр. Мидың психикалық қалпы ең алдымен ес бұзылысынан көрінеді. Мұндай ақылес сырқаты көбіне ағымдағы оқиғаларды есте қалдыруға қажет болған ырықсыз (тікелей) естің бұзылуымен байланысты, яғни адам жаңа ғана көрген, білгенін қас қағым уақыт өтпей ұмытады, бірақ өткендегілерін түгелдей, жақсы болжастыра алады. Науқас адам атам заманда не оқығаны, қандай қызмет атқарғаны жөнінде жайжапсарын қалдырмай еске түсіріп беруі мүмкін, ал осы бүгін тамақтанды ма, жоқ па; қажет адамымен кездесті ме, кездеспеді ме бұған жауап таба алмай, мүдіріп қалуы таң қалғандай. Бұл адамдағы қайта жаңғырту, еске түсіре, жадқа айтып беру қабілетінің жойылуы деген сөз.

Ес бұзылысы кейде өткендегі оқиғаларды да қайта тіктей алмаудан көрінеді: науқас адам өмірінде не болғанынан түк хабарсыз, бұрынғыны бүгінгісімен шатастырады, жыл, айларын алмастырады, яғни уақыт пен кеңістік өлшемдерін таразылай алмайтын жағдайға түседі. Сонымен бірге, науқас адам санасында өте бір ұзақ уақытта болған қандай да бір оқиға, жағдай естен кетпестей орын тебуі мүмкін.

Кейбір жағдайларда ес өз желісінің (динамика) бұзылуынан да көрінеді: адам белгілі бір уақыт аралығында тәп тәуір жаттап, материалды қайта жаңғырта алса, ал қысқа бір мерзім өтумен бұл қабілетінен айырыла қалады. Мұндай сырқатқа шалдыққандар кейде оқыған, білгендерін түбелегін түсіре, тәптіштеп айтып беріп отырса, біраздан соң әйтеуір жай нәрсені есіне түсіре алмай, қиналады. Мұндай жайлардан адам есі үзіліске түсіп, оның ой жүрісінің бұзылғанын байқаймыз.

Ес бұзылыстарын зерттеу ми сырқаттарының белгілерін дәл танып, болжастырумен бірге адамның өте күрделі ес қызметінің психологиялық тетіктеріне және жалпы ми табиғатына байланысты сырларды ашуға мүмкіндік береді.

Қайталау және бекіту сұрақтары

1. Қандай психикалық құбылысты ес деп атаймыз?
2. Ес табиғатын түсіндіруге байланысты жүргізілген зерттеулер мәні неде?
3. Естің қызметтік сапасына орай түрлері қандай?
4. Ес теорияларының әрқилы болуының негізі неге байланысты?
5. Жадта қалдыру, қайта жаңғырту үшін орындалған әрекеттердің сипатына орай ес қандай түрлерге бөлінеді?
6. Есте қалдыру формалары қандай?
7. Берік есте қалдыру үшін орындалатын шарттар қандай?

8. Тану және қайта жаңғыртудың мәні және олардың ерекшеліктері қандай?

9. Ұмыту деген не және ол қандай себептерден туындайды?

10. Ес бұзылысы неден көрінеді?

Тақырып бойынша семинар жоспары

1. Ес жөнінде жалпы түсінік және оған байланысты зерттеулер мен теориялық көзқарастар.

2. Ес түрлері және олардың ерекшеліктері.

3. Ес және жеке адам.

Өзіндік оқуізденіс, ғылымизерттеу (курс, бақылау, реферат, баяндама) жұмыстарының тақырыбы

1. Ес түрлерінің өзара байланысы мен ықпалы.

2. Ес ерекшеліктері және адамның дара қасиеттері.

3. Психологиядағы ес теориялары.

4. Ес дамытудың тәсілдері мен шаралары.

Әдебиеттер:

1. 1 дәрісбаяндағы әдебиеттер.

2. Аткинсон Р. Человеческая память и процесс обучения. М., 1980. (27203, 273292, 362427).

3. Вейн А.М. Память человека. М., 1973 (6198, 131207 беттер).

4. Лурия А.Р. Внимание и память. М., 1985 (1020, 4751 беттер).

5. Ипполитов Ф.В. Память школьника. М., 1978 (2845 беттер).

6. Николов Н. И др. Загадка тысячелетий. Что мы знаем о памяти. М., 1988 (6783 беттер).

7. Громова Е.А. Эмоциональная память и ее механизмы. М., 1980 (7090 беттер).

8. Дудкин К.Н. Зрительное восприятие и память. Информационные процессы и нейронные механизмы. Л., 1985 (1129 беттер).

9. Зинченко П.И. Непроизвольное запоминание. М., 1961.

10. Ляудис В.Я. Память в процессе развития. М., 1976 (220246 беттер).

Жоспары:

1. Ойлау жөнінде түсінік.
2. Ойлау жөніндегі теориялар.
3. Ойлау формалары.
4. Ой операциялары.
5. Ойлау әрекеті түрлері.
6. Ойлау және жеке адам.

1. Ойлау жөнінде түсінік

Адам өзіне қоршаған ортадан келіп түскен ақпарат арқылы тек сыртқы дүние көріністерін нақтылап қоймастан, қабылданған заттың ішкі, мағыналық тараптарына да назар аударады, заттардың өздері жоқ болса да, олардың тұрқы мен қасиеттерін жобалап таниды, уақыт пен кеңістікке орай болмыс өзгерістерін болжастырады, ұшқыр ой қанатын ерттеп, әлем мен мәңгілікте шарықтайды. Мұның бәрі де ойлау процесіне байланысты адамзат мүмкіндігі. Жантану ғылымында ойлау бұл тұлғаның шындықты жалпылама және жанама бейнелеуге бағытталған танымдық әрекеті. Түйсік пен қабылдаудан бастау ала отырып, ойлау тікелей сезімдік біліктер аймағынан шығып, нақты қабылдаумен білуге мүмкін болмаған дүние құбылыстарын жанама қорытындылау арқылы біліп, танымдық шектерімізді кеңейтуде жәрдемдеседі. Мысалы, айна сыртында ілулі тұрған термометрге қарап, күннің суықтығын байқаймыз.

Түйсік пен қабылдау құбылыстардың жеке тараптарының әр мезгілдегі кездейсоқ байланыстарын танытады. Ал ойлауда сол түйсіктер мен қабылдау деректері топтастырылады, салыстырылады, олардың арасындағы қатынастар ашылып, ажыратылады. Сезімдік негіз де танылған заттар мен құбылыстардың қасиеттеріне сүйене отырып, ойлау арқылы заттардың тікелей көрінбеген, тереңдегі жаңа қырлары мен сырларын топшылайды. Сонымен, ойлау қоршаған дүниенің мәнін жалпылай түсінуге, болмысты заңдылықты байланыстар мен қатынастар негізінде тануға мүмкіндік береді.

Заттар арасындағы байланыстар мен қатынастарды ашу ойлаудың басты міндеті, осыданақ ойлаудың болмысты тереңдей тануға бағытталған ерекше сипаты көрінеді. Ойлау қатынастар мен байланыстарды ғана емес, сонымен бірге қасиеттер мен мәнді белгілейді; бірақ қатынастар тек ойлаумен ғана көрініп қоймайды. Шынында да, біздің қабылдаудағы танитынымыз дербес элементтердің жай қосындысы емес, осы деңгейдің өзінде де болмыс қасиеттері мен заттары өзара қатынасты бірлікте болып, ойлаудың дүниетанымдық қызметіне арқау болады. Бірақ қабылдауда заттар мен құбылыстардың қасиеттері біздің санамызға жекедара, кейде мәнсіз, кездейсоқ белгілерімен келіп түсуі мүмкін. Осыдан, ойлаудың міндеті кездейсоқ сәйкестіктерден ажыратып, нақты заңдылықтарға негізделген мәнді, қажетті байланыстарды танып, аша білу.

Қажетті әрі мәнді байланыстарды аша отырып, назарға алғандардан кездейсоқтарын бөлумен ойлау жалқыдан жалпыға өтеді. Кеңістік пен уақыт аймағында шектелген, жекедара жағдайлардың кездейсоқ тоғысынан құралған байланыстар жалқылық сипатқа ие болады, ал әрқандай мән кездейсоқ жағдайлардың өзгерісіне қарамастан жалпы сипатқа ие, ойлаудың қызметі осы мәнді байланыстарды ашумен, оларды қорытындылап, жалпыластыру; ойлау, осыдан, жалқыдан жалпыға, жалпыдан жалқыға бағытталған байланыстарды тану жолындағы психикалық әрекет желісі. Сондықтан да ойлау жанама байланыстар мен қатынастарға негізделген объектив шындықтың қорытындысы.

Теориялық таным әрекеті ретінде ойлау ықпалды қимылмен тығыз байланысқан. Адам болмысқа әсер жасау арқылы оны түсінеді, дүниені өзгерте, қайта жасай отырып, оның мәнжайын тереңдей айырады. Осыдан ойлау әрекетпен немесе әрекет ойлаумен жай қосарлана жүрмейді, әрекет ойлаудың ең бастапқы формасы, яғни әрекет, қимыл болмаған жерде ойлау процесі де жоқ. Істәжірибе, қимыләрекет

ойлау дұрыстығы мен дәлдігінің негізі де, ақырғы нәтижесі де; жалпы істәжірибеге тәуелділігін сақтаумен, теориялық ойлау өзінің алғашқы әрі жеке, кездейсоқ практикалық жағдайларға бағыныштылығынан құтылады. Қорытынды түсінім мен жалпы шешімге келтіре алу мүмкіндігінен ойлаудың басқа психикалық процестерден өзгешелігі айтарлықтай. Бір мәселе бойынша қабылданған қорытынды нәтижесін тапқан жалғызғақ проблемаға тиісті орындалмай, бүкіл сол тақылетті көптеген сұрақтарға жауап болған теориялық шешім ретінде қабылданады. Жеке дерекке орай қабылданған ой, енді бір сұрақ аймағынан шығып, қорытындылық маңызға ие болумен, теорияға не теорияның құрамды бір бөлігіне айналады. Ойлау процесінде қандай да бір мәселе қайталай, жаңадан ашыла бермейді, онда жалпыланған түрде мәселе шешімдерінің принциптері айқындалып, практиканың болашақта кезігетін міндеттерінің орындалу жолдары болжастырылады, яғни ойлау арқылы жоспар түзіледі. Осыдан, ойлауға байланысты адам практикаға жол көрсететін, әрекетке жетекші болған теорияға қол жеткізеді, объектив шындықты танытатын диалектика жолын ашады. Әрекет негізінде дамып, ойлау, ақырында, ісқимылды ұйымдастыруға және оған басшылық етуге себін тигізді.

2. Ойлау жөніндегі теориялар

Ойлау проблемасы көп дәуірге дейін психология саласы болудан гөрі, философия мен логика нысаны болып келді. Сондақтан да ойлау процесін зерттеуде ғылым бағыттары арасындағы күрес бірде толастамаған. Ойлау жөніндегі алғашқы материалистік бағыт классикалық сенсуализм тұжырымын негізге алып, алғаш сезімдік танымда болмаған дүние санада бейнеленуі мүмкін емес деген шешімді уағыздады. Алайда бұл теориялық тоқтам көбіне ойлауды ес, елес бейнелерінің бірлігі немесе ассоциация нәтижелері деп үстірт түсіндіреді. Бұлай топшылаудан өнімді де белсенді процесс ретінде танылмаған ойлау өз алдына дербес, процестік сипатынан айрылып, жақын кезеңдерге дейін ғылымда арнайы зерттеулер аумағынан тыс қалды.

Қарамақарсы бағытты ұстанған идеалист философтар ойлауды адам рухының айрықша, қарапайым бөлшектерге жіктелмейтін процесс формасы деп таныды. Біздің заманымызда ойлауды рухтың символдық белсенділігінің көрінісі ретінде тану **неоканттық** философияға негіз болып отыр. Ойлау психикалық ісәрекеттің ерекше түрі деп психологияда алғашқы жария еткен Вюрцбургтық ғылыми мектеп болды. Бұл бағытта өз тұжырымдарын эксперименталды дәлелдеуге ұмтылған ХХ ғасыр басындағы неміс психологтары (О.Кюлье, А.Мессер, К.Бюлер, Н.Ах) ойлауды одан әрі бөлшектенбес сана қызметі деп білді; оны сезімдік негіз бен сөздік өрнектен бөлектеді, оны таза рухқа теліп, бұл мәселеде идеалистік тарапқа қолдау берді.

Сонымен ойлаудың ғылыми шешімі табылмай, бұл жөніндегі проблема тығырыққа тірелді. Енді жантану ғылымы алдында бұл құбылысты материалистік тұрғыдан түсіндіруден басқа жол қалмады. Мұндай түсінімнің мәні келесідей еді: ойлау өз тамыры мен тарихына ие, заттасқан ісәрекет формаларын сипаттайтын тарихи қалыптасқан құралжабдықтарға сүйенеді және тілдік жүйені негізгі құрал ретінде пайдаланады. Бұл міндеттерді атқару үшін шынайы ғылым ойлауды "рух көрінісіне" теңдестірмей, оны қоғамдық тарих желісінде қалыптасып, алғашқыда затпен тікелей байланысқан әрекет ретінде орындалатын, мәндік байланысқан және арақатынастағы тіл жүйесін пайдаланатын процесс, ал кейін ішкі "ақылой қызметіне" айналып, қысқартылған формаға келетін сана әрекеті деп тануы қажет болды.

Адамның ойлау қызметі үшін сезімдік танымға қарағанда, сөйлеу мен тіл әлдеқайда маңызды. Ойлаудың ең жоғарғы формасы сөзділогикалы ой (вербальнологическое мышление). Тек қана осы ой формасында адам тілдік таңбаларды (коды) қолданумен күрделі байланыстар мен қатынастарды бейнелейді, түсініктер қалыптастырып, қорытынды жасаумен күрделі теориялық мәселелерді шешеді. Адамның ойлау қызметі, қандай да формада орындалмасын, тіл қатысынсыз жүзеге келмейді. Ойлау процесі жануарларға да тән, бірақ олардың ой жүйесі көрнекілікке құрылып, белгілі мезетте көз алдында тұрған нақты заттармен ғана байланысты. Ал адам өз ойы арқылы танылуы тиіс нысаннан тікелей байланысын үзіп, оның қасиеттері мен сипаттарын тілдік белгілермен өрнектеп, тыңдаушыға жеткізе алады. Сонымен, ғылыми психология үшін сөз тек тілдесу қажетін орындап қана қоймастан, негізгі ойлау құралы да болып есептеледі.

Бірақ ойлау мен сөздің ажыралмас байланысынан ой мен сөзді бір нәрсе екен деп қарастыруға болмайды. Екеуінің төл табиғаты әрқандай. Мұның дәлелі: бір ойды әрқилы сөзбен өрнектеуіміз; қысылтайаңда білдірейін деген ойымызды жеткізуге сөз таба алмай күйзелуіміз; кейде көп сөйлеп, бірдебір ойды жеткізе алмауымыз, т.с.с.

3. Ойлау формалары

Бір нәрсе туралы ойлағанда біз әрқашан да ұғымға сүйенеміз. **Ұғым дегеніміз зат немесе құбылыстың жалпы, сондайақ мәнді қасиеттерін бейнелейтін ой.**

Ұғым заттың бейнесі елестен ерекше. Мысалы, өзіміз тұратын үй жөніндегі түсінігімізде біз нақ сол үйді барлық ерекшеліктерімен (жаңа, қызыл кірпіштен, бес қабат) ойға келтіреміз. Ал: "Үйадамның баспанасы" деп ойлайтын болсақ, біз белгілі бір үйді айтпай, кез келген үй, баспана жөнінде қорытылған ұғымды пайдаланамыз. Сондықтан ұғым елестен гөрі кеңірек келеді. Көрнекі бейнеде көз алдымызға елестете алмайтындарымызды ұғым жәрдемімен өренектейміз (жан, капитал, хандық).

Мысалы, біз мың бұрышы бар геометриялық фигураны ойша көре алмаймыз, бірақ "мың бұрыш" деген ұғым бар, біз практикада мұндай фигураның болуы мүмкін екендігін мойындаймыз.

Ұғымды сөзбен жеткізуге болады. Бірақ, ұғым мен сөз екеуі теңдес емес: 1) бір ұғымның өзін түрліше сөздермен айтуға болады ("самолет", "аэроплан") 2) бір сөздің өзі кейде әр түрлі ұғымдарды білдіреді: "Ат" есім, "Ат" жануар. 3) бір ұғымның өзі әр тілде "әрқандай" сөздермен беріледі (орысшахлеб, қазақшанан).

Заттар және құбылыстар олардың арасындағы байланыстар мен қатынастар туралы ойды біз пікір формасында білеміз, мысалы: "далада жаңбыр жауып тұр": "оқушы есепті шешкен жоқ". Осыдан, пікір дегеніміз ойлау формасы, мұнда бір нәрсе не мақұлданады, не теріске шығарылады. Пікірде, көбінесе, ұғымның мазмұны ашылады: "Жантану адамның психикалық өмірінің заңдылықтары туралы ғылым". "Жантану" ұғымының мазмұны осы пікірден көрінеді.

Бір немесе бірнеше пікір негізінде нақты бір қорытынды жасалады. Мысалы, біз екі пікір айтсақ: "Құсжануар", "Жануарлар оттегісіз жасамайды". Бірінші және екінші пікірлерге сүйене отырып, біз үшінші пікір айтамыз: демек – "Құстар оттегісіз жасамайды".

Бір немесе бірнеше пікірден жаңа пікір шығаратын ойлау формасы ой қортындылары деп аталады. Ой қорытындыларының мысалы ретінде геометриялық теорема дәлелдерін алуға болады.

Ой қорытындылары индуктивтік және дедуктивтік болып келеді. **Индуктивтік** ой қорытындылары жеке фактілердің негізінде қорытынды жасау, жалпы пікір айту.

Дедуктивтік ой қорытындылары дегеніміз жалпы ережеден жеке қорытынды жасау.

Қорытынды пікірге келудің екі түрі де индуктивтік те, дедуктивтік те адамның айналадағы дүние туралы білімін кеңейтуге көмектеседі.

Ой қорытындыларының объектив пікірлерге негізделетін процесі **логикалық** ойлау деп, ал дұрыс ойлаудың формалары мен заңдары туралы ғылым **логика** деп аталады. Логикалық ойлаудың ерекшелігі қорытындылардың қисындылығында, олардың шындыққа сай дәлелдерінде. Логикалық ойлауға түскен құбылыс көз жетерліктей етіп нақты түсіндіріледі, себептері мен салдарлары катесіз анықталады. Ұғымдар арасындағы байланыстар мен қатынастар логикалық ойлау жолымен ашылады. Бұл байланыстар мен қатынастардың дұрыстығын теріске шығаруға болмайтыны пікірлерде (теорема, аксиома) көрсетіледі.

4. Ой қызметтері

Ой әрекеті барысында адам қоршаған дүниені танып, білу үшін ерекше ақыл қызметтерін орындайды. Бұл нақты қызметтер (операция) өзара байланысқан, бірібіріне ауысып отыратын ойлардың әрқилы әдістерінен құралады. Бұлардың негізгілері: талдау (анализ), біріктіру (синтез), салыстыру, дерексіздендіру (абстракция), нақтылау және қорытындылау.

Талдау бұл оймен бүтінді жіктеу немесе бүтіннен оның қырларын, әрекет не қатынас бірліктерін бөліп алу. Қарапайым формадағы талдау әрқандай затты практикалық қажетікке орай құрама бөлшектерге ажырату. Мысалы, балаларды қандайда өсімдікпен таныстыруда оның құрамын көрсетуден байқаймыз (тамыры, сабағы, жапырағы). Талдау практикалық (ойлау сөйлеу процесінде жүріп жатады) және ақылдық (теориялық) болып бөлінеді. Егер талдау жоғарыда аталған ой операцияларына ұштаспаса онда ол қате, механистік сипат алады. Мұндай талдау элементтері жас балаларда көптеп кездеседі: бала ойыншығын тез бұзуға ғана шебер, оны құрастыру, бөлшектерін салыстырып, қандайда қорытынды

шығару сәбидің ойына да келмейді.

Біріктіру бұл әрқилы бөлшектер, қасиеттер мен әрекетқимылдарды тұтас бірлікке топтастыру. Біріктіру операциясы талдау әдістеріне қарамақарсы. Бұл қызмет барысында жеке заттар мен құбылыстар күрделі, бүтін құбылысқа қатысы бар бөлшек, элементтер тобы ретінде қарастырылады. Әрдайым біріктіру бөліктердің қарадүрсін жиынтығын не қосындысын аңдатпайды. Мысалы, автокөліктің жүздеген бөлшектерін құрастырғандағы мақсат металл үйіндісін шығару емес, пайдалы әрекетке келетін машина тұрғызу. Оттегі мен сутегін синтездей отырып жаңа сападағы зат су алатынымыз баршаға мәлім. Ой процесіндегі талдау мен біріктіру әрекеттері оқу жұмысында аса үлкен маңызға ие. Бала жекелеп талдаумен әріптерді тануға қол жеткізеді, ал кейін сол игерген әріптердің басын біріктіріп буын құрайды, буыннан сөз, сөзден сөйлем, сөйлемдерді біріктіріп мәтін мазмұнын шығарады.

Талдау мен біріктіру ажыралмас бірлікте жүріп жатады. Әрдайым біртұтас бүтіндік сипатқа ие болған зат қана талдануы мүмкін. Біріктіру де талдауға негізделеді: қандай да бөліктер мен элементтерді бір бүтінге келтіру үшін, осы бөліктердің өзін және олардың белгілерін талдаудан танимыз. Ойлау барысында талдау мен біріктіру бірінбірі ауыстырып, кезекпен алғы шепке шығып тұрады. Талдаудың не біріктірудің ойлау кезінде көбірек қажет болуы материал сипаты мен орындалатын жұмыстың шарттарына, сондайақ адамның ақылой қабілетіне тәуелді.

Салыстыру бұл әрқандай заттар мен құбылыстардың не ойлардың бөліктері арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды білуге бағышталған ой әрекеті. Күнделікті тұрмыстық салыстырулар бір затты екіншісіне беттестіру арқылы жеңілақ орындалады. Кеңістіктегі өлшеу мен салмақты таразылау да осы салыстырудың көрінісі. Салыстыру түрлері келесідей: 1) бір жақты (бір белгісі бойынша, толық болмаған); 2) көптарапты (толық, барша белгілерін ескерумен); 3) үстірт және тереңдей; 4) тікелей және жанама. Салыстыру белгілі бір байланыс не қатынас бойынша жүргізілуі шарт (форма, түстүр, салмақ, ұзындық немесе уақыт). Ісәрекетті терең әрі дәл тану үшін аса қажет ойлау қасиеті бұл ұқсас әртүрлі заттардың айырмашылығын, өзара бөлек заттардың ортақ, ұқсас тараптарын сезіне білу.

Дерексіздендіру (абстракция) бұл зерттеліп жатқан нысанның қандайда бір белгісін бөліп алып, қалғандарын елемей. Мысалы, біз көзге жағымды әсер еткен жасыл түсті ғана назарға ала отырып, ол түстес заттардың өзіне мән бере бермейміз. Бұл процестегі нысаннан бөліп қаралған түртүс белгі заттың басқа қасиеттерінен оқшау қарастырылып, ойлаудың дербес элементіне айналады. Дерексіздену, яғни бір сапаның заттық негізінен бөлініп қаралуы талдау нәтижесінде жүзеге келеді. Дәл осы дерексіздендіру арқылы ұзындық, ендік, сандық, теңдік және құндылық т.с.с. түсініктері қалыптасқан. Дерексіздендіру танылуға қажет нәрсенің ерекшелігі және оны зерттеуде қойылған мақсатқа тәуелді күрделі процесс. Аталған ойлау қызметінің жәрдемімен адам жалқы әрі нақты заттың шеңберінде қалып қоймай, көп заттарға ортақ жалпы ұғым пайда етуге мүмкіндік алады. Сонымен бірге абстракция сезімдік ақпаратқа негізделеді, түйсіктерден келген әсерлер болмаса, абстракт ой мазмұнынан жұрдай болып, мәнсіз баянның көзіне айналады. Дерексіздендіру түрлерінің арасында тікелей ісәрекетке қосылған практикалық; сезімдік немесе сыртқы; түсініктермен берілген ең жоғары, жанама абстракциялауды бөліп қарастыруға болады.

Нақтылау ойдың жалпы және дерексіз күйден мазмұн ашуға керек болған көрнекі зат пен деректі мысалға ойысуы. Адам әрдайым нақтылауды айтылған пікір басқаларға түсініксіз болса, жалпыланған қасиет, белгіні бір нәрсенің мысалында дәлелдеу қажеттігі туындағанда пайдаланады.

Қорыту заттар мен құбылыстарды ортақ және мәнді белгілеріне орай ойда біріктіру. Мысалы, алма, алмұрт, өрік және т.б. ұқсастықтан олардың бәрін бір "жеміс" деген түсінікпен арнайы топтық категорияға қосамыз. Ой әрекеті қандай да нәтиже топшылауға бағышталады. Мысалы, психолог адамдарды олардың даму барысындағы жалпы, ортақ заңдылықтарды ашу үшін зерттейді. Бірқатар заттардағы белгілі қасиеттер тобының әрбір жеке заттарда қайталанып келуі, олар арасында қандайда маңызды байланыстың барлығынан хабардар етеді. Солайда болса, қорытындылауда заттардың ерекше, жалқылық белгілерін шектемей, оларды мәнді, жалпыланған байланыстарды ашуға пайдалану қажет.

Қарапайым қорытындылау нысанның жекедара, кездейсоқ белгілеріне негізделеді. Объекттің әртүрлі тараптары бойынша жанжақты қорытындылануы біраз күрделірек. Ең күрделі қорытынды тек (вид) және түр (род) белгілерінің нақты ажыратылып, заттың белгілі бір түсініктер жүйесіне келтірілуімен байланысты.

Аталған ой ісәрекеттері өзара байланыссыз, дербес іске аспайды. Бұлардың негізінде жоғары деңгейдегі топтастыру (классификация), жүйелестіру (систематизация) қызметтері жатыр. Әрбір ойлау әрекеті өзіне

сәйкес ақыл қызметіне арқау болады да адам ойының белсенділік, әрекетшең, шығармашылық жаңғырту қабілетінің сипатын баса танытады. Адамның ойлау жұмысы әрқилы мезеттік қимыләрекеттерді қамтып, түрлі деңгей, формаларда іске асып, ойлау түрлерінің саналуандығынан хабар береді.

5. Ой әрекеті түрлері

Психологияда ойлау түрлері мен оларды топтастыру (классификациялау) проблемасы бірнеше бағытта шешімін табады.

1. Көлемдік ауқымына орай ойлау әрекетінің түрлері **дискурсивтік**: өз кезең, кезегімен өрістей дамыған ойлау процесі; **интуитивтік**: желісі қарқынды, кезеңдері нақтыланбаған, мазмұны толық ұғылмаған ойлау процесі.

2. Шешілуі қажет мәселелердің қайталанбастығы мен жаңалығына орай ойлау шығармашыл (өнімді) және қайта жаңғыртушы (қайта жасаушы) болады. **Шығармашыл** ойлау жаңа идеяларды туындатуға бағытталады, оның нәтижесінде қандай да мәселе, проблеманың соны, қайталанбас шешімі табылып, не бұрыннан бар шешімнің жетілген әдісі жүзеге келеді. Шығармашыл ойлау барысында танымдық ісәрекеттің төркін, ішкі мәнмағынасына, құнына, мақсатына сай жаңа ойпікір құрылымдары пайда болады. Бұл арада іске асатын жаңалықтың екі түрін айыра білу қажет: 1) жалпы болмыс заңдылықтарына бейімделген, ғылымда бұрын болмаған объективті жаңалық; 2) нақты тұлға ойөрісінен бастау алған субъективті жаңалық. Шығармашыл ойдың дамуына кедергі болатын факторлар: 1) шектен тыс сыншылдық; 2) шешім іздеудегі асығыстық; 3) ішкі шек қоюшылық (цензура); 4) регидшілдік (ескі білімдерді қолдануға әуесқойлық); 5) конформизм (сырт көзге мазақ болу қаупінен туындаған тартыншақтық). **Қайта жаңғыртушы** ой әрекетінің шығармашылдықтан айырмашылығы дайын білімдермен ептіліктерді қолданып, ескі сұрлеумен жүре білу.

3. Шешілетін мәселелердің сипатына байланысты ой әрекеті **теориялық** және **практикалық** болып бөлінеді. Психологияда көп уақыттарға дейін нысандардың заңдылықтары мен қасиеттерін ашуға арналған ойдың теориялық қыры ғана ескеріліп, зерттеліп келді. Теориялық ақыл (интеллектуал) әрекеттері іске асырылуы тиіс практикалық ісәрекеттердің бастауы, негізі деп түсіндірілді. Әрқандай теориялық оймен ұштаспаған әрекет ақылдық емес, тек дағдылық, одан әрі тума біткен деп сипатталды. Осының нәтижесінде бірбіріне тікелей қарсы екі ой әрекеті жөнінде көзқарас бекіді: 1) әрқандай ақылдың қатысынсыз орындалатын әрекет; 2) теориялық ойлау негізінде жүзеге келетін әрекет.

Және бір жағынан, практикалық ойлау объектив құбылыс деп қаралғанның өзінде де, ол сезімдікқимыл деңгейіндегі ой жұмысы сипатында ескерілді, сондықтан да тәжірибелік ақыл жұмысы қабылдау құбылысынан бөліктенбей, тікелей затпен байланысқан қимылдарға теңгерілді. Алайда, өмірде тек "теоретиктер" ғана ой толғап қоймайды. Практикалық ойлау бұл сәби ойының бастау формасы емес, ересек адамның пісіп жетілген ойлау қабілеті (Б. М. Теплов). Шынында да, күнделікті тұрмысымызда терең ой толғауларын қажет ететін кейбір күрделі қызметтер туындайтыны бәрімізге аян. Практикалық ойлау мақсат белгілеумен, жоспар, жоба түзумен байланысты, кей кезде ойластыруға уақыт жетпей, ой жұмысымыз күрделене түсіп, басымыз шыр болатынын байқап жүрміз. Бұның бәрі "теориялық ойдың" дәлелі емес пе? Практиктің болжастыра (гипотеза) жұмыс қылу мүмкіндігі шектелген, оның дұрыстығын тексеріп отыруға өмір ағымы күтпейді. Адам ақылының ең жоғары деңгейіндегі көрінісін ұлы жасампаз практиктер Абылайхан мен Бауыржан Момышұлы және дана теоретиктер ӘлФараби мен Қаныш Сатпаевтардың қызметтерінен теңдей байқаймыз.

4. Ойлау түрлерін классификациялауға байланысты психологияда кең тараған бағыттардың бірі шешілуі тиіс болған мәселенің мазмұнын негізге алу, осыдан ойлау: 1) **заттыәрекеттік**; 2) **көрнекібейнелі**; 3) **сөзділогикалы** болып түрленеді. **Заттыәрекеттік** ойлаудың көрініс сипаты: қалыптасқан жағдайды (ситуацияны) жаңалай өзгертудегі ой ісі белгілі затқа тікелей бағытталған нақты әрекетпен бірге жүреді. Бұл ой формасы 3 жасқа дейінгі сәбилерге тән. Бұл кезеңде бала заттарды бірін біріне беттестіре салыстырады; ойыншығын бөлекбөлек сындыра, бұзып талдайды; таяқшалары мен кубиктерін бір ортаға үйіп, біріктіреді; ойыншықтарын түртүсіне орай қосып, қорытындылайды. Бұл ойлау формасы ересектер тәжірибесінде де көптеп кездеседі. Мысалы, үй жиһаздарын ауыстырғанда; бұрыннан таныс болмаған механизмдермен жұмыс істеген сынаушылар мен конструкторлар қызметінде, яғни нәтижесі әлі күңгірт болған әрекеттерді орындау барысында қолданатынын табады.

Көрнекібейнелі ойлау заттар мен құбылыстардың тікелей өздері емес, олардың есте қалған елес, тұрпаттарын пайымдаумен орындалады. Мұндай ойлауда заттың тұтастай сипаты толық әрі жанжақты көрініс береді. Бұл тұрғыдан көрнектібейнелі ойлау қиялдаумен жанасып кетеді.

Қарапайым формада көрнекібейнелі ойлау 47 жастағы балаларға тән. Бұл кезеңде таным тікелей әрекетпен емес, дейділеген нысанды қабылдап, көрнекібейнесін еске, көз алдына келтірумен байланысты. Баланың дәлелдеулері тікелей заттың өзіне негізделген қандайда ой жүргізуден бұрын сол заттың бейнесін есіне түсіреді, орындайтын ісі мен оның нәтижесін суреттеп, болжайды. Көрнекібейнелі ойлау арқылы өзі жоқ не көрінбейтін заттың кескін бедері тұрғызылады. Осындай жолмен ғылымда атом ядросының схема сызбасы, жер шарының ішкі құрылымы танылған.

Сөзділогикалы ойлау қызметі тілдік құралдарға сүйеніп, ойлау процесі өзінің тарихи және онтогенездік дамуының соңғы кезеңдерінде пайда болған. Сөзділогикалы ойлау тікелей бейнеге ие болмаған түсініктерді, логикалық құрылымдарды пайдаланады (мысалы, құн, адалдық, мақтаныш т.с.с.). Осы ойлау түрінің арқасында адам жалпы заңдылықтарды ашып, қоғамның даму желісін алдын ала болжап, сан алуан көрнекі материалды жалпыланған, қорытынды күйіне келтіреді.

Сонымен бірге ескеретін жәйт, ойлау қаншама дерексізденгенімен, ол көрнекісезімдік тәжірибеден бөлектенбейді. Әр адамдағы абстракт түсінік өзінің сезімдік бастауына ие, сонымен де ол нақты шындықпен байланысын үзбейді.

Ойлаудың барша түрлері өзара тығыз байланысқан. Қандай да тәжірибелік іске кірісу алдын біз оның нәтижелік бейнесін көз алдымызға келтіреміз, яғни болашақ істі теориялық болжастырамыз.

6. Ойлау және жеке адам.

Әр адамда оның ақылқабілетіне орай өзіндік ойлау ерекшелігі болады. Осы ерекшеліктен әр тұлғаның ақыл сапасы көрінеді. "Ақыл" түсінігінің ауқымы "ойлау" түсінігінен кеңірек келеді, себебі "ақылдылық" интеллект сияқты тек ойлау қабілетінен көрінбей, басқа да таным процестерінің тұтастай желісінен байқалады. Кей адамдар ойлауда көрнекібейнелерді көбірек пайдаланса, басқалар теориялық тұжырымдарды негізіне алып, ой жүгіртеді. Ой әрекетінің ерекшелігі сондайақ адам көңілкүйімен де, оның топтаған білімдері мен еңбек, тұрмыс тәжірибесіне де, өзінде қалыптастырған ойлау әдістеріне де тәуелді келеді.

Ойлау процесінің жеке кезеңдерін қарастыра отырып, әрқандай ой әрекетінің міндет, мақсат белгілеу, яғни бастапқы кезеңдегі ойлаудың жеке, дара ерекшелігі адамның дербестігі мен белсенділігінен көрінетінін байқаймыз. Тұлғаның **ойлау дербестігі** оның жаңа мәселелер мен проблемаларды қоя біліп, оларды тың әдістермен шеше білуінде, ал бұл қабілет өз кезеңінде ойлаудың **белсенділігімен**, яғни кезіккен міндеттер мен мәселелерді өз бетінше шешуге ұмтылыс жасап, өзінше шешім жолдары мен құралдарын барластыра алумен байланысты. Ойлаудың мұндай ерекшелігі, әсіресе, мектеп алды жастағы балаларда көп байқалады, қызығушылығы басым болған 34 жастағы сәбилер үлкендерге "неге олай?", "неге бұлай?" деген сұрақтарды жиі қояды.

Мәселе шешуге орай құбылыстар байланысын (ассоциация) іздестіріп, болжам (гипотеза) жасауда ойлау қасиетінің **ауқымдығы**, яғни қойылған проблеманы тұтастай көре біліп, оған байланысты болмыс сырларын көптен қамтып, өткенді, қазіргі мен болашақ жағдайларды ұштастыра пайдалана білу үлкен мәнге ие. Мұндай адамдарды көбіне "өрісі кең" деп сипаттаймыз.

Әрқандай шешім **сындарлы** ойға түсіп, жұрттың айтқанын не өз топшылауыңды жалаң құптай салмай, терең сын талдауына келтіріп, "оң" не "қарсы" тараптарын таразылағанды талап етеді. Сындарлы ақыл сипаты адамның объектив жағдайлар мен өз ісәрекетіне орынды баға беру қабілетінен, нақты бағыт ұсынып, алға тартылған болшамдарды жанжақты өлшестіріп, оларды тексеру нәтижелерін объектив бағалай алуынан келіп шығады. Сындарлы ой дамуының негізі әрбір тұлғаның терең білімділігі мен тәжірибесінде. Балалық шақтан көрі жас ұлғайған сайын сыншылдық өрістей түседі.

Шешім қорытындысын тексеру барысында және оның нәтижелерін практикаға ендіруде ойлау **икемділігі** үлкен маңызға ие. Ой икемділігі әрқандай субъекттің қандай да мәселе бойынша қатып қалған көрсетпелер (шаблон) мен бұрыннан қалыптасқан әдістердің құрсауында қалып қоймай, жағдайлар өзгерісіне орай жылдам да жаңа шешімдерге келе алуын көрсетеді. Бұрыннан қабылданған ойлау және әрекет стереотиптерінен (қайталанып тұратын әрекетөрнек) құтылу өте күрделі, салмақ түсіретін, қажетті ойластыруды талап ететін процесс. Бұл адамды ой еркіндігіне, жаңашыл ойлауға арнайы тәрбиелеуді керек етеді.

Ойлаудың жеке дара ерекшеліктерін әңгімелей отырып, келесі жәйтті естен шығаруға болмайды: ой толғайтын мидың өзі емес, адам, біртұтас тұлға. Талай даналық ойлардың пайдасыз болжам деңгейінде

қалып жатқанының куәсіміз, сондықтан әрқандай ұшқыр ойдың жасампаз, белсенді әрекетпен ұштасқаны, әр адамның өз дарынды қызметін пайдалы, өнімді еңбек әрекетіне жұмсағаны жөн.

Қайталау және бекіту сұрақтары

1. Ойлау түсінігі нені білдіреді?
2. Ойлау және түйсік пен қабылдау араларындағы ерекшелік қандай?
3. Ойлау міндеті мен оның орындалу процесі қалай жүреді?
4. Ойлау процесіне орай материалистер мен идеалистер арасындағы қайшылықтар неден?
5. Ойлаудың формалары мен сипаты қандай?
6. Ойлау қызметтері жөнінде не білесіз?
7. Ойлау әрекеттерін топтастыру принциптері қандай?
8. Теориялық ойлау мен практикалық ой байланысы және олардың өзара ықпалы қалай жүреді?
9. Ойлау қабілетіне орай жеке адам ерекшеліктері қандай?
10. Ойлай білу мен ақылдылықтың бірлігі, айырмашылығы неде?

Тақырып бойынша семинар жоспары

1. Ойлау түсінігі және оның басқа психикалық процестерден ерекшелігі.
2. Ойлау жөніндегі ғылыми көзқарастар.
3. Ойлау түрлері және олардың ерекшелігі.
4. Ойлау процестері.

Өзіндік оқуіздеңіс, ғылымитзерттеу

(курс, бақылау, реферат, баяндама)

жұмыстарының тақырыбы

1. Шығармашыл ойдың даму жолдары мен проблемалары.
2. Шығармашыл тұлғаның дара ерекшеліктері.
3. Ой дамыту шаралары.
4. Адам және машина (ЭВМ) ойлау мүмкіндіктерін салыстырма талдау.

Әдебиеттер:

1. 1дәрісбаяндағы жалпы әдебиеттер.
2. Петухов В.В. Психология мышления. М. 1987 (588 беттер).
3. Боно Э. О нешаблонности мышления. М. 1976 (1133, 63101 беттер).

4. Вертгеймер М. Продуктивное мышление. М. 1987 (526, 269298 беттер).
5. Выготский Л.С. Собрание сочинений. Т.3. М. 1983 (254273 беттер).
6. Тихомиров О.К. Психология мышления. М. 1984 (710, 211231 беттер).
7. Беспалов Б.М. Действие. Психологические механизмы визуального мышления. М. 1984 (73182 беттер).
8. Васильев И.А. и др. Эмоции и мышление. М. 1980 (2070 беттер).
9. Гончаров В.С. Типы мышления и учебная деятельность. Свердловск 1988 (1438 беттер).
10. Коул М. и др. Культура и мышление. М. 1977 (124152, 174208 беттер).
11. Ушакова Т.Н. и др. Речь человека в мышлении. М. 1984 (34106 беттер).

ҚИЯЛ

Жоспары:

1. Қиял жөнінде түсінік.
2. Қиялдың физиологиялық негіздері.
3. Қиял түрлері.
4. Шығармашыл қиял әдістері.
5. Қиял және жеке адам.

1. Қиял жөнінде түсінік

Адам санасындағы бейнелер бұрын қабылданған заттар мен құбылыстарды ғана қамтып қоймайды. Бейнелер мазмұнына ешқашан тікелей қабылданбаған, мысалы, тарих тұңғығындағы немесе ұзақ болашақтағы суреттемелер; көріп, білмеген, тіпті болуы мүмкін емес оқиғалар, көрмеген мақұлықтар енуі мүмкін. Бейнелер арқасында адам уақыт пен кеңістік аясындағы нақты болмыстан шығып, шексіздік әлеміне есік ашады. Адам тәжірибесін түрлендіруші және өзгеріске келтіруші тосын бейнелер қиялдың негізгі сипатын құрайды.

Әдетте, күнделікті өмірдегі қиял не фантазия мәні ғылымдағы осы сөздермен берілетін ұғымдардан басқашалау. Тұрмыста біз шындыққа сай келмейтін, практикалық маңызға ие болмағанның бәрін қиял не фантазия деп атай саламыз. Ал, шынында, қиял әрқандай шығармашылық ісәрекеттің негізі ретінде көркемөнер, ғылыми және техникалық ой туындыларына арқау болумен мәдени өмірдің барша салаларында көрінеді. Бұл тұрғыдан табиғаттың бергенінен өзгеше адам қолы нан өнген өнер, мәдениет әлемінің бәрі дерлік қиял мен осы қиялға негізделген шығармашылықтың жемісі.

"Әрқандай бейне, мейлі ірі, мейлі кіші болсын, нақты қалыпқа келіп, орнықты шындыққа айналудан алдын ойда түзілген жаңа байланыстар мен қатынастар негізінде жасалған қиял түрінде іске асады" (Рибо). Алайда, қиял қандай түрде көрініс бермесін, (жеке адам қиялы, не ұжымдық қиял) өздік ерекшелігін жоймайды әрі тек өзіне тән ерекше мазмұнға ие. Қиял бейнелерінің естегі суреттемелерден негізгі айырмашылығы олардың нақты болмысқа байланысты қатынасынан туындайды. Ес бейнелері өткен тәжірибенің қайта жаңғыруы, сондықтан да естің негізгі қызметі өткен тәжірибе нәтижелерін мүмкіндігінше өзгермеген формада сақтау, ал қиял процесінде қай бейне болмасын, өзгеріске түседі, осынысымен де қиял әрқандай шығармашылық ұмтылыстың міндетті шартын құрайды.

Сонымен бірге, қиял арқасында адам өз ісін бастамай тұрып, болашақ еңбегінің нәтижесін күні бұрын болжастыра алады. "Еңбек процесінің аяғында алынатын нәтиже осы процесс бастауында адам ойымен идеалды түрде жасалады" (К. Маркс). Қиял жәрдемімен болашақ нәтижені күтудің өзі адам еңбегінің жануарлар тума қылығынан түпкілікті өзгешелігін танытады. Қиялдың алдағы ісәрекет өнімін болжастыруға мүмкіндік ашуы адамның еңбекке деген құлшынысына, мақсатқа жетудегі ынтажігеріне қосымша қуат қосады.

Кейде фантазия кері ықпал да жасауы мүмкін. Алдағы күтілген жағымсыз жағдайлар немесе қауіпқатер мен бақытсыздықтар адамды күшті күйзеліске тап қылып, оны нақты оқиғаға сай келмейтін, шектен тыс, орынсыз қимыл әрекетке келтіреді. Мұның дәлелі кенеттен болған өрт кезінде кей адамдар көрініп тұрған көмекті шыдаммен күтудің орнына көп қабат үйлердің жоғарғы қабаттарынан өзін тастап, мерт болғаны. Қиялдың зияны халықта "Қорыққанға қос көрінеді" мәтелінде дәл айтылған. Қиялдың бүгінгі өмірден арқан бойы алда болып, болашақта күтілген кей оқиғаларды күні бұрын танытуы қиял мен ойлаудың арасында тығыз байланыстың барын білдіреді. Ойлау сияқты қиял да проблемалық жағдайда, жеке адам қажетсінуінен, қоғамдық сананың даму деңгейіне сай туындайды. Мысалы, егер ежелгі дүние адамдары арасында жаратылыстың пайда болуын түсіндіру қажетінен діни бейнелер келіп шықса, бүгінгі күнде бұл үшін космостық келгінділердің фантастикалық көріністері қолданылады.

Бірақ, қиял дүниені жалпылай және жанама танытатын, ұғымдық мазмұнды негіз еткен ойлаудан

ерекшеленеді, себебі ол жарқын елестер түрінде көрініп, нақты бейнелі формада жасалады. Қиялда түзілетін нақты, дәл бейнелерде көбіне заттық болмыстан алшақ теориялық ойлар ашылып отырады. Әрбір қаламгер, суреткер шығармашылық еңбегінде өз ойын басқаларға дерексізденген ұғымдармен емес, нақ бейнелермен түсіндіруге тырысады. Мұның дәлелі тымсал, ертегі, мақалмәтелдер, әрқандай көркемөнер туындысында біз көрнекі бейнемен ашылатын негізгі ой, идеяны іздестіретініміз табиғи нәрсе.

Қиялға тән және бір ерекше белгі оның бастау деректері толық әрі дәл талдауға келмейтін, мазмұны өте күмілжі жағдайларды болжастыруда қолданылуы. Мұндай да белгілі деректерде қатаң заңдылықтарға негізделетін ойлауды қолдану қиын. Бұл тұрғыдан, қиял ойлаудың қандай да бір "орынбасар" формасы ретінде қызмет атқарады.

Ой мен қиялдың арасындағы тығыз байланысты атай отырып, К.Д. Ушинский: "Мықты, кемелденген қиял ақылдылықтың нышаны", деген.

Сонымен, **қиял** алда күтілген проблемдік жағдайлар анық болмаған кездерде оқиғаның соңғы нәтижесін күні бұрын болжастырумен қандай да әрекет бағдарламасын түзуге жәрдемдесетін психикалық процесс.

Адам қиялы бұрын көріп, білмеген заттар мен құбылыстарды өрнектеуге шебер. Дегенмен, сол ғажайып, әлемде жоқ нәрселердің бейнесі өзіміз күнделікті көріп, танып жүрген заттарымыздың құрылым элементтерінің қосындысынан жасалады. Қандай да жаңалықты (машина не үй) адам алдымен бұрыннан таныс, өзі пайдаланып жүрген бөлшектер мен материалдардан өз ойында құрайды. Сондықтан адамның білімі неғұрлым мол, өмір тәжірибесі ауқымды, өзі зерделі және сезімтал келсе, оның қиялы ғажайып әрі қызық бейнелер жасауға бейім келеді.

Л.С. Рубинштейннің пікіріне зер салсақ, шығармашылық қиялдың қуаты мен деңгейі келесі екі белгімен анықталады: 1) қиял туындысы мәндік және мағыналық шарттардан асып кетпеуі лазым; 2) қиял өзіне негіз болған деректерден жаңалығы және қайталанбастығы мен ерекшеленуі тиіс. Осы екі талапқа сай келмеген қай қиял да фантастика, бірақ практикалық жағынан пайдасыз.

Қиял маңызы орасан. Ол тек жазушыларға кейіпкерлер бейнесін жасауға не суретшіге болашақ картинасының сюжетін іздестіруге қажеттігімен ғана шектелмейді. Фантазиясы болмаған ғалым құбылыс себептері жөнінде болжам (гипотеза) жасай алмайды; мұғалім дәріс барысын, шәкірттердің оқуға деген қатынасын күні бұрын қияли талдамай, сабақ дайындай алмайды. Жалпы оқу процесінің өзі қиялсыз шектеулі болар еді, тарих, география, астрономия және басқа пәндер тек қиял қанатында ғана игеріледі.

2. Қиялдың физиологиялық негіздері

Барша психикалық процесстер секілді қиял да үлкен ми сыңарлары қабығының өнімі. Қиял бейнелері оң және сол ми сыңарының жұмысына байланысты пайда болады. **Оң ми сыңары** дүние көріністерін қарапайым түрге келтіріп, олардың біртұтастығы мен үйлесімділігінен, композициялық бірлестігінен хабар береді, осыдан адамда әрқилы бейнелер негізінде эстетикалық сезімдер өрістейді. Ал **сол** тараптағы **ми сыңары** келіп түскен ақпараттарды реттеп, оларды сөзбен өрнектеу қызметін атқарады, осыдан бейне мен ой ажырамас бірлікте екенін байқаймыз. "Ақылдан ажыралған фантазия құбыжық тудырады, ақылды арқау еткен фантазия өнер атасы, ғажайыптар бұлағы" (Ф. Гойя).

Қиялдың физиологиялық негізі жүйке байланыстарының іске қосылуы, бұзылуы, қайта түзілуі мен жаңа жүйелерге бірігуі. Осының арқасында бұрынғы тәжірибеден өзгеше, бірақ одан мүлде ажырап кетпеген, жаңа бейнелер келіп шығады. Қиялдың сонша күрделі болуы, алдын ала оның мазмұндық сипатын болжастырудың қиындығы, қиялдың көңілкүймен (эмоция) байланыстылығы қиял жасаушы тетіктердің тек ми қабығында ғана емес, мидың терең, тар бөліктерінде жайғасатынын пайымдатады.

Сонымен бірге, мида пайда болған бейнелер шеткі (перифериялық) процестердің қызметтерін өзгерту мен, оларға реттеу ықпалын жасайды. Бұл тұрғыдан барша психикалық процестердің арасында қиял денедегі органикалық процестермен аса тығыз байланысқан әрі оларды әсерлі өзгерістерге келтіріп отырады. Қапелімде қиялына бірдеңе түсе кетіп, адамның өзінен өзі шошынып, терге малынып, қызарыпбозарып, дірілдей қалатынын байқаған боларсыз. Осындай қиялдың әсерінен кей кездері адам өзін сырқатқа да ұрындырады. Тіпті, дәрігерлік институттардың төменгі сынып студенттері оқылып жатқан дәрістердің әсерінен қиялға еніп, өздерінде болмаған аурулардың белгілерін іздеп, әлек болады. Мұндай өзінөзі қияли сендірудің (самовнушение) ақыбетінен адам қатерлі жағдайға душар болуы мүмкін. Мажар психиатры Иштван Гарди осының дәлелі ретінде мынадай болған оқиғаны келтіреді: суытқыштар

зауытының жұмыскері рефражератор машинның қорабында қапаста қалады. Оның ойынша, суытқыш жүйе іске қосылған болады. Күн өте, таңертең оны денесінің асқына суынуынан өлген күйі тауып алып, болған жағдайдың себептерін тексергенде, рефражератор суытқыш жүйеге қосылмағанын, ол өлім суықтан емес, суытқыш ішінде адамның тоңып өлетінін қиялдап, соны күтуден болғаны анықталған.

Кейде психологиялық ауытқудан сырқатқа шалдығудың себебі маман, өрнек тұтқан адамдардың сөзін дұрыс қабылдамаудан да болады. Ойланбай айтып салған дәрігердің бір ауыз сөзі шипа іздеп алдына келген адамда ауыр сырқат күмәнін туғызған жағдайлар болған. Осы күмәннің кесірінен кешегі сапсау адамда сырқат белгілері қозып, **ятрогендік** деп аталатын науқас өршіп кеткен.

Осындай психикалық зақымдану кейбір ойсыз, педагогикалық мәдениеті кем мұғалімдердің оқушыға айтылған ескертулерінен де туындайды. Осының салдарынан жас шәкіртте **дидактогендік** ауру меңдейді, яғни бала мұғалімді көруден қорқып, қалтырай бастайды, тақтаға шықса күмілжіп, сөйлей алмайды, оқу жұмысын орындау қабілетінен айрылады.

Сонымен бірге, қиял бейнелерін орынды, дұрыс қолдану арқылы адам денесінде жүріп жатқан табиғи процестерді басқарып, дамытуға да болады. Шынында да, әжеңіздің дайындаған майлы құртының қышқыл дәмін қиялдап, есіңізге алып көріңізші, сол бойда тап сол құрт аузыңызға түскендей, сілекейіңіз шұбырып береді. Қызығы, сол сілекейді өзіңізге өзіңіз бұйырып, ағыза алмайсыз.

Қиял күшін арқау еткен француз аптекарі Эмиль Куэ "Саналы сендіру арқылы өзін өзі басқару мектебі" деп аталған жаңа емдеу әдісін ашқан. Сырқат адам өзіне қолайлы жағдайда жайғасып (жатып не отырған күйі), өзін ешқандай сырқаты жоқтай сезініп, 2030 мәрте өзін өзі сендірудің келесідей формуласын қайталайды: "Мен тәуір боламын, мен тәуірмін... . Сырқат бәсеңдеді. Сырқат кетті...". Бірнеше минутқа созылған осындай сеанстер күніне 34 рет, әсіресе ұйқыға кетер алдындағы сабырға түсіп, босаңсыған күйде орындалады. Осы күндегі **аутогендік** емдеу әдісі осы Эмиль Куэ жаңалығына негізделген.

Адам өзінің ішкі дене мүшелерінің қалпын елестетумен қатар, қиял арқылы өз дене мүшелерінің қимылын да (қол, аяқ, асқазан, жүрек соғысы және т.б.) қажетті жағдайға келтіре алады. Зерттеулер барысында осындай қиял басқарымындағы бұлшық еттерде нақты әрекеттер жасалып жатқандағыдай импульстер пайда болаты ны дәлелденген. Қиял негізінде бұлшық еттерде туындайтын мұндай әрекеттерді ғылымда **идеомоторлық** деп атау қабылданған.

3. Қиял түрлері

Қиял қызметі әрқилы деңгейде көрінуі мүмкін. Оның көп түрлі болуының басты себебі ең алдымен әр адамның өз қиялын басқаруға деген саналы бағытынан. Әрекет дәрежесіне орай қиял енжар (пассив) және белсенді (актив) болып, екіге бөлінеді. **Енжар** қиялдан тұрмысқа аспайтын, қажетсіз не болуы мүмкін емес бейнелер қалыптасады. Қиял мұндайда адамды толық баурап, шын әрекет қажеттігінен ажыратады. Бұған мысал ретінде жатып алып, бос қиялмен нәтиже бермес арманға шомған Н. Гогольдің "Өлі жандар" поэмасындағы Манилов бейнесін келтіруге болады. Ш. Айтматовтың "Ақырет" романындағы Авдий Каллистратов та осындай кейіпкерге меңзес.

Енжар қиял ниеттелген не ниетсіз болуы мүмкін. **Ниеттелген** енжар қиял ерік күшімен байланыспаған бейнелер пайда етеді. Мұндай бейнелер әлі болары не болмасы белгісіз армандаудан келіп шығады, ол жеке адамның қажетсінуіне байланысты. Мысалы, жарысқа түсетін спортшы, емтиханға бара жатқан студент не армандайтыны айтпаса да белгілі. Өлбетте, бірі жеңіс тұғырына көтерілгенін, екіншісі "5" алғанын елестетеді.

Енжар қиялдауда адам, әдетте, тек өзіне жағымды, ұнамды арманға түседі. Ал егер мұндай арманшылдық өнімді ісәрекетпен ұштаспай, адамның психикалық өмірінде басымдау келсе, онда тұлға дамуының қандай да кесапатқа ұшырағаны.

Ниетсіз енжар қиял сана қызметінің босаңсып, не зақымдануынан, мүлгіген хәлде, ұйқыда және т.б. жағдайларда белгі береді. Ниетсіз қиялдың аса жарқын көрінісі **галлюцинациялық** кейіпте, адамның жоқ затты бар етіп, одан шошынып, не қорқып, күйзеліске түскенінен байқауға болады.

Енжар қиялға қарағанда **белсенді** қиял жасампаз және шығармашыл келеді. **Жасампаз** қиял негізінде алдын ала берілген көрсетпелерді басшылыққа ұстаумен қандай да бейнелерді түзу жатады. Бұл қиял түрі қалаған оқу жұмысының тірегі ретінде көркем әдебиет оқығанда, географиялық не тарихи

карталармен танысқанда, сызылмалар мен іс жобаларын (проект) оқығанда өте қажет. Жасампаз қиял бейнелерін жазба не заттық құжаттар күйінде берілген басқа адамдар сөзінен тұрғызуға болады. Қайта жасау барысында адам таңбалық жүйедегі (сөз, сан, сызылма, нота және т.б.) іздерді өзінде бұрыннан қорытылған білімдерімен толықтырып отырады. Қандай да бейне, кейіпкерді жасауда автордың көркемдік шеберлігі, образ құрастырудағы әдістері мен тәсіл байлығы үлкен роль ойнайды.

Сондайақ жасампаздық қиял бейнелерін тұрғызуда адамның көңіл күй жағдайын да ескермеске болмайды. Күшті эмоциональдық кейіп жасампаздыққа кедергі ықпалын тигізеді. Мұндайда адам ойы шашыраңқылыққа түсіп, өзінің не оқып отырғанын түсінбей, мәнін, мазмұнын қабылдамайтын қалыпқа енеді. Сырқаттан, наша не ішімдік әсерінен болған психикалық ауытқулар да бастапқы мазмұнға сай келмейтін бейнелердің тууына себепші болады.

Шығармашыл қиял жаңа, қайталанбас бейнелер мен идеялардың қайнар көзі. Мұндағы “жаңа түсінігі екіталай мәнге ие: объективті жаңалық және субъективті жаңалық. **Объективті** жаңа бейне бұл заттық не идея күйінде дүниеде бұрын соңды болмаған бейне; ал **субъектив** жаңа бейне әрбір жеке адамның оқу, тәрбие, күнделікті тұрмыс жағдайында өз басы үшін ашатын жаңалығы. Қажеттіктерді қанағаттандыру жолында көрнекі елес туындыларын белсенді, мақсат бағдарлы пайдалану шығармашыл қиялдың негізгі қасиеті.

Шығармашыл қиялдың ерекше сипаты: түзіліп жатқан бейне нысаны (объект) болмыс дүниеде әлі жоқ, ол енді ғана ғайыптан пайда болған сияқты. Осындай жаңа бейненің жасалуы тек жеке адамға керектілігінен ғана емес, сонымен бірге қоғам мүддесіне, сол қоғамның даму деңгейіне тәуелді келеді. Шығармашыл қиялсыз өнер салаларындағы, ғылым мен техникадағы жаңалықтардың болуы мүмкін емес. Шығармашыл қиял өнімі бірдейіне заттасқан күйде бола бермейді, бірақ сол зат бейнесі оның сол уақыт не дәуірде практикалық іске аспауынан саналық (идеалдық) қалыпта сақталады.

Жасампаздық және шығармашыл қиялдар арасындағы айырмашылықты салыстырмалы сипатта деп түсінген жөн. Жасампаз қиялда да шығармашыл қиялдағыдай нысан бейнелері жасалып, жаңаланады. Шынында да, жаңа сана өнімін бермейтін, шығармашылықпен ұштаспаған қиял болмайды. Әр адам өз Қамар сұлуын, Әйгерімін, Төлегені мен Бекежанын бейнелейді, яғни өмірден көрген, білгендеріне өз сана сезімінің, тұрмыс тәжірибесінің, дүниетанымы мен көзқарасы деңгейінен баға беріп, өзінше бейне түзеді. Автордың жасаған кейіпкері мен түзген бейнесі қалың оқырман не көрермен қауымның бәріне бірдей ұнай бермейтіні осыдан. Әр жеке тұлға қиялы жасаған бейнелердің өзара ұқсас болу ықтималдығы өте кем.

С.Л.Рубинштейн қиялды **нақты** және **абстрактты** түрге бөлуді ұсынады. Қиялға түсетін бейнелер әртүрлі болатыны сөзсіз: бірде ол бейне жалқы,заттасқан, қосалқы бөлектерімен күрделенген, сонымен бірге бейне жалпыланған (типтескен), қорытынды схема және барша жағдайда қолданылатын символ кейпінде берілуі мүмкін. Бір бірінен жалқы мен жалпы мәні ерекшеленген көп санды және сатылы көрнекі бейнелер жүйесінің болуы да ықтимал, осыдан қиялдың **нақты, нақтылау, жалпы, әбден дерексізденген** (абстракт) түрлері келіп шығады.

Сонымен бірге, нақты қиял бейнелері қызмет көрінісіне орай бөлектенеді. Осыдан, көз елестері (қыр жауқазыны, Абай келбеті, арғымақ және т.б.); есіту елестер (бұлбұл әуені, "Адай" күйі, сарқырама сарыны және т.б.); дене сезімдері (суық самал, жаңбыр тамшылары, қыспақта қалған бармақ және т.б.); иіс сезімдері (жусан иісі, бензин, жаңа орылған шөп және т.б.); дәм сезімдері (қазы, тіл үйірген қауын, ашыған сүт және т.б.); қозғалыс елестері (алтыбақан тербелісі, шыр айналған вальс, гимнастика жаттығулары және т.б.); туындайды. Өнермен шығармасындағы бейне сан құбылмалы болса, оны қабылдау да толыққанды, әсерлі келеді. Кемеңгер Абай қаламынан туған келесі өлең қатарларын оқып отырып, тек көз елесіне емес, аң мен құстың жанталас дауыстарына да қияли қанық боласыз:

"Біреуі көк, біреуі жер тағысы

Адам үшін батысып қызыл қанға.

Қар аппақ, бүркіт қара, түлкі қызыл

Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға"

Қиялдың ерекше түрі **арман**. Армандау өзімізге ұнаған болашақ бейнелерді қиял ету, әзірге қол жетпес,

бірақ келешекте орындалса деген адамның өмірлік мүддесін қанағаттандыруға қажет зат не әрекет. Арман адам үшін өзінің шығармашыл күшқуатын жүзеге асыруға бағыт беретін жұлдыз сипатты. Арманды сөз еткенде оның іске асатыны не аспайтынын ескерген жөн. Болар арман сол арманға жету әрекетінен ажыралмайды, оның мақсаты анық, мазмұны мен орындау жолдары қиялдаушыға толық түсінімді. Ал болымсыз арманның мазмұны анық болғанымен, іске асу жолдары белгісіз. Көп жағдайда мұндай арман қиял бейнелері дәрежесінен аспай, адамды әрекетке ынталандырмайды.

Болымды арман әрдайым белсенді келеді, боларына сенген адам дегеніне жетпей, тыным таппайды. Адам еңбегінен туындаған қалаған зат (қағаз, қалам, машина және т.б.) көптеген ұрпақтар арманының жемісі емес пе? Дүниемүліктердің жасалу тарихы неғұрлым ұзаған сайын, олар сан мәрте және сан қилы өзгерістерге келіп, талай әулеттің арманын қамтыды. Қай жаңа зат болмасын, алғашқыда өнердің ұшпағы болып көрінгенімен, келекеле қолданып, пайдалану барысында оның түзетілуі қажет ақауы мен олқылығы байқалады да адам көрінген кемшіліктерден азат жаңа, жетілдірілген затты армандайды. Ал, шынына келсек, арман жүйрік, оған жету мүмкін емес, жеткен күнде даму тоқтайды. Орындалған арман жаңа қажеттілік туындатады, тың қажеттілік және бір, енді жоғарылау деңгейдегі арманға себепші болады.

Шығармашылық ісәрекетте қиялдың маңызы орасан зор. Шығармашылық жеке адамның барша тұлғалық қасиеттерімен етене қабысып, олардың қандай да бір тарапымен шектелмейді. Жасампаздықтың психологиялық сипаты оны барша өмір саласында: жаңалық табуда, ғылым мен әдебиетте, көркем өнерде көрінеді. Шығармашылық процестегі қиял шарықтауы адамның біліміне, қабілетіне тәуелді келіп, мақсаттары мен көңілкүйіне байланысты болады. Ісәрекеттің қалаған түріндегі шығармашыл қиялдың маңыздылығы жоқтан барды шығару емес, әңгіме қарапайым, еленбес бөлшектерден құралған дүниені өзгертіп, жаңалауда. Көп жыл патенттік бюрода істеп, кейін ұлы ғалым болған А. Эйнштейн: "Ойлап табушы бұл бұрыннан белгілі жабдықтардан жаңа құрылым түзуші адам" деген екен. Сонымен бірге осы ғалымның "Тіл білмей, өлең жаза алмағандай, білімсіз ешнәрсе ойлап табу мүмкін емес" қанатты сөзінен шығармашыл қиялдың негізінде не жататынын ұғуға болады.

4. Шығармашыл қиял әдістері

Көп уақыттар ғылымда шығармашылық процесті заңдастырып, оны үйретіп болмайды деген тұжырым сақталып келді. Осыны қуаттаушы француз психологы Г.Рибо кезінде: "Мың сан пікір айтылып жүрген "ойлап табу әдістеріңіз" бос әңгіме, ал бола қалған күнде жаңалық табушыларды қарапайым механиктер мен сағат жөндүшілер дайындағандай, топтап, қолдан жасап алар едік" деп кесіп айтқан. Алайда, мұндай көзқарас уақыт өте шайқала бастады. Шығармашылық іс кездейсоқ жаңалықтар ашудан саналы ойлап табу жолына түсті, жаңа міндеттерді шешу жоспарлы қалыпқа келді. Ағылшын ғалымы Г.Уоллес шығармашыл еңбектің 4 кезеңін бөліп, ұсынады:

1.Дайындық идеяның пайда болуы;

2.Ой жетілуі қойылған проблемаға орай білімдердің жинақталуы, жетіспеген деректерді іздеу, топтау;

3. Аян болу (озарение) діттелген нәтижені сезіммен (интуитив) қауып түсу;

4. Тексеру.

Г.С. Альтшулер шығармашылық еңбектің біртұтас теориясын нақтылап, бұл процестің 5 деңгейін айырады:

1.Нақты нысанға байланысты бір сұрақ төңірегіндегі мәселені шешу;

2.Сұрақ бір мәселе төңірегінде, бірақ нысан өзгертілген, шешімі көп вариантты;

3.Нысан күрделі өзгеріске түседі, осыған байланысты дұрыс шешім жүздеген қателіктердің арасынан табылуы қажет, қосымша білімдерді қажет етеді.

4. Нысан түгелдей өзгереді. Проблема шешімі терең ғылымдық дайындықты талап етеді, әрі сирек кездесетін құбылыстар арасынан іздестіріледі;

5.Нысанды қамтыған бүкіл жүйе өзгеріске түседі: шешім іздеу барысындағы тәуекел мен қателіктер саны

шексіз. Мәселені шешу жолдары бүгінгі ғылым аймағынан тыс болуы мүмкін. Сондықтан, бүгінгі қол жеткен білімдер негізінде жаңалықтар аша отырып, қойылған мәселеге әстеақырын жақындай түсу қажет.

Шығармашылық мәселелердің шешімін табудың ең маңызды тәсілдерінің бірі мәселе қандай күрделі қиындықта болмасын, оны қарапайым түрге келтіру, яғни 4,5 деңгейдегі проблемаларды арнайы әдістермен 1,2 деңгейге түсіру керек. Ең бастысы, іздену аймағын мүмкін болғанша тарылта отырып, "қиын" мәселенің "оңай" жолын жылдам таба білу.

Сонымен, бейнелердің үстірт көзге оңай, еркін, тосаттан пайда болатындай көрінгенімен, болмысты қияли өзгеріске келтіру өз заңдарына бағынып, белгілі әдістер мен тәсілдерге орай жүзеге асады. Жаңа елестер талдау (анализ) және біріктіру әрекеттерінің арқасында пайда болады. Қиял процестері, ақырында, бастапқы елестердің ойда бөлшектеніп (анализ), кейін олардың жаңа тізбектерге бірігуінен (синтез) құралады, яғни **аналитиксинтетикалық** сипат алады.

Қиялдың аналитиксинтетикалық сипаты агглютинатив (грек тіліненжабыстыру) тәсілінде анық көрінеді. **Агглютинация** дегеніміз бірнеше заттардың жеке элементтері мен бөлектерінің бір бейнеде қосылуы. Мысалы қазақ ертегілеріндегі су пері, жалғыз көзді дәу, жезтырнақ адам денесі мен аң, құс мүшелерінің қиялдық бірігуінен жасалған бейнелер. Агглютинация техникалық жаңалықтар табуда кеңінен қолданылады. Осы тәсілдің арқасында жасалған техника көліктері көпәк: троллейбус, трамвай, аэромашина, гидросамолет, танкамфибия және т.б.

Бейне жасау талдау процесінде қолданылатын және бір әдіс бұл **акценттеу**, яғни түзіліп жатқан бейнедегі қандай да бір элементтің қалыптан тыс кейпімен көзге түсуі. Осы әдіспен нақты бейненің мәнді де маңызды қыры баса көрсетіліп, ол басқа бөліктерінен ажыралып тұрады. Көбіне акценттеу әдісін әзілсықақ (карикатура) суреткерлер жиі қолданады: нұсқаның бір белгілерін шындыққа лайық сақтай отырып, басқа белгілерін қиялды идеяға ұштастырып, өзгеріске ендіреді, мысалы, бөспе сөз адамның бейнесі шұбалған тілімен көзге түссе, ашқарақ мес қарнымен танылады.

Егер акценттеу айырым элементтерге емес, бүкіл нысанға тұтастай қолданылатын болса, онда ол екі әдісте жалғасын табады: болмыстағы нақ объектке қарағанда керемет ұлғайтылып (гипербола) не кішірейтіліп (литота) беріледі. Бұл тәсілдер көбіне халық ертегілерінде, дәстан, жырларда көрінген жауды жеңетін алып денелі, тасқын күшті, "бойымен бұлтты тіреген" ғажайып бейнелерді жасау үшін қолданылады: Алпамыс, Ер Төстік, Шора батыр т.б.

Қиял елестерін жасау **біріктіру** (синтетикалық) жолымен де іске асады. Фантастикалық бейнеге негіз болған елестер бірігіп, айырмашылықтары көмескіленіп, ұқсас тараптары алға тартылатын болса, онда **схематизация** әдісінің қолданылғаны. Бұның мысалы ретінде қоршаған орта бедерлеріне ұқсас жасалған ұлттық оюлар мен өрнектерді келтіруге болады. Осы оюөрнектерді саралай отырып, заты қазақ қолындағы бұйымның қайсысы ажайық, ұлы жүздікі не кіші жүздікі екенін айырып бере алады. Ал енді, осы заттардың айырмашылығы неде екенін сұрасаңыз, жауабын таба алмай қиналады, себебі оюөрнек бейнелері әр қазақтың қиял санасында жалпыланған схема күйінде орын тепкен.

5. Қиял және жеке адам

Қиял өзінің дараланған күйінде әр жеке адамның өте мәнді, ерекше қасиеттерін айқындайды. Қиял әрбір жеке тұлғада бірнеше белгілерімен дараланады. Фантазия бейнелері жаңалығы, қайталанбастығы және дәлдігімен бөлектенеді. Ең алдымен қиял даралығы бейнелердің **жарқындығымен** еленеді. Кей адамдардағы қияли бейнелерінің айқындығы соншама, тіпті тікелей қабылданған немесе ес елестеріндегі бейнелерден бірдебір ажыралмайды. Мұндай жағдайларда болмыс шындығы мен қиялдағы бейнелер өздерінің ұқсастығымен ерекшеленеді. Мысалы, Л. Бетховен әнқүй әуенін соншалықты дәл елестете алатындығынан, тас керең болып қалған күнінде де ғажайып музыка туындыларын шығарудан қалмаған.

Қиялдың жарқындығы мен қуаты адамның **көңілкүй** (эмоция) болмысымен тығыз байланысты. Көрікті картиналар тұлға фантазиясында оның терең сезімталдығының арқасында өрбиді, өріс алады. Қорқыныш сезімі адамға алдағы қатерді сездіреді, керісінше, сол қатерді қиялдаудан адамдағы қорқыныш сезімі ұлғая түседі. Сезім күшті болған сайын, қиял бейнелері де жарқырай түседі. Ал сезімталдығы кем адамның қиялы да көмескі, бұлдыр келеді. Әрқандай жеке адамдағы қиял даралығы шындық дүние, болмысқа жақындық дәрежесімен айырылып тұрады. Осыдан кей адамдар "өтірікті шындай, шынды құдай ұрғандай" етіп бейнелеуге шебер келеді, ал екінші біреулер көрген, білгенінен

асып қиялдауға мақұрым болады. Қиялдың бұл ерекшелігі жеке адамның болмыс шындығын қайта түзу қабілетінің артық не кем болуынан туындайды. Шынында да, кейбір ойға шорқақ адамдар "мұрын астынан әрідегіні көрмей", қоршаған дүниемен қатынасын шектеп алады да, сүрлеу жолдан шыға алмай, өз фантазиясын өрістетуге шамасы жетпейді.

Қиялдың кеңдігі, **аумақтылығы**, әр адам қиялына қатысты болмыс дүние салаларының саналуандығына тәуелді. Қиял өрісі кең адамдар бір мезеттің өзінде табиғат, адам, қоғам тарихының өтміші мен болашағынан, жер тұңғығы мен ғарыш әлемінен, техника мен өнер саласынан бірдей дерек елестерді қамти алады. Кейде мұндай қиялдауда шындыққа жанаспайтын фантастикалық бейнелердің де қалыпты қабылдануы ғажап емес (қазақ ауыз әдебиетіндегі "Қырық өтірік" жанрын еске түсіріңіз.)

Өрісі кең қиял мазмұн жағынан да ауқымды келеді. Мысалы, "Абай жолы" романын жазған М.Әуезовты мазмұнды қиялдың кемеңгері десе болады. Даналық қиялдау үлгілерін Оралхан Бөкеев, Шыңғыс Айтматов шығармаларынан да таныған жөн.

Қиялдың даралық сипаты оның **еркінділігінен**, яғни қиялды алға қойылған міндетке ойыстырып, қажетті нәтижеге ерісу үшін пайдалана білу. Жоғары кемелденген қиял иелері ойға келген бейнелердің әр түрлілігіне қарамастан, негізгі бағыттан алшақтамай, оларды қажетті байланыстарға келтіріп, бір идея төңірегіне орайластыру қабілетіне ие. И.А. Гончаров өз шығармашылық ісіне орай келесідей ой топшылайды: "Менің алға жетелейтін бір бейнем мен басты ниетім болады, ал жолжөнекей кездейсоқ қолға ілінгендерді негізгі бейнеге қатысы болса, тере барам".

Ой түйіні кем қиял фантазиялық бағдарлаушы міндеті болмаған, байланыссыз желек ойлар төңірегіндегі **арманшылдыққа** өтеді. Әр қилы адамдар қиялы олардың кәсіби қызметімен байланысып, негізгі қажеттіктеріне тәуелді келеді. Жеке адам бағыты оның жоғары сезімталдығын көтеріп, осыған орай жарқын және сан алуан қияли елестерді туындатады. Жеке адамның даралық ерекшелігі оның аса көп қолданымындағы елестету типіне де байланысты келеді, мысалы көз елестері, қозғалыс не есту елестері.

Шығармашылық қиялдың көрінісі осы процестің **тұрақтылығына** да тәуелді. Шығармашылық ауытқуы мол, үздіксіз әрекет. Оның **шарықтауы, тоқырауы** және **құлдырауы** алмасып отырады. Шығармашылықтың ең жоғары деңгейі **шабыт**. Шабыттың сипаты көңіл күйі шарықтауы, ой жарқындығы мен дәлдігі, қарқындылығы мен жеке күйзеліс кемдігі. П.И. Чайковский өзінің шығармашылық кейпі жөнінде төмендегіні жазады: "Кейбірде ойда жоқ дербес жаңа күй әуені аян болады. Оның қайдан келетіні ашылмас сыр".

Шығармашылық шабыттың жарқын дәлелі ретінде Аманқос Мектеп тегінің майталман күйші Шәміл Әбілтай тегінің күй шабыты жөнінде жазған "Сиқырлы әуен, сырлы саз" мақаласынан үзінді келтіргенді жөн көрдік: "Шәмілді толғантқан бір ой жиіжиі мазалай беретін. Ол арманы күйден соғылған Бекет Атаның күмбезін тұрғызу еді... Майталман күйші... Бекет Ата зияратына әдейілеп бұрылып, әулиеге тәу етіп, басына түнейді... Ымырт үйіріліп, түн қараңғысы қоюланған шақта Шәмілдің тұла бойын тер басып, көкірегін күй кернеп қоя берді, пірдің пәтихасын алған сыршыл сазгердің өзегін жарып, күй шалқыды... Қас қағым арасында Шәміл дегбір таппай, күй туып, жарылып кете жаздайды..."

Өлгі әуенді тынбастан пернеден іздеп, құмарынан шыққанша үкілі домбырасын безектетеді... Аңсары ауған сазды тартқан сайын Шәміл тұяғы қызған тұлпардай ашыла түседі. Сөйтіп, келесі күні қанат қаққан "Бекет –Ата" күйімен Шәміл Алматыға оралады..."

Әр адамдағы шабыт шабысы, оның туындау себебі әртүрлі. Шығармашылық қиялдың жемісті болуы адамның ерік күшіне, үздіксіз қажымас еңбегіне байланысты. И.Е. Репин айтқандай: "Шабыт маңдай тер мәуесі".

Қайталау және бекіту сұрақтары

1. Қиял процесі психологияда қалай түсіндіріледі?
2. Қиял және басқа да психикалық құбылыстар арасындағы байланыс қандай?
3. Қиял әрекетінің өмірдегі маңызын қалай түсіндірер едіңіз?

4. Қиялдың адамда жүретін физиологиялық процестермен байланысы неден көрінеді?
5. Қиял түрлері және олардың сипаттамасы қандай?
6. Жасампаз және шығармашыл қиялдар арасындағы айырмашылықтар қандай?
7. Арман табиғаты қандай?
8. Шығармашылық қиял түзудің тәсілдері қандай?
9. Қиялдың жеке адамдық қасиеттері қандай?

Тақырып бойынша семинар жоспары

1. Қиял анықтамасы және оның түрлері.
2. Қиял және шығармашылық.
3. Қиялдың ағза қалпына әсері.

Өзіндік оқуізденіс, ғылымизерттеу (курс, бақылау, реферат, баяндама) жұмыстарының тақырыбы

1. Қиял және шығармашылық.
2. Қиялдың денетенге қалыпты әсері.
3. Қиял дамыту жолдары.
4. Қиялды адам сауықтыру мақсатында қолдану әдістері.

Әдебиеттер:

1. 1дәрісбаяндағы әдебиеттер.
2. Коршунова Л.С. Воображение и его роль в познании. М., 1979 (3131 беттер).
3. Розет И.М. Психология фантазии. Минск, 1977 (1378, 169270 беттер).
4. Карандашев Ю.Н. Развитие представления у детей. Минск, 1987 (7487 беттер).
5. Веккер Л.М. Психические процессы. Т. 1. Л., 1974 (262271, 278295 беттер).
6. Галин А.Л. Личность и творчество. Новосибирск, 1989 (64102 беттер).
7. Натадзе Р.Г. Воображение как фактор поведения. Тбилиси, 1972.
8. Познавательные процессы и способности в обучении. М., 1990 (80100 беттер).

ЖЕКЕ АДАМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ҚАЛЫПТАРЫ МЕН ҚАСИЕТТЕРІ

13 дәрісбаян

Жеке адам және оның психологиялық табиғаты

Жоспары:

1. Жеке адам жөнінде түсінік.
2. Жеке адам мотивтері.
3. Жеке адамның бағытбағдары.
4. Өзіндік сана.
5. Адамның психологиялық қорғанысы.

§1. Жеке адам жөнінде түсінік

Әлеуметтік қатынастар субъекті әрі әлеуметтік мәнді қасиеттердің иегері ретінде әрбір адам жеке адам болып сипатталады.

"Жеке адам" түсінігімен қатар біздің қолданымымызда "адам", "дара адам (индивид)", "даралық (индивидуальность)" терминдері бірге жүр. Бұл түсініктердің әрқайсысы өз ерекшеліктерімен ажыралады, бірақ бірбірімен тығыз байланысты. Осылардың ішінде ең жалпыланған, көп қасиеттердің бірігімін "адам" түсінігі қамтиды. Адам өмір дамуының ең жоғарғы деңгейінің көрінісі, қоғамдық еңбек барысының жемісі әрі табиғат пен әлеуметтік болмыс тұтастығын аңдататын тіршілік иесі. Алайда, адам әлеуметтіктік мәнге ие болғанмен, ол жалпы табиғат туындысы ретінде дара адамдық (индивид) сипаты жағынан жанды мақұлық дүниесінен бөлектенбейді.

Дара адам "homo sapiens" тектілердің өкілі, адамдық даму нышандарының иесі нақты адам.

Даралық нақты адамның табиғи және әлеуметтік қабылдаған қайталанбас ерекшеліктері мен қасиеттері.

"Жеке адам" түсінігіне байланысты ең алдымен адамның қоғамдық мәнді сапалары еленеді. Адамның әлеуметтік мәні оның қоғаммен байланысында қалыптасады да көрініс береді.

Әрқандай қоғамға орай адамның қасиет, сапа өлшемдері (эталон) әрқилы келеді. Қоғам социологиясы нақты қоғамның психологиялық типін анықтап отырады.

Жеке адам көп сатылы құрылымға ие. Осыдан жеке адам психологиялық құрылымының ең жоғарғы да жетекші деңгейі **қажеттік себеп аймағы** жеке адамның бағытбағдарынан, оның қоғамға, басқа тұлғаларға, өзіне қатынасынан және қоғамдық әрі еңбектік міндеттерінен туындайды. Сонымен бірге, жеке адам үшін мәнді құбылыс тек оның ұстанған бағыттары ғана емес, оның өз қатынас мүмкіндіктерін іске асыру қабілеті де үлкен маңызға ие. Ал, бұл өз кезегінде адамның ісәрекеттік икемділігіне, оның қабілеті, білімі және ептілігіне, көңілкүй, еріктік және ақылой сапаларымен байланысып жатады.

Адам өмірге дайын қабілет, мінез және қызығуларымен келмейді, бұлардың бәрі белгілі табиғи негізде адамның өмір барысында қалыптасады. Адам тәнінің негізі, яғни генотипі оның анатомиялық физиологиялық ерекшеліктерін, жүйке жүйесінің қозғалысын (динамика) белгілейді. Биологиялық құрылым иесі адам өткен әулеттердің білім, салт, заттай және рухани мәдениеті күйінде топталған өмір тәжірибесін игерумен ғана **жеке адам** дәрежесіне көтеріледі.,

Жеке адам дамуы өз мүмкіндіктерін үздіксіз кеңітіп, қажеттіктерін арттырып барумен байланысты. Осы даму деңгейі нақты адамға тән болған қарымқатынастар аймағымен өлшенеді. Даму дәрежесі мардымсыз тұлғаның адам аралық қатынастары да өте жай, күнделікті тіршілік күйбеңінен аспайды. Ал даму деңгейі жоғары болған адам өзінің рухи мәртебелігімен, қоғамдық мәнді құндылықтарымен ерекшеленеді.

Әрбір дара адам өзінің қоғамдағы өмірлік әдептерін реттеумен күнделікті тіршілік проблемаларын шешіп барады. Бірдей қиыншылық, кедергілердің шешімін әр адам өз әдіс, тәсілдерімен табуы мүмкін. Осыдан, жеке адамды танып, білу үшін сол адамның алдында тұрған өмірлік міндеттерін, оларды іске асыру жолдары мен өмір барысында ұстанған принциптерін жете білу қажет.

Қоғамдық қатынастарға араласып және оларды басшылыққа ала отырып, адам сол қатынастардың ықпалында қалып қоймайды. Әрқандай дара тұлға өз дербестігі мен ерекшелігіне ие.

Жеке адамның **дербестігі** оның ең жоғары психикалық сапасы рухани дүниесімен ұштасады. Рухани дүние дегеніміз адам мәнінің ең биік көрінісі, оның жалпы адамзаттық инабат парызды түсіне білуі, болмыстағы өз орнына сай қызмет ете алуы. Жеке адамның рухани жетілгендігі бұл жоғары дәрежедегі саналық жетілу, ізгі мұраттарды басшылыққа алу, сонымен бірге, жаман ниеттер мен мезеттік шеншекпеннен, жалған белсенділік пен өтірікөсектен өзін аулақ ұстай алуы. Ал адамның мұндай қасиет, сапаларды өз бойына дарытуы көбіне қоғамдық салтқа тәуелді. Қоғамның даму дәрежесі неғұрлым төмен болса, ел ішінде баршаны бірдей теңестіру принципі өріс алады да, ондай қоғам мүшелерінің көбі құлдық бағыну күйінен арыла алмайды. Дербестігінен айырылып, өз бетінше ой жүгіртпеген адам, өзін тұлғалық дамыту ниетінен ажырап қалады.

Жеке адам сапалары сол адамның араласқан қатынастар өрісіне, әртүрлі әлеуметтік өмір аймағында қызмет ете алу қабілетіне байланысты келеді. Шығармашыл тұлға тікелей қоршаған әлеумет шеңберінде қалып қоймай, өзін ауқымды қоғам аймағы негізінде қалыптастыруға ұмтылыс жасайды. Мұндай адам бойында өзі жасаған қауымның, тіпті бүкіл қоғамның болашақ өркениеті көрініп, ол өз дәуірінің сапалық деңгейінен көш ілгері жүреді. Жеке адамның өз дербестігіне ие болуы оның тұйық әлеуметтік топқа бағынышты еместігін көрсетумен бірге сол адамның жоғарғы деңгейде кемелденгенінің дәлелі.

Жеке адамның дамуы, яғни оның әлеуметтік ұнамды қасиеттерінің қалыптасуы белгілі қоғамдық қолдау мен әлеуметтік қажетсінуді керек етеді.

Дара адамның жеке адам санатына көтерілуі үшін маңызды факторлар: **идентификация**, яғни дара адамның өзін басқа адамдармен теңестіре, қоғам талабына сай болу ниетімен қалыптасып бару процесі; **персонализация** дара адамның өз басының басқа адамдар өмірінде қадірі барын түсіне білуі, сонымен бірге, нақты әлеуметтік топта өзінің кісілік мүмкіндіктерін іске асыра алуы.

Басқа әлеумет мүшелерімен жеке адам өз "Мені" негізінде қатынас түзеді. Ғылымда "**жеке адамдық рефлексия**" деп аталған бұл "Мен" ұғымы өзі ішінде әр адамның өз жөніндегі танымын, өз мүмкіндіктерін және өз қадірін сезе білу сияқты сапаларын қамтиды. Жеке адамның өзіне өзі берген бағысының астам не төмен болуынан сол адамның ішкі жан арпалыстары келіп шығады.

Адам өмірі нақты тарихиәлеуметтік аймақта жүріп жатады. Дүниелік жағдаяттар өндіру ерекшелігі, тұтыну аймағы, әлеуметтік қатынастар адамның тұрмыс салтын анықтап, оның тұрақты қылық әрекеттерін белгілейді.

Әрқандай жеке адам өзінің өмірлік салтын, жеке құндылық бағыттарына орай тіршілік жағдайларын өзгертудің, қайта құрудың жалпыланған, тұрақты тәсілдер жүйесін түзіп барады. Осыдан адамның тұрмыс, тіршілік салты оның жалпы өмір сүру, қоғамдағы өз орнын иелеудің бағдарына айналады. Әлеуметтік құнды салтбағыттан адамның жоғары инабатты, жасампаздық өмірі, руханиэтикалық, руханиэстетикалық дүниетанымы туындайды. Адам өмірі, осыдан, бір мезеттік ықпалдар билігінде қалып қоймай, ішкі заңдылықты ниетсебептер жүйесін арқау етеді, өзінің әлеуметтік мәнді, мағыналы мұраттарын барластыра, саналы бағытта жасау мүмкіндігін алады.

Тұрмыссалт бағыты тұрақтанбаған адам күнделікті күйбеңнен аса алмайды, осыдан мүмкіндіктерін толық жүзеге асыра алмай, өміршеңдігі кемиді, руханиадамгершілік талаптары тарылады.

Жеке адамдағы барша өмірлік күйзеліс ауытқулар оның өзіндік "Менін" танымаудан, объективті мәнді жеке басының құнды тараптарын сезіне алмаудан келіп шығады. Жеке адам болмысының ең айқын көрсеткіші оның өз психикалық жағдайын басқара алу және әрекетқылықтарын қоғам қалыптастырған өлшемдерге икемдестіре білу дәрежесі.

Жеке адам тұрақты қасиеттер жиынтығымен дараланады, тұлғаның барша ерекшеліктері оның тума, нәсілдік және әлеуметтікмәдени сапаларының бірлігінен қалыптасады.

§2. Жеке адам мотивтері

Адамды әрекетке келтіруші күш **қажетсіну**. Болмысты бейнелеудің жоғары формаларына ие адамды әрекетке келтіруші нысандар саналы түзілген бейне не елес, ой не түсінік, идея немесе ізгі мұрат күйінде орнектелуі мүмкін.

Психологияда мотив түсінігіне келесідей анықтама беріледі: мотив бұл адам санасында қаланып, оны белгілі бір қажеттікті қанатағаттандыру үшін әрекетке итермелеуші себеп күш. Ал кең мәнінде мотив шындыққа сай заңдылық ретінде ықпал жасап, объектив қажеттілік түрінде көрінетін болмыс. Ал мотивтік әрекет (мотивация) қылық пен ісәрекетті психикалық реттеудің ерекше түрі (Р.Г.Агеева). Қорыта айтқанда, адамның әрқандай қылық әрекеті оның мотивтік себеп күштеріне байланысты.

Сонымен, адамның қалаған ісәрекетінің негізінде оны осы ісәрекетке ынталандырушы мотив жатыр. Бірақ адамда туындаушы және оны ісәрекетке ойыстырушы қандай да бір мотив көзделген нақты әрекетпен шектелмейді, оның нәтижесіне жетумен адам келесі әрекетке ұмтылады, ісәрекет барысында мотив өзгеруі мүмкін және керісінше, бір тұрақты мотив аясында бірнеше әрекет бірінбірі ауыстырып баруы да орынды. Мотив дамуы мен басталған ісәрекет арасында қайшылық та туындайды. Кейде мотив ісәрекет жобасынан бұрын қалыптасады, ал кейде кешеуілдейді, осыған байланысты әрекет нәтижесі де әртүрлі болады.

Жоғарыда аталғандардың қорытындысы: мотив құрамы ісәрекеттің бір бөлігі емес, жеке адамның **мотивтік қажетсіну аймағы** деп аталатын күрделі жүйенің ажыралмас бірлігі. Мотивтік қажетсіну аймағы жеке адамның өмір бойы қалыптасып, дамып барушы барша септүрткілерінің жиынтығын аңдатады. Тұтастай бұл аймақ қозғалмалы, өмірлік жағдайларға байланысты түрленіп, дамуда болады. Солай да болса, кей мотивтер біршама тұрақты, басымдау келіп, адам өмірінің бағытбағдар өзегіне айналады.

Мотивтердің қайдан және қалай пайда болатыны жөніндегі мәселе психологиядағы басты проблемалардан. Мысалы, А.Маслоу мотивтердің негізін бірінен бірі деңгейі бойынша жоғарылай түскен (пирамида) қажетсінулер тобы деп біледі, олар **биологиялық қажетсіну**, **қорғаныс қажетсінуі**, **сыйластық**, **абырой қажеттігі** мен ең жоғары қажетсінулер: өз мүмкіндіктерін ашып, оларды жүзеге асыра алу (самоактуализация). Бірақ А.Маслоу талдауындағы дара адам әлеуметтік қатынастар жүйесінен тыс, қоғаммен байланысы жоқ. оқшауланған тұлға. Қоғам, ғалым пікірінше, дара адам дамушы мекен, қоршаған орта ғана.

Б.Ф.Ломов, басқа да орыс психологтарының пайымдаулары нақты, әрекетшең дара адамның қоғамдық қатынастар жүйесіне қосылып, сол жүйенің оның санасында бейнелеуіне негізделеді. Б.Ф.Ломов мотивтік қажетсіну аймағы мәнін (құрамы, құрылымы, қозғалысы) және сол аймақтың дамуын түсіну үшін жеке адамның басқа тұлғалармен ара байланыс, қатынастарын қарастыруды қажет деп санайды. Адамның мотивтік аймағының басқа факторлардан тәуелділігін зерттеуде сол тәуелділіктің тікелей ғана емес, жанама байланысты болатынын, көп өлшемді және сипатты екенін бірде ұмытпау лазым. Дара адам өз даму барысында басқа қоғам мүшелерімен болған тікелей байланыс шеңберінен шығу мүмкіндігіне ие, осыдан оның қажетсіну аймағы қоғамдық өмірдің күшті ықпалымен өрістей бастайды (саяси пікір, саясат, этика және т.б.). Адамның қажетсіну талаптары қоғамдық құрылымдардың әсерімен де дамиды. Мұндай құрылымдардың ең қарапайым түрі нақты тұлға мүшесі болған **адамдар қауымдастығы**. Адам қажетсінуі көп жағдайда осы қауымның жетегінде болады. Ал нақты адам бір қауымдастық шеңберінде қалып қоймайды, өмір бойы қауымдастықтар тобы сан қилы ауысып не өзгерістерге келіп отырады. Осыдан адамның мотив қажеттіктері оның ішкі жандүниелік әрекеттерінің нәтижесі ғана емес, ол әртүрлі адамдар бірлестігімен байланысты дамып баратын жүйе. Сонымен, бір деңгейдегі қажетсінулерден өзгесіне көшу адамның өзіндік даму заңдылықтарынан болмай, оның басқа адамдармен байланыс, қатынастарынан, тұтастай қоғамға араласуынан болатын процесс екенін ұмытпау керек.

Адамның көптеген мотивтерінде өзі араласқан әртүрлі қауымдастықтарға тән қажетсінулер бейнеленуі мүмкін. Осыдан, мотив өте күрделі де ауыспалы құбылыс. Дегенмен, адам қара басына ықпал жасаушы өзінің рухани күштерін (жеке адам мақсаттары, мұраттары, қажетсінулері, өмірлік бағытбағдар және т.б.) көп жағдайда сезе бермейді. Егер олай болғанда, адам мүлтіксіз өзіндік санаға ие болумен, өзі жөнінде шексіз хабардар болып, өзіне өзі нақ баға бере алған болар еді. Ал, шынына келсек, нақты адам өзі жөнінде өзгелерден кемдеу біледі, басқалардың ол турасында бағасы шындыққа сәйкестеу келеді. Әлбетте, әрбір адам дәл мезеттегі нақты әрекеттерінің тікелей мақсатын айқын сезеді, өз өмірінің бүгіжігін одан артық ешкім де білмейді. Ал таңданғандай жәйт: адам өзінің қандайда бір қылық, әрекеттерінің дәл себептерін көбіне анықтап бере алмайды не айқын білмейді. Адам әрекеті, қылықтары

септүртілерінің көбі оның өзі сезіп білмеген ықпалдар жетегінде жүреді.

Саналық негізге ие болмаған ықпалдардың бірі **психикалық көрсетпе талаптар** (установки). Көрсетпе талаптар психологияда жеке адамның қандай да қажеттігін қанағаттандыру үшін болған әрекетке өзі сезінбеген дайындық, бейімділік қалпын танытады. Көрсетпеталап, қорытындылап айтқанда, объекті белгілі бір күйде қабылдауға, түсінуге, мәнін аңғаруға күні бұрын дайын болып, бейімділік танытып, сол саналық дайындықты өткен тәжірибемен ұштастыра әрекетке кірісуге негіз.

Тұрақтанған психикалық көрсетпелер жеке адамның әрекет қылықтарын айқындап отырады. Мұндай көптеген көрсетпеталаптардың мәнін құрайтын сипат алдын ала шешімін дайындап қою адамның жеке тәжірибесінен алынған асығысты, толық пайымдалмаған қорытындылардың немесе белгілі қоғамдық топта қабылданған сіңірлі пікір ой стандарттарына бағынышты болудың нәтижесі.

Қоғамдық өмірдің әрқилы жағдайларына байланысты көрсетпеталаптар ұнамды да ұнамсыз болып, **сенім** (убеждение) сипатын алуы мүмкін. Көрсетпеталаптар құрылымы үш бөліктен тұратыны зерттелген: **когнитивтік** (таным) **бірлік** адамның біліп, қабылдайтын затының бейнесі; **көңілкүйбағалау бірлігі** объектке болған адамның ұнатуы мен жек көруі; **әрекетқылық бірлігі** іс объекті бағытында қандай да әрекет етуге дайын болу, еріктік күштерді іске қосу.

Мұндай мотивтер қатарына, сондайақ, дерексізденген ықпал ниет ретінде **құмарлық та** кіреді.

§4. Жеке адамның бағытбағдары

Өмірлік бағытбағдар жеке адамның жүйелестіруші қасиеті ретінде оның психологиялық қалпын айқындайды.

Адамның ісәрекетін бағыттаушы әрі оны нақты жағдайларға икемдестіруші тәуелсіз тұрақты мотивтер жиынтығы **жеке адамның бағытбағдары** деп аталады. Бағытбағдар әрдайым әлеуметтік негізге ие болып, ол тәрбие нәтижесінде қалыптасады. Бағытбағдар адамның қасиеттеріне айналған көрсетпеталаптар. Бағытбағдар құрамына өзара байланысты, деңгейі жағынан бірінен бірі жоғары бірнеше формалар кіреді: **құмарлық, ниет, ұмтылыс, қызығу, бейімділік, мұрат, көзқарас, наным**. Адам бағыт бағдарының барша формалары оның ісәрекетінің септүртілері (мотив) есептеледі.

Аталған формалардың қысқаша мәні:

құмарлық бағытбағдардың ең қарапайым биологиялық формасы;

ниет саналы қажетсіну, толық белгілі затқа құмарлық;

ұмтылыс ниетке еріктік күш қосылғанда пайда болады;

қызығу бағытбағдардың қандай да затқа ауысуындағы танымдық форма;

қызығуға еріктік күш қосылса, **бейімділік** пайда болады;

көзқарас қоршаған дүние болмысын философиялық, эстетикалық, этикалық, жаратылыстану және басқа ғылымдар жүйесінде тану;

наным адамды өз танымы, принципі, көзқарастарына орай әрекетке ықпалдаушы мотивтер жүйесі, бағытбағдардың ең жоғарғы формасы.

Мотивтер жоғары не төмен деңгейде, саналы немесе санаға тіпті де байланыссыз болуы мүмкін. Адам бағытбағдарының басым болуынан саналы мотивтер туындайды. Айта кету керек, қажетсінулер мен мотивтер адам бағытбағдарының белгілі бір бөлігін ғана сипаттап, оның бастау түйіні, іргетасы ғана іспеттес. Осы іргетас негізінде адамның өмірлік мақсат, мұраты қаланады. Мақсат **нақты ісәрекеттік** және **өмірлік** болып ажыратылады. Адам өмір барысында көптеген, сан қилы ісәрекеттерді орындауына тура келеді, ал олардың әрбірі өзінің нақты мақсатына ие. Дегенмен, әрбір дара ісәрекеттің мақсаты жеке адам бағытбағдарының осы әрекетте көрінетін қайсы бір қырына ғана сәйкес болуы ықтимал. Өмірлік мақсатқа келетін болсақ, ол дара ісәрекеттермен байланысқан барша жекелеген мақсаттарды біріктіруші (интегратор) фактор. Жеке мақсаттардың әрқайсысы өз орнымен орындалып баруы жеке

адамның жалпы өмірлік мақсатының біршама іске асуын қамтамасыз етеді. Адамның жетістік деңгейі өмірлік мақсаттарға байланысты. Осыған орай адам өз келешегінің санадағы болмысын жобалайды. Мақсатты айқын түсіну мен сол мақсаттың іске асу жолдарын сезінуден қоғамдық тұлғаның болашағы айқындалады.

Өз болашағын көрегендікпен тани білуге қажет адам қасиеттеріне кедергі болатын жан күйзелістері мен түңілулер психологияда **фрустрация** делінеді. Мұндай психикалық қалып адамда оның мақсатқа жету жолында бой бермес кедергілерге кезіккенінде туындайды. Фрустрациялық жағдайдың белгілері мақсатқа ерісудің қажеттік себебі анық, сонымен бірге оған жетудің жолында күшті кедергі бары да көрініп тұр. Адам мұндайда фрустрацияға түспей, үлкен қиыншылықтарды да жеңе алуы мүмкін. Ал кейбір сындарлы кезеңдерде қиыншылық басымдау келіп, фрустрация өрістеп, ол адамның мақсат жолындағы әрекетінің берекетсіздікке ұшырауына себепші болады. Мақсатты әрекет бұзылысының келесі түрлері (Ф.Е.Васильюк) белгілі а) қозғалысты қозу мәнсіз қимыл-әрекеттер; б) түңіліс; в) ашуға беріліп, әрекеттен қалу; г) стереотипия-үйреншікті әрекеттерді ойсыз қайталай беру; д) регрессия өмірдің алғашқы кезеңдерінде игерілген үлгілерге еліктей, ойсыз қимылдау (қазақта "балалығына түсті").

§4. Өзіндік сана

Адамның өзіне, өз "меніне" қызығуы ежелден зертеушілердің ерекше назарын тартқан. Кім біледі, психологияның ғылымдық сатыға көтерілуінің өзі де осы қызығудан болар. Адам жан дүниесі, оның өзіндік санасы әрдайым тек ғалым-философтардың ой талғауында ғана болып қоймастан, оны жазушылар мен суреткерлер де өз шығармашылығына арқау еткен. Адам әрекетқилығы барша уақытта оның өзі жөніндегі ұғымы мен бейнесі және болашақтан күткен образымен байланысып келген.

Адамның өзіндік санасы шексіз, күрделі проблемалардан. Әрқандай тұлға сан қырлы өз "Менінің" көптеген бейнесіне ие: дәл осы мезетте адам өзін қандай деп біледі, болашақтағы өзінің идеялық "Мені" жөнінде не ойлайды, осы "Менді" басқалар қалайынша таниды. Таным субъекті болудан, адам өз санасы аясында зерттелуші объект.

Өзіндік сана дегеніміз не? Бұл мәселені зерттеуші ғалымдардың бірі И.С.Кон былайша түсіндіреді: "Әрбір дара адамның өзін өзі іс-әрекет субъекті ретінде тануға жәрдем ететін психикалық процестердің жиынтығы өзіндік сана деп аталады, ал оның өзі жөніндегі өз ұғымдары белгілі бір "Мен" бейнесін құрайды".

"Меннің" психологиялық мәнін А.Г.Спиркин келесідей сипаттайды: "мен" түсінігі өз санасының нұрымен сәулелендіріп, өзін-өзі қабылдаған, таныған және сезген жеке адамды білдіреді". "Мен" психикалық өмірді реттеп барушы принцип, өзіндік бақылауды жүргізуші рухи күш; бізді өз мәніміз бойынша бүкіл әлемге, қоршаған адамдарға, ең бастысы, өз санамызды өз бағалауымыз бен танымымызға орай өзімізге ашып беретін әр адамның тұтастай болмысы.

"Мен" бейне жеке адамның санасында бір қалыпта бекіп қалған (статикалық) түсінік не білік емес, ол өте қозғалмалы, өзгермелі (динамикалық) "мен" күйінде қабылдануы мүмкін. Сонымен бірге, "мен" бейне элеуметтік заңдарға, қоршаған адамдардың қалауына сай кемелденген, болашақ идеал "менді" де аңдатуы заңды. Және бір жағдайда бұл "мен" қолынан келсе, "тау қопарып, теңіз жұтатын" фантастикалық тұлғаның бейнесіне сәйкес болуы да әбден ықтимал. Ал осы өзі жөніндегі қияли ұғымдар санада басымдау болып, әрі олар ниеттелгенді жүзеге асыру үшін қажетті әрекеттермен ұштаспаса, көздеген істің шырқы кетіп, сана қисынсыз өзгерістерге келеді, ақырында, қиялданған ниет пен шындық сәйкессіздігінен адам ауыр күйзеліске түседі.

"Мен" бейненің сәйкестік дәрежесі жеке адамның өзінің өз болмысын, мүмкіндіктерін, басқа адамдар арасындағы өз беделін бағалай алуына байланысты келеді. Өзіндік бағаға орай адам өз әрекеттерін ретке келтіріп барады.

Саналы адам өз бағасын қалай шығарады? Әрбір адамның қоғамдық тұлғаға айналуы бірлікті еңбек пен тіл қатынасының нәтижесі. Адамдағы барша қалыптасқан сапа мен қасиеттер басқа қауымдастық мүшелерімен қоғамдық өндіріс процесіне араласу және олармен ақпарат алмасу барысында дамып, кемеліне жетеді. Еңбек пен тіл қатынасына келумен адам өз істерін басқалардан күтілген бағамен салыстырып, тексеріп барады. Айналып келгенде, табиғи қажеттіктерді қанағаттандыру былай тұрсын, өз мүддесіне орай орындалғанның бәрін, тіпті қара басының қамы үшін жасалған қарапайым заттың өзін адам басқаларға да арнайды. Адамда қалыптасқан өз "Менінің" бағасы-өзіндегі барды басқаларда көргенімен үздіксіз салыстырып барудың нәтижесі. Адам өзі жөнінде бірдеңе біле тұра, өзгелерге үңіле

назар аударады, өзіндегіні олардан іздеп, барластырады, сонымен бірге төңірегіндегілер өзінің қимыл әрекеттері мен қылықтарына сын көзбен қарайтынын іштей сезінеді. Осының бәрі тұлғаның өзіндік құнын белгілеп, оның психологиялық кейпіне ықпал жасайды, яғни, әрбір адам төңірегінде көрінер не көрінбес сыншыл топ ұдайы онымен бірге. Ол топпен адамның санаспасына болмайды, себебі одан адам өзінің құндылықты бағытбағдарына қолдау алып, оның мұраттарын өз мұраттары етіп, оның ұмтылыс, қызығуларын өз бойына дарытып барады.

Адамның өзіндік бағасы оның өзіне қоятын талаптар деңгейіне байланысты. **Талаптар деңгейі** дегеніміз адамның ниеттеген өз бағасының құны, яғни алдына қойған мақсаттың қиындық дәрежесіне орай көрінетін "мен" бейнесінің сипаты. Адам алдында тұрған енді бір әрекетті қиындық дәрежесіне орай таңдап алу мүмкіндігіне ие бола, өз бағасын көтеріңкі етуге ұмтылады, осыдан екі жағдайдың: бір тараптан жоғары табыстарға жетісу үшін талап деңгейін жоғарылату, екінші тараптан нәтижесіз қалмау үшін талаптарды жеңілдету өзара қайшылығы пайда болады. Әрекет нәтижелі болып шықса, адам алдына қоятын талаптарын, әдетте, көтере түсіп, келесі, күрделірек мәселелерді шешуге кіріседі, ал кері жағдайда оңайлау талаптарға ауысады. Адамның өз алдына қоятын талаптың дәлдігі ісәрекетінің нақтылығына байланысты. Адам табиғаты, әдетте, өз қадірін белгілі деңгейде сақтап жүру үшін өз алдына қоятын міндеттері мен мақсаттарының тіпті де күрделі, сонымен бірге, әбден жеңіл де болмағанын қалайды. Талаптар деңгейінің белгілі бір қалыпқа түсуі ісәрекеттің табысты не нәтижесіз болуын күні бұрын сезуден емес, керісінше, өткен тәжірибедегі жетістіктер мен құлдырауларды ескере білу мен оларға оңды, объектив баға берілуден.

Жеке адам талаптар деңгейінің әрекетшендігі мен мазмұндық сипатын жете танумен тұлғаның ісәрекет, мінезқылықтарының септүрткілерін тереңдей білуге және сол арқылы адамда ұнамды сапалар мен қасиеттерді баулудың жолдарын ашып, оған нәтижелі ықпал жасауға болады.

§5. Психологиялық қорғаныс

Көп жағдайда адамның көздеген тұрмыстық қажеттіктері қандайда себептермен орындала бермейді, оларды қанағаттандырудың мүмкіндігі болмай қалады. Мұндайда әрекетқылқ психологиялық қорғаныс тетіктерімен реттеліп барады. Психологиялық қорғаныс адамның қалыпты, табиғи болмысына тән нәрсе, ол арқылы адам қимыләрекетінде кезігетін ауытқуларды күні бұрын сезіп, олардың алдын алып отырады. Мұндай психикалық қасиеттер адамға көңілкүй күйзелістері жағдайында өзінің кісілік дәрежесін сақтап қалуға жәрдем береді.

Психологиялық қорғаныс қызметі өзінің мәнмағынасы бойынша қарамақарсы екі тарапты құбылыс: бір жағынан, ол адамды өзінің шын мәніндегі ішкі жан дүниелік болмысына сәйкестенуге ойыстырса, екінші жағынан, адамның қоршаған сыртқы әлеуметтік ортаға деген икемділігін кемітеді. (Р.М.Грановская) Психологияда көптен белгілі **бітпеген іс әсері** деп аталатын құбылыс бар. Оның мәні әрқандай кедергі нақты істі доғаруға себепші болады да, адам сол кедергіні жеңбегенше, әрекетін әрі жалғастырмайды не кедергіні жеңу жолдарын іздестіруден бас тартады. Көптеген зерттеушілердің пайымдауынша, бітпеген іс адамды әрдайым қимыләрекетке итермелейді, ал егер істі орындаудың тікелей жолы табылмаса, ол сол іске тең болған баламалы басқа әрекетке кіріседі. Осыдан, мұндай психологиялық қорғанысты баламалы әрекеттердің арнайы орайластырылған формасы деп түсінсе де болады.

Қорғаныс механизмдері табысқа жетудің қалыпты шарттары мүмкін болмаған кезде немесе адам істің түбегейлі бітпейтінін сезген кезде әрекетке келеді. Психологиялық қорғаныстардың түрлері келесідей: жоққа шығару, ығыстыру, көшіру, сәйкестендіру, жаңалау, ауыстыру, оқшаулай және т.б.

Жоққа шығару. Мұндай психологиялық қорғаныстың мәні: адамды қатерлендіріп, оны даудамайға соқтыруы мүмкін ақпарат еленбейді, қабылданбайды. Даудамай деп отырғанымыз жеке адамның жандүниелік көрсетпелеріне қайшы келіп, оның өз болмысына, абыройына, өзіндік бағасына қатер төндіретіндей септүрткілердің пайда болуынан көрінетін қайшылықтар. Бұл қорғаныс әдісінде шындықты қабылдау көбіне бұрмалаумен сипатталады. Жоққа шығару қорғанысы бала жастан қалыптасып, көп жағдайда төңіректегі болмысқа сай объектив бағалауды шектейді, осыдан, әрекетқылқтағы кейбір келеңсіздіктер орын алады.

Ығыстыру ішкі жан күйзелістерінен үйлесімсіз мотивтер не ұнамсыз ақпараттарды ойланып жатпастан, санадан шығарып тастау жолымен құтылудың ең әмбебеп әдісі. Намысқа тию не өкпелеуден болған істің төркінін басқалардан, кейде тіпті өзіңнен де жасыру үшін өз әрекеттеріңнің жалған себептерін алға тартатын жағдай да болады. Шын, бірақ жағымсыз септүрткілер әлеумет сенгендей, содан біршама ұятын жасыратындай жалған себептермен ығыстырылады. Бұл жағдайда жалған мотивтер өте қатерлі,

себебі олар жеке бастың эгоистік мүдделерін ақтау үшін қоғамда қабылданған ресми дәлелдерді орынсыз пайдалануға итермелейді. Қызығы сол, адамның тез ұмытатыны басқалардың оған істеген жамандығы емес, ал оның өзіне өзі не төңірегіндегілерге жасаған кесапаты. Ығыстырылып, тез ұмыт болатын жәйттердің көбі басқаға істеген жамандық, қызғаншақтық, тұлға кемшіліктерінен болатын мінез олқылықтары. Өзіне жақпайтын, күйзеліске түсіретін ақпараттарды санасынан ығыстырайын деген адам сыңай көрсетіп, әлек болмайды, олар өзінен өзі естен шығып қалады.

Көшіру адамның өзгелер қабылдамайтын өз басындағы мінезқылық кемшіліктерін мойындағысы келмей, ойланып, толғанбастан басқа біреуге өткізе салудан болатын жаманшылық істей тұра, өзінің ұрыншақтығын қарсыласына таңа салып, оны даудамайдың себепшісі етіп, көрсету әрекеті.

Сәйкестендіру адамның өз қолы жетпейтін, бірақ аңсаған, басқа біреудің жақсы әдетқылықтарын иемденуі. Балалардың әлеуметтік тәртіп пен игі этикалық өнегелерді игеруі осы әдіске негізделген, Мысалы, жас өспірім баланың әкесінің әрекеттерін ойланбастан қайталап, оның мақтаумадағына ұмтылуы осыдан. Жалпы мағынада, сәйкестендіру қорғанысы адамның өзінің әлсіз тараптарын жеңіп, сезім олқылықтарын толықтыру үшін үлгі, өнегелерге ойсыз еліктеп, мақсатмұраттарды ешқандай ниетсіз аққа етуінен туындайды.

Жаңалау адамның істеген келеңсіз әрекетін мойнына алса, өз қадірінің жоғалатынын түсінуден, болған оқиғаға байланысты ниеттері мен қылықтарын өтірікшынды жанастырып дәлелдеуге тырысуы, мүмкіндіктері кемдігінен қолы жетпеген не жетпейтін заттардың объектив құндылығын өзінше кеміте салып, өз кеуілін арбауы. Мысалы, баланың жегісі келіп тамсанып, бірақ, қанша тырысса да, қолы жетпеген тәтті жүзімді "ой, әлі піспеген, ащы ғой" деп қолын сілтей салуы.

Ауыстыру адамның баста өз әліне қарамай, күрделі іске ұрынып, кейін бітпесін білген соң, оған деген әрекетін оңай жұмысқа бұра салуы. Осындай ауыстырудан қол жетпес қажеттіктің орындалмауынан болған күйзеліс бәсеңдейді, бірақ ізгі мақсат адыра қалады. Өз алдына қойған, бірақ орындалуы мүмкін емес мақсатқа бағышталған әрекет іске аспаған жағдайда адам кезкелген мәнсіз қимылға ауыса салады, осыдан көңілкүйі жеңілдеп, үлкен күйзеліске түспейді. Кейде ауыстыру әрекеттерінен адамның бағытбағдары алғашқы нақ, мәнді істен, болымсыз, фантазиялық кейіпке де түсуі мүмкін.

Оқшаулау адамға соққы болатын жәйттердің сана деңгейінен шегеріліп, басылуы. Мұндайда жағымсыз эмоциялар саналы, яғни әдейі оқшауландырылып, болған оқиға мен одан келетін әсерлер көңілге алынбайды, адам бұрын қандай да мәнге ие болған оқиға немесе өз толғаныстарының шындығын іші сезіп тұрса да, оларды байқамайтындай кейіп көрсетеді.

Психологиялық қорғаныс әсері адамға қай жағдайда да өзінің ішкі қалыпты көңілкейін тұрақты сақтауына жәрдемдеседі. Тіпті әлеуметтік шектеулерді бұзғанның өзінде де, өз қылығының зиян тарапын кеміте, оған ақтау табуға тырысады. Егер адам өз қадірін тани білсе, өзінің қандай әрекетте болмасын кемшілік, олқылықтарын ұғынумен оларды жоюға ұмтылады. Мұндайда адам өз әрекеттері мен мінезін өзгертеді, ал өзгерген ұнамды тұлға сапасы оның санасын жаңалып, өмірлік серігіне айналады. Егер адамның өз қадірін сақтауына тірек боларлық ниеттелген қылық пен күнделікті жүрістұрыс арасындағы сәйкессіздік туралы ақпарат санамен қабылданбаса, қайшылық сигналдары психологиялық қорғанысты іске қосып, ниет пен ақиқат арасындағы қарсылықтардың шешімі табылмайтын болса, адамның өзін өзі жетілдіруі мүмкін емес.

Қайталау және бекіту сұрақтары

1. "Жеке адам" анықтамасы қандай?
2. "Жеке адам" түсінігімен сыбайлас терминдер жүйесі, олардың сипаттамасы қандай?
3. Жеке адам бағытбағдары дегеніміз не және оның пайда болу себептері неде?
4. Жеке адамның қоғамдық мәнін қалай түсінесіз?
5. Жеке адам деңгейіне көтерілуге себепші ықпалдар қандай?
6. Жеке адамның өмірлік салты дегенді қалай түсінесіз?

7. Жеке адам қалыптасуында қажеттіліктің рөлі қандай?
8. Психологиядағы жеке адам мотивтерінің мәні неде?
9. Саналы басқарылмаған көрсетпеліліктер сипаты қандай?
10. Жеке адамның бағытбағдар формалары және олардың сипаттамалары қандай?
11. Жеке адамның "Мен" бейнесінің мазмұндық құрамы қалай түзілген?
12. Жеке адамның психологиялық қорғаныс әдістері және олардың сипаттамасы қандай?

Тақырып бойынша семинар жоспары

1. Жеке адам жөнінде жалпы түсінік
2. Жеке адам проблемасын зерттеулер тарихы
3. Жеке адамның қалыптасуы мен дамуы

Өзіндік оқуыңмен, ғылымизерттеу (курс, бақылау, реферат, баяндама) жұмыстарының тақырыбы

1. Өртүрлі ғылымдарда берілген жеке адам анықтамаларының сипаты мен мазмұны.
2. Жеке адамның қалыпты және қалыптан тыс дамуының себептері және оның тұрақтануымен байланысты проблемалар

Әдебиеттер:

1. 1дәрісбаяндағы жалпы әдебиеттер
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность М., 1982 (159189, 2069230 беттер)
3. Мерлин В.С. Структура личности, самосознание. Пермь, 1990 (5881 беттер)
4. Раншбург И., Поппер П. Секреты личности. М., 1983 (85110 беттер)
5. Рейнвальд Н.И. Психология личности. М., 1987 (75155 беттер)
6. Фрейд З. Введение в психоанализ. М., 1991 (748, 50152, 418438 беттер)
7. Фрейд З. Психология бессознательного М., 1989 (361381, 425439 беттер)
8. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. М., 1988 (281310 беттер)
9. Кон И.С. Постоянство и изменчивость личности. Психологический журнал N4, 1987 (126137 беттер)
10. Виллюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. М., 1990 (217284 беттер)
11. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы личности. М., 1984 (289325 беттер)

ЕРІК

Жоспары:

1. Ерік жөнінде түсінік.
2. Ерік теориялары.
3. Еріктің физиологиялық негіздері.
4. Ерік құрылымы.
5. Ерік сапалары.
6. Жеке адам және ерік тәрбиесі.

1. Ерік жөнінде түсінік

Қандай да ісәрекеттің қажеттігін білумен, адам соған орай керекті шешім қабылдайды, бірақ оны орындау үшін кейде ешбір қимыл жасай алмайды. Мұны орынды септүрткілердің (мотивы) кемдігімен ғана түсіндіріп болмайды. Кейде адам тіпті өз өмірі үшін қажетті болған жұмыстарды да аяқсыз қалдырады.

Теңдей білік пен білімге, ортақ көзқарас пен сенімге ие бола тұра, адамдар өз алдарында тұрған міндеттерді бірі сылбыр, бірі шапшаң, әртүрлі қарқынмен орындайды, немесе кей адам іске байланысты қандай да қиыншылық кездесе қалса, жұмысын қоя салады, ал екіншісі мұндай кезде қуатына қуат қосып, өршелене әрекетке кіріседі. Адамдағы бұл құбылыстардың бәрін психология ерік көрінісімен байланыстырады.

Ерік бұл адамның мақсатты жұмыс орындау барысында кезіккен сыртқы және ішкі кедергілерді жеңуімен байланысты өз қылық әрекеттерін қолдап, реттей білу қасиеті. Ерік өмірдің ауыртпалық түскен жағдайларында белсенділік көтеріп, өзінезі реттеудің (саморегуляция) көзі болумен түгелдей сана басқарымында болады. Адамның өз әрекетқылығын реттестіре алу қабілетінің негізінде жүйке жүйесінің өзара ықпалды қозу мен тежелу байланыстары жатыр. Осы принциптерге сай ерік **саналы өзіндік басқарумен** бірге **белсенділік арттыру**, немесе **ынталандыру** және **реттеу** қызметтерін де атқарады.

Ерік, яғни ырықты әрекеттер ырықсыз қимыл қозғалыстар негізінде пайда болады. Қарапайым ырықсыз қимылдар қатарына жататындар, мысалы, көз қарашығының тарылуы мен жайылуы, жыпылықтау, жұтыну, түшкіру ж.т.б. құсаған рефлексі әрекеттер. Ыстықтан қолды тартып алу, шу шыққан тарапқа бас бұру ж.т.б. сияқты қозғалыстар да осы топтан. Біздің сезімдік, көңілкүй таныту әрекеттеріміз де ырықсыз сипатқа ие, мысалы, таңдана, қасымызды кереміз не ауызымыз ашылып қалады; қуана, күле шырай білдіріп, ашуда қабағымызды түкситіп, тісімізді қайраймыз т.с.с.

Сонымен бірге, әрекетіміздің жалпы мақсатынан тыс, ниеттенбеген импульстік қозғалыстар да осы ырықсыз қимылдар тобына кіреді, мысалы, сырттағы шуға мойын бұру, қандай да затқа бір көргеннен әуестену ж.т.б. Еріктік қылықтың ерекшелігі оның “мен қалаймын емес, “мен міндеттімін толғанысының жетегінде болуы. Дегенмен, кейде адам өзінің еріктік бағдары мен тума (импульс) қылықтарын біріктіре алады, мысалы, “Мен өз борышымды орындауды қалаймын” – “борыш” еріктік, “қалаймын” импульстік. Осыдан, біздің барша өміріміз ұдайы еріктік әрекеттер мен әдеттегі қылықтарымыздың өзара байланысты қатынасына тұрады. Ырықсыз қозғалыстарға қарсы қойылатын саналы әрекеттер адамға тән бола келіп, ниеттелген мақсатқа жетуге бағдарланады. Еріктік қылықтың басты көрсеткіші де осы нақ мақсатқа бағытталған саналы әрекет. Бірақ әрқандай ниет өзінің құрылымдық күрделілігінен көздеген мезетте іске аса бермейді, осыдан еріктік әрекет өз ішіне жеке бірліктер ретінде көп қайталанудан бастапқы саналық сипатын жойып, автоматтасқан қимылқозғалыстарды қамтуы мүмкін.

Кейбір еріктік әрекеттер күрделі сипатта болуынан, оның орындалуы ұзақ мерзімге созылуы мүмкін, мысалы, тау шыңын ерттеп мінем деген альпинист, көрмеге дайындалған оқушы ж.т.с. өз ойларын ақтауы үшін талай жұмыстарға маңдай терін төге, ерік күшін сарп етуі керек.

Психиологиялық қорғаныс механизмдерін пайдаланып, кейбір ұнамсыз қылықтар төркінін басқаларға білдірмеу мақсатымен адам өзінің ішкі кедергілерін сырт, объектив етіп көрсетуге тырысады. Мысалы, сабаққа кешіккенін оқушы ұйқысырап қалғаны (субъектив кедергі) мен жауапкерсіздіктен емес, мыңсан жалған объектив кедергілермен байланыстыра салуы мүмкін: әжем ауырып қалды, дәрігер шақырдым; автобус уақытында келмей қалды, асығудан жығылып, үстімді бүлдіріп, үйге барып, қайта киіндім т.с.с. Өрқандай ниеттелген мақсат тың орындалуында түрлі объектив сипатқа ие сыртқы кедергілер кездеседі. Бірақ кедергіні жеңуге бағытталған көрінген әрекет еріктік бола бермейді. Мысалы, иттен қорқа қашқан бала, кейін өзі таң қалғандай, былайғы күнде қолынан келмес әрекеттерді жасайды: биік дуалдан секіріп өткен, жалаң аяқ жантақты жерден жүгірген, сулы кең арықтан секіріп өткен т.с.с.

Мақсатқа жетуде қандай да қиыншылықтарды жеңу сол мақсаттың мәнмағынасын терең түсіне білуге және адамның өз борышын саналы байыптауына тәуелді. Мақсат неғұрлым маңызды болса, адам соғұрлым қандай да кедергіден қаймықпайды. Кей жағдайларда мақсаттың өмірден де қадірлі болуынан, адам ол үшін жан пидалыққа барады. Аяулы ару батырларымыз Мәншүк пен Әлияны еске түсіріңіз.

2. Ерік теориялары

Еріктік әрекеттер табиғатын түсіну үшін бұл жөніндегі ғылыми көзқарастар өрісіне зер салған жөн. Ерік ұғым ретінде де, нақты болмыстық құбылыс ретінде де тарихи сипатқа ие. Ежелгі және орта ғасырлық дүние ерік құбылысын бүгінгі біздің түсінігіміздей танып білме ген (Г.Л.Тулъчинский). Мысалы, ежелгі қоғамда адам еркі жөнінде тіпті сөз болмаған, оның орнына “даналық мұратың ұғымын қолданған. Адамның қылықәрекеттері табиғат пен өмірдің ақыл бастауларына және логика қағидаларына бағынады деп түсінген. Осыдан, Аристотельдің пайымдауынша, әрқандай әрекет логикалық қорытындылардан туындайды. Ал өзінің "Никомахов этикасы" еңбегінде: "дәмдінің бәрін жеу керек" және "бұл алма дәмді" деген пікірлер санада "Бұл алманы жеу керек" деген қорытынды ой пайда етпейді, адамды бірден сол алманы жеп қою әрекетіне келтіреді" деп жазған. Ерік табиғатына болған мұндай көзқарас қазіргі күнде де жоқ емес. Ш.Н.Чхарташвили **мақсат** пен **саналы тану** (осознание) интеллектуалды әрекеттер категориясынан туындаған деумен, еріктің өзіндік сипаты барлығына шек қояды, сондықтан ғылымға жаңа бір "ерік" терминін ендірудің қажеті жоқ екенін дәлелдеуге тырысады.

Жеке адам қасиеті сипатында ерік ортағасырлықтарға да таныс болмаған. Мұны сол уақытта қоғамда орын алған **экзорис** жыншайтан қуу үрдісінен аңдауға болады. Бұл үрдісте адам шылғи да енжар (пассив) бастама күйінде танылып, сыртқы әсерлер жинайтын “ұяң ретінде бағаланған. Ол заманда ерік дербес жасайтын, нақты қайырымды не жауыз құбыжық күштер түріне енген құбылыс деп есептелген. Бұл тылсым күштер қандай да мақсаттар белгілеуші ақылға ие деп түсінілген. Осы күштерді (тіпті нақты періште мен шайтан есімін білуге дейін) танудан адамның "шын" қылықәрекетінің мәнін түсінуге боладымыш.

Ерік табиғатын бұлай түсіндірудің себебі сол заманда қалыптасқан қоғамның адам әрекетқылығының негізі оның өзінде екенін мойындамаудан. Әр адам бабалардан жеткен нәсілдіктің ізі ғана деп қабылданған. Мұндай сипаттан қауымның кейбір мүшелерінің ғана ажыралуға құқы болған, мысалы, бабалар аруағы және ол дүниемен тілдесетін бақсыбалгер (шаман), от пен металды бағындырған темірші, өзін қоғамға қарсы қойған қарақшы қанішер ж.т.б.

Мүмкін, ерік түсінігінің жаңа "Қайта тіктелу" (возрождение) заманында жеке адам проблемасымен бірге ғылым аренасына келуі осы адамның қалыпты жағдайдан ауытқуларын мойындаудан болар. Осыдан адам шығармашылыққа қабілетті, "тіпті қателер жіберуге де бейім" дегендей тұжырымдар жоққа шығарылмады. Қалыптан шығып, тек (род) ортасынан бөлінумен адам жеке адамдық (кісілік) кемелденуге жетіседі. Мұндай тұлға үшін ең мәнді нәрсе **ерік бостандығы**.

Ерік бостандығын бір жақты асыра дәріптеу (абсолютизация) нәтижесінде **экзистенциализм** немесе "тіршілік философиясы" пайда болды. Экзистенциализм (М.Хайдеггер, К.Ясперс, Ж.П.Сартр, А.Камю ж.б.) ерікті тәуелсіз, тысқы әлеуметтік әсерлерге қатысы жоқ құбылыс деп таниды. Мұндай пайымның негізқоғамдық байланыстар мен қатынастардан, әлеуметтікмәдени ортадан бөлек, дерексізденген (абстрактный) адам. "Дүниеге қандай да бір күшпен келіп қалған" бұл адамның өмірі мағынасыз "қымқиғаш оқиғалар" жиынтығы да, адамның өзі – "пайдасыз құмарлық". Мұндай адамның қоғам алдында ешқандай инабаттық міндеттері мен жауапкершілігі жоқ. Осыдан да ол адамгершіліктен жұрдай, намыссыз, өз бетімен кеткен, тартыну дегенді білмейді. Қандай да қалыптәртіп (норма) ол үшін жойылу, басыбайлыққа түсу көзі. Ж.П.Сартр пікірінше, нағыз адамгершілік бір ғана рет көрінетін, реттестірілмеген, қандай да қоғамдық мекемелер талаптарының шеңберімен оқшауланбаған, өздігінен (спонтанный) туындайтын, себепсіз, "әлеуметтенуге" қарсылық әрекеті. Ерік бостандығын асыра

мадақтаудан экзистенциалистер адам болмысының жалпы негіздері жөніндегі ойларына дәлел айта алмай, адамды өз өмірінің мәні, мақсаты және жауапкершілігінен айыратын, қоғам, тарих, мәдениетке қайшы келетін кездойсоқ, жауыздық, ақылдан аулақ бастаулар тұңғығына бірақ түсірді.

Қылық иесі адам қалыптасқан тағылымталаптарды жоққа шығара отырып, міндетті түрде қандай да басқа, өзіне ұнаған құндылықтарға ауысады. Егер адам бір мәдени қалыпты мойындағысы келмесе, онда оның бұл әрекеті екінші бір, қырсырлары танылып болмаған қажеттікті көздегені. Осыдан ежелден бүгінге дейін баршамыз қоғамға жат деп есептейтін арақорлық пен нашақорлықтың бір жағы мәдениеттіліктен шыққандығы ғажап нәрсе. Бұл қоғамға ерсі болып көрінген қылықтардың өздері де қандай да ұйымдасу негізіне ие, өздеріне сай талап, ережелері, мақтан тұтатын қырлары мен ғұрыптары баршылық.

Осыған байланысты түсініктеме берген И.П.Павлов ерікті адам белсенділігіне байлау болатын кедергілерді жеңуде көрінетін әрекетшендік – "еркіндік инстинкті (рефлексі)" деп қарастырады. "Еркіндік инстинкті ретінде ерік аштық пен қауіпқатерден де мәнділеу. Егер осы қасиеті болмаса, деп жазды И.П.Павлов, жануар алдынан шыққан елеусіз ақ кедергіден өте алмай, өлімге душар болар еді". Ал адам үшін мұндай кедергілер қатарына әрекетке матау болатын сыртқы әсерлер ғана емес, өз қызығулары мен қажеттіктерін бақылауға алатын өзіндік сана мазмұны да болуы мүмкін. Бұл тұрғыдан ерікіндік инстинкті болған ерік, Г.Л.Тулъчинскийдің пікірінше, жеке адамның психологиялық болмысының барша деңгейлерінде көрінеді, бір қажеттіктерді басып, екіншісіне ынталандырады, өз міндетін танытып, жеке адамдық қадірін қорғау мен өз мұраты үшін жан пидалыққа дейін апарды.

З.Фрейд пен Э.Фроммның психоаналитикалық зерттеулерінің нәтижесінде "ерік адам қылықтарына дем беруші ерекше қуат (энергия)" деген түсінік ғылымға енді. Бұл ғалымдардың болжамынша, адам қылықтарының көзіпсихикалық формаға келтірілген жанды ағзаның қандай да биологиялық қуаты. Ал бұл қуат, З.Фрейдше, санадан тыс, ақылдан алшақ "либидо" (махаббат) жыныстық құмарлықтың психосексуалды энергиясы. Мұндай тұжырымдаумен З.Фрейд адам қылығын осы тіршілік жалғастырушы, яғни "либидоның" "мәдениеттестірілген" алғашқы көрінісі (эрос) деп, ал кейін бұл қылық адамның арғы дүниеге (өлімге) ұмтылысының белгісі (танатос) екенін түсіндіріп бақты.

З.Фрейд болжамдары оның шәкірттерінің еңбектерінде қызықты эволюциялық жалғасын тапты. Солардың бірі К.Лоренц ерік энергиясы адамның әу бастан жыртқыш (агрессив) болуынан дегенді алға тартты. Егер осы жыртқыштық қасиет қоғам рұқсат еткен белсенділіктер түрінде жүзеге асып тұрмаса, ол әлеуметтік қатерге айналып, ырыққа келмейтін қарақшылық әрекеттермен ұштасуы мүмкін. А.Адлер, К.Г.Юнг, К.Хорни, Э.Фромм ерік көріністерін әлеуметтік жағдайлармен байланыстырады. К.Г.Юнг үшін бұл әр мәдени қауымда ежелден қалыптасқан әмбебап қылық және ойлау түрлері, А.Адлерәкімшілік пен әлеуметтік билікке талпыныс; ал К.Хорни мен Э.Фромм ерікті мәдени ортада өз мүмкіндіктерін іске асыра білудің шарты деп біледі.

Шынына келгенде, психоанализ бағыты өкілдерінің (З.Фрейд және шәкірттері) қайқайсысы да қорытынды пікірлерін адам әрекеттерінің көзі қажеттіктердің мәнді, бірақ тұтастай емес, бір тарапын ғана асыра дәріптеуге бағыттаған. Пікір қарсылығын тудыратын тек бұл әсіре ғана емес, адамның өз "тіршілігін сақтау" мен "тұтастығын қолдауды" қамтамасыз ететін ықпалдарды түсіндіруі де ғылымдық көзқарасқа сай келмейді. Адам өзінің биологиялық болмысы, яғни тіршілігіне қарсы қатерге де баруы тұрмыстан белгілі: соғыстағы ерлік, қауіпқатерде батылдық ж.т.б., бірақ фрейдшілер бұл жағдайды ескермейді.

Еріктік әрекет себептері адамның сыртқы ортамен белсенді қарымқатынасқа келуінен туындайды. Еріктің себепті болуы (детерминированность) адамды қандай да қылыққа мәжбүрлеп, көндіруді білдірмейді. Адам табиғатынан қоршаған орта жағдайлары болмай, өз өмірін қолдай да, жалғастыра да алмайды. Ерік бостандығы табиғат пен қоғамның жалпыланған заңдылықтарын терістеу емес, керісінше, адамның оларды жете танып, өз әрекетін соларға сай реттестіре білуі.

3. Еріктің физиологиялық негіздері

Психиканың басқа да көріністері сияқты ерік те мидің жүйкелік процестеріне негізделген заттасқан құбылыс.

Ырықты әрекеттердің негізі алдыңғы орталық жүйке сайларындағы (извилины) ми қабықтарының бірінде орналасқан аумақты **пирамидалы жасушалар** (клеткалар) қызметінде көрінеді. Әрекетке келтіретін импульстер осы жасушаларда пайда болады, осы арадан түйдектелген жүйке талшықтары бастауын алып, миға тереңдейді, одан төмен түсіп, жұлынды (арқа ми) бойлай отырып, дененің қарсы

тарапындағы бұлшық еттерге жетеді, яғни пирамидалы жол жүреді. Осы жасушалардың қай бірі жарақаттанса, адамның оларға сәйкес бір қозғалыс мүшесі істен шығады (паралич).

Алайда, ырықты әрекеттер бірбіріне байланысты өзара ықпалды әрі ниеттелген қимылдардың күрделі жүйесінде пайда болады. Бұл процесте қозғалыс түйсіктерінің маңызы үлкен. Егер алдыңғы орталық жүйке сайларының артына жайғасқан бөліктердің бірі зақым алса, адам өз әрекеттерін сезбей, қарапайым қимылдардан қалады, қалаған қозғалысын таңдап, реттей алмайды. Әрекеттердің бір ізділігі мен байыптылығы алдыңғы орталық жүйке сайларының қызметімен басқарылады. Бұл ми қабығы бөлігінің зақымдануы қозғалыс икемсіздігіне соқтырып, бұрыннан қалыптасқан дағдыларды жояды.

Аталған ми аймақтарынан басқа, еріктік әрекеттердің бағыты мен қуатын қолдап барушы құрылымдарды да ескерген жөн. Мидің маңдай **профронталь** бөлігі істен шығуынан қимыләрекеттер ырықты реттелуден ауып, қажетті бағдарламаға көнбей, ерік жоспарына икемдесуден қалады. Мұндай **аппраксия** жағдайында адам қандай да ісін бастағанымен, аяқтай алмайды, бастамай жатып, доғарып та қоюы мүмкін немесе еленбес себептерден ақ жұмысын басқа арнаға бұрып жібереді. Клиникалық тәжірибеде кездескен жағдай: аппраксияға ұшыраған бір науқас ашық тұрған шкафтың жанынан өте бере, ішіне кіріп алыпты да, енді не істерін білмей, жанжағына алақтап тұрған құсайды. Мұндай сырқатты адамның әрекетқимылының басы бірікпей, басқаруға келмейді.

Ми сырқаты негізінде адам **абулия** (зақымды еріксіздік) ауруына ұшырайды. Мұндайда әрекет иесі өз қадамының қажеттігін біле тұра, оны іске асыруға ерік күші жетпей, керекті шешім мен әрекетке келе алмай, жан күйзелісіне түседі. Абулия ми қабығындағы шектен тыс (зақымды) тежелу мен мидан берілетін импульстік ықпалдардың қажетті деңгейінің бәсеңдеуінен болады. Осыдан сырқат адам көбіне ырықсыз қылықтар шырмауынан шыға алмай, қиналады.

Ерік әрекеттерін орындауда адамның саналы әрі мақсатты қимылқозғалыстарын реттеуші **екінші сигналдық жүйенің** маңызы орасан. Екінші сигналдық жүйе адамның қозғалыс (моторная) қуатын арттырумен бірге, барша психикалық процестерінің: ойлау, қиял, ес, зейін, сезім бастау көзі. Осыдан, ырықты әрекет бас миі қабығының барша бөліктерінің біргелкі қызметінің нәтижесі ретінде көрінеді (И.П.Павлов).

Тұтастай алғанда ерік шартты рефлексстік сипатқа ие. Уақытша жүйке байланыстарының негізінде әрқилы ассоциациялар жинақталып, бекиді. Енді келіп түскен ақпарат бұрыннан бар біліктермен салыстырылады. Егер келіп түскен хабар ми қабығында бұдан алдын түзілген бағдарламамен сәйкес келмесе, не әрекет өзгереді, не жоспар қайта жасалады. Ерікті реттестірудің рефлексорлық негізі бас миындағы **қажетті қозу ошағының** пайда болуына тәуелді. Бұл жүйкелік қозу ұдайы энергиялық қуатты керек етеді. Мұндай ми қажетін ерекше аккумулятор сипатты **ретикулярлы формация** қамтамасыз етеді. Осы ретикулярлы формация қажетті қозу ошағының қуатын қолдауынан, адам қандай да жұмыс орындауда үлкен жігерлілік танытып, көздеген мақсатына жетуге батыл қадам жасайды.

4. Ерік құрылымы

Әрқандай ерік әрекеті өзінің күрделілігімен ерекшеленеді. Ниеттелген мақсат анық болып, орындалу жағдайларына сәйкес әрі тікелей ісәрекетке өтетін болса, әңгіме **қарапайым ерік әрекеті** жөнінде болғаны. Ал **күрделі ерік әрекетінде** ықпал жасаушы импульстер мен нақты әрекеттер арасына қосымша ерік бірліктері енеді. Ерік процесінің мәнді кезеңдері мен бөліктерінің құрамы келесідей: 1) ниеттің туындауы мен мақсат белгілеу; 2) талдау, талқылау кезеңі мен септүрткілер (мотивы) таласы; 3) шешім қабылдау; 4) орындау.

Еріктік әрекет желісінің бастапқы басқышының негізгі мазмұны **ниет белгілеу** мен **мақсат қою**. Ниеттің бәрі бірдей саналы болып келе бермейді. Қандай да **қажеттік** өз түсінім деңгейіне орай **құмарлық** (влечение) немесе **тілек** сипатын алады. Егер тұлға өз жағдайына қанағаттанбаса, сонымен бірге, осыған байланысты қажеттік толығымен өзіне әлі түсініксіз болса, оның мақсатқа жету жолы мен шараларының күңгірт болғаны. Бұл жағдайда оны іске итермелейтін әшиін құмарлық, көрсеқызарлық. Құмарлықта адам өзіне бірдеңенің керектігін сезінеді, бірақ сол нәрсенің не екеніне көзі қанық жетпейді, қажеттігін нақты түсінбейді. Мұндайда "не керегін, өзі де білмейді" дейміз. Байыпталмағандығынан құмарлық ісәрекетке бастау бола алмайды. Сондықтан да ол ауыспалы құбылыс, ондағы қажеттік бірде сөнеді, ал кейде аныққанығы ашылып, нақты тілек, ниет, арманға айналады.

Бірақ тілек ету де әлі әрекетке келу деген емес. Қажеттік мәнін бейнелегенімен тілекте белсенділік болмайды. **Тілеу** бұл алдымен әрекетке келтіруші себепті түсіну кезеңі. Әрқандай қылықтың септүрткісіне, кейін мақсатына айналу бұрын тілік сарапталып, бағаланады; оның орындалуына кедергі не қолдау беретін шарттар өлшестіріледі. Тілек ісәрекет септүрткісі сияқты өзінің туындауына себепші болған қажеттіктің айқындығымен ерекшеленеді. Ынталандырушы күшке негізделген тілек адам санасын болашақ мақсатқа ойыстырып, жоспар түздіреді, сонымен бірге ол мақсаттың орындалу жолдары мен құралжабдықтарын ақылға сай нақтылайды.

Көрінген тілектің бәрі іске аса бермейді. Адамда бір уақытта әртүрлі, тіпті біріне бірі қайшы келген тілектер туындап, осыдан қайсысына орай әрекет істеуін білмей, ол күйзеліске келеді. Мектепті бітіріп, қай жоғары оқу орынын таңдайтынын біле алмай, дағдарысқа түскен кешегі оқушы осының мысалы.

Әрқилы қажеттіктер маңызының өзгеріске келуінен адамда **септүрткілер** (мотивы) **күресі** басталады. Бұл таластартыстың мәні: әлі бастамаған әртүрлі әрекеттердің оң не теріс тараптарын, қай жағдайда қандай әрекетке кірісу қажеттігін таңдауға бағышталған адамның талқылау ісінің жүруі. Септүрткілер таласы жағдайында адам үлкен толғанысқа келіп, өз санасы мен сезімінің, қара басы мен қоғам мүдделері арасындағы қарамақарсылықтарды жеңе алмай, өз "қалауы" мен сырттан қойылған міндет "талауына" түседі.

Септүрткілер тартысының қорытынды сатысы **шешім қабылдау**; бір септүрткіні қалаумен нақты мақсатқа жүгіну. Шешім қабылдай отырып, адам бұдан былайғы әрекеттің бәрі оның өзіне тәуелді екенін сезеді, бұл өз кезегінде онда еріктік әрекеттің ерекше сипаты **жауапкершілік** сезімін оятады. Батыл шешімге (решимость) келудің бірнеше жолы белгілі (У.Джеймс):

1. Саналы шешім септүрткілер қарсыластығы біртебірте семіп, арасындағы бір мәнділеу баламаға аса зорлықсыз жол беруден пайда болады. Көзделген әрекет жайбарақат, өзінен өзі басталғандай сезіледі.
2. Таңдау толғанысы мен батылсыздық ұзаққа созылып, тереңдей түссе, адам дағдарысқа келіп, ештеңеге кіріспегеннен гөрі, бірін бастай салайын деп, қателікке ұрынуы мүмкін. Мұндайда қандай да бір кездейсоқ әсердің ықпалында қалып, "не болса, сол болсын" деумен, адам өз басын "тағдырдың жазғанына" көндіреді.
3. Ықпалдынталандырушы күштердің жоқтығынан, өз батылсыздығынан іштей күйініп, адам қалай болса, солай, ойланбай, іске құлайды, тап осы мезетте істің ақыры не болатыны оны қызықтырмайды. Мұндай көзсіз батылдық өте әрекетшең, күшті эмоционалды темперамент иелерінде болады.
4. Ішкі толғаныстардың байыпқа келуі алғашқы септүрткілер құндылығының өзгеріске келуіне де байланысты. Мұндайда шешім адамгершілік көзқарас, намыс араласумен қабылданады. Адам "маған осы не болды" деумен, өзін жинақтап, қажетті бағыттағы әрекетке батыл кіріседі.
5. Кейде өз қалауын қонымды ақылға сыйғыза алмай, адам белгілі бір әрекет түрін таңдайды, яғни ерік күшімен өз көңілінде бұрын еленбей келген бір септүрткіге қуат береді, осыдан жаңағы септүрткі басқаларын басып, әрекет көзіне айналады. Қазақтың "Көз қорқақ, қол батыр" мәтелі осының айғағы.

Шешім қабылдау біршама күрделі процесс, оның жүрісі де ішкі толғаныстың үдемелі қозғалысын тудырады. Ал шешімге келуден, адам жеңілденіп, қанағаттану сезіміне бөленеді.

Бірақ шешімге келу әлі жұмыстың орындалуын қамтамасыз ете алмайды. Кейде ниеттелген әрекет те іске аспайды, бастама аяқсыз қалады. Еріктік әрекеттің мәнділігі септүрткілердің тайталасы мен шешімнің қабылдануында емес, жұмыстың белгілі нәтижеге келуінен. Қабылдаған шешімнің нәтижелі істе көрсете алған адам ғана ерік күшіне ие деп бағаланады.

Еріктік әрекеттің орындалу кезеңі өзінің күрделі құрылымына ие. Шешімнің орындалуы қандай да мерзіммен байланысты. Егер шешімнің орындалуы ұзақ мерзімге кейін қалдырылса, онда ол **ниет** қана. Ниет соңға ысырылған әрекетке дайындық ретінде танылып, шешімге байланысты көзделген мақсатты білдіреді. Мысалы, оқушы келесі жылдан бастап "бескең оқуды жоспарлайды, яғни ниет қояды. Мұндай ниет ерікті әрекет жасауға жеткіліксіз. Бұл әрекетте мақсатқа жетудің **жоспарлау** сатысын ғана байқаймыз. Жоспарлау күрделі ой әрекетімен ұштасқан, қабылданған шешімнің тиімді әдістері мен құралжабдығын іздестіру кезеңі.

Жоспар әрқилы деңгейде, сапада болуы мүмкін. Кей адамдар бәрін өлшестіріп, пайымдаса, екіншілер жалпы, үстірт жоспармен шектеледі. Жақын уақытта орындалатын әрекеттер нақты, айқын қарастырылса, уақыт өтумен жүзеге келетін істер күңгірттеу болады. Жоспарланған әрекет өздігінен бола қалмайды, ол үшін ерік күші араласуы қажет. **Ерік күші** бұл адамның қажыржігерін жинақтап, мақсатқа жетуге керек болған қосымша қуат, септүрткілердің көзін ашатын, мақсатты белгілеу мен істің орындалуына дейінгі ерік процесінің барша бөліктеріне ықпалды фактор. Орындау барысында адам өзінің ішкі кедергілерін ғана емес, сыртқы қиыншылықтарды да ерік күшімен жеңетінін нақты байқай аламыз.

Ерік күші бұлшық еттердің күш салуынан сапалық өзгешелікке ие. Ерік күшінде дене қозғалысы тіпті мардымсыз, ал оған байланысты ішкі жан толғанысы шектен тыс деңгейге жетіп, кейде адамның тірлік қалпына зақым келтіруі мүмкін.

Ерік күшінің қарқындылығы (интенсивность) төмендегі жағдайларға тәуелді:

1. Жеке адамның көзқарасы (жапон самурайы, жахид жариялаған мұсылман).
2. Моральдық тұрақтылық (жауапкерлік, немқұрайлық).
3. Қоғамдық мәнді мақсаттар.
4. Ісәрекетке деген көрсетпесталап (установка) (мұғалімнің оқушыға тапсырмасы: "тек оқып кел", "бірін қалдырмай көшіріп ал" әрқайсысы әртүрлі ерік күшін керек етеді).
5. Жеке адамның өз басын жұмысқа бұрып, басқара алуы. (Өзін жетілдіре алмаған адам, қиыншылықтарға төзімсіз келеді).

Адам орындалатын істің маңызын, оның моральдық талаптарға қайшы еместігін де түсінуі мүмкін, алайда бұл оған іс барысындағы кедергі, қиыншылықтарға қарсы тұруға демеу бола алмайды. Түсінуден көптеген басқа ниет, тілектерді баса отырып, қажетті ұмтылысты пайда етуі үшін, адам "осылай болуы тиістің дегендей үлкен жан қалауы борыш сезіміне бөленуі тиіс. **Борыш сезімі** моральдық талаптардың адамның ішкі жан дүниелік қасиетіне айналып (интериоризование), "мендік" пен қоғамдық мүдделер тоғысында таңдалатын тиімді әрекетқылықтың жол көрсеткіші.

Көп жағдайда адам ерік күшімен өзінің мінезқылығындағы ырықсыз белсенділігін ноқталап, тоқтамға келтіруіне тура келеді, бұрыннан бекіген әдеттері, бойға сіңген келеңсіз қылықтарына қарсы шайқасқа түседі.

Бірақ мұнысымен адам ырықсыз белсенділікті түбегейлі шектей алмайды, тек түрін өзгертіп, не тысқы көріністерін басуы мүмкін. Сондықтан да, **ерік адамның өз болмысын билей алу қабілеті, өз ұмтылыстары, сезімдері мен құмарлықтарына тоқтам беру қасиеті.**

Ерік әрекеттерін іске асыру барысында, әсіресе орындаудан соң **бағалау** кезеңі келеді. Баға түрлі әлеуметтік-саяси, моральдық, эстетикалық ж.т.б. бағыттардан беріледі, ал кей жағдайда аталған талғамдардың басы бірігіп, бір бағаға арқау болуы ықтимал. Баға тек жеке адамның өлшемінен емес, іске қатысы бар көпшіліктің пікіріне де телінуі мүмкін. Осыдан, ұжымдық баға әрбір дара тұлға әрекетқылығының шын өлшемі бола алады. Орындалған ісәрекеттің бағамы қабылданған шешімдер мен іс әдістерін қолдау, ақтау не кінәлау сипатта көрінеді. Әрқандай баға көңілкүй толғанысын тудырып, іс нәтижесінен қанағаттану не қанағаттанбау сезіміне бөлейді. Орындалған әрекеттің болымсыздығынан адам опық жейді, ұят қысылысына түседі. Баға жұмыстың ендігіден былай жалғасуына, өзгеруіне не доғарылуына септүрткі (мотив) болады.

5. Ерік сапалары

Әрбір адамның ерік әрекеті өзіндік ерекшелікке ие, себебі ол жеке тұлғаның тұрақты қасиеттерінің көрінісі. Еріктің саналы ұйымдастырылуы мен ретке келуі адамға өзінің сезімдерін, қылығын, танымдық процестерін басқаруға мүмкіндік береді. Ерік аймағындағы жекедара ерекшеліктер адам еркінің тұтастай да сипатын не ерік процесіндегі жеке бөліктердің мазмұнын құрауы мүмкін. Ерік сипаттарының жалпы бірігімін (интегрирование) танытатын құбылыс **ерік күші**. Ерік күші еріктік әрекеттің барша кезеңдерінде қажет, әсіресе оның айқын көрінісі кедергілерді жеңу мен қажетті нәтижеге жетуде көрінеді. Осы

игерілген кедергілер сипатын талдай отырып, адамның ерік күшінің объектив бағасын пайымдаймыз. Адамның өз құмарлығы мен көрсеқызарлығын бұғаулауы, өз сезімдерінің шектен тыс шарпуына жол бермей, ақылмен сараланбаған қылықтар жетегіне түспеуі бәрі де осы ерік күшіне байланысты.

Еріктік әрекеттің жалпыланған сипаты мүдделі мақсатта (целеустремленность) көрінеді. **Мүдделі мақсат** бұл жеке тұлғаның өз ісәрекетін белгілі бір нәтижеге бағыттай алуы. Осы қасиетке орай адамның басқа да ерік сапаларының мазмұны мен даму деңгейін анықтаймыз. Мүдделі мақсат өмірлік принциптер мен мұраттарды көздеген, **стратегиялық**, не жақын, бөлектенген әрекеттерді орындауға бағытталған нақты қызметтік, **оперативтік** болып бөлінеді. Мүдделі мақсаты бар адам алдына анық та нақ меже белгілеп, майдашүйдеге елеңдей бермейді. Мұндай адамдар не қалайтынына, қай бағытта қадам атқанына, не үшін күресетініне ешуақыт күмәнданбайды. Бұл тұлғалар қоғамның нағыз жетекшілері.

Ерік әрекетінің бастапқы, іске қосылу кезеңі көбіне ынталылық, дербестік, еркіндік сапаларымен байланысты.

Ынталылық (инициативность) мол да жарқын идеяларға, байыпты жоспар мен ұшқыр қиялға негізделеді. Көп адамдар үшін ең қиыны өз енжарлығын жеңу, қалыптасқан ісәрекет тәсілін өзгерту. Мұндайлар өз бетінше ешбір іске кірісе алмай, тысқы ықпал, нұсқауларды күтумен болады. Осыдан ынталылық дербестікпен тікелей байланысты. **Дербестік** еріктік әрекет барысында адамның әрқандай себептер жетегіне түспей, басқалардың кеңестері мен ұсыныстарына сындарлы баға берумен, өз наным, сенімдері негізінде ісәрекетке келу қасиеті.

Дербестікке ие адам басқаның жәрдемінсіз мәселе таңдай алады, соған орай мақсат белгілейді, өзгенің түрткісі мен сыбырына алаңдамайды. Әдетте мұндай тұлғалар өз көзқарасын белсенді қорғап, мақсат, әдіс пен тәсілдерін саналы бағалаумен, жалтақсыз іске қоса алады. Ынталылық пен дербестік жеке адамның еріктік сапасы ретінде, бір жағынан, **сенгіштік, иі бостық, енжарлық** сияқты қасиеттерге қарсы; екінші тараптан, басқаның ойпікірін, көзқарасын түгелдей жоққа шығарудан (**позитивизм**) аулақ қасиет.

Ісәрекетке ниеттелу кезеңінде еріктің **ұстамдылық** қасиеті процеске қосылады. Ұстамдылық әрекеті сезім, ойпікір, қалыптан тыс көңілкүйді тоқтамға келтіріп, біраз тежейді. Ұстамды адам орындалатын істің түріне қарап, оған қажетті өз белсенділігінің деңгейін барластырады. Сонымен, ол көздеген мақсатына асығып, ырықсыз әрекеттерге ұшырамай, байыппен жетеді.

Ісәрекеттің сан алуан септүрткілерінің ішінен қажетті болғанын таңдау мен шешім қабылдау кезеңінде еріктің батылдық қасиеті бой көрсетеді. **Батылдық** бұл әрқандай іске байланысты еріктің жылдам, орынды әрі берік шешім қабылдау мен оны жүзеге келтіре алу қасиеті. Сырттай қарағанға, батылдық ешбір толғаныссыз өтетіндей, батыл адамның мақсат таңдауы жеңіл де оңай болатын сияқты. Әдетте, олай емес. Батыл адамдар өз ісәрекеттерінің мақсатын терең де жанжақты, үлкен толғанысқа түсіп, ойластырады, жоспарлайды. Ал іске кірісу кезеңі келгенде баяғы толғаныстың бәрін ысырып тастап, жедел шешім қабылдауға қабілетті.

Батыл қимылды адамдар іс шешімін қабылдаудан істің өзін орындауға жылдам ауыса алады. Кейде адам қандай да шешімге бел байлағанымен, істің өзіне келгенде босбелбеулік танытады, осыдан жұмыс басталмай қалады. Мұндайда батылдыққа тірек **ержүректік** (смелость) қорқыныштың бәрін басып, адамды тәуекелге келтіруші қасиет. Ісәрекеттегі батылдық көзсіздікке (безрассудство) тікелей қарсы. Егер ісжағдайлары болымсыздық танытса, батыл адам әрекетін кідіртіп, кейін қалдыра алады.

Ісәрекеттің орындалу кезеңінде шалттық (энергичность) пен табандылық үлкен маңызға ие. **Шалт адамдар** өздерінің барша күшін көзделген мақсатқа тез шоғырландыра алады. Бірақ көптеген жағдайларда шалт әрекет істің бастапқы кезеңінде өте қарқынды болып, кейін іс неғұрлым ұзаққа созылған сайын ол үдемелі кеми бастайды да тіпті байқалмайтындай деңгейге түседі. Осыдан, шалттық **табандылықпен** ұштасса ғана жеке адамдық қасиеттің ең жоғары көрсеткішіне айналады. **Табандылық** бұл адамның ұдайы, шалт әрекеттерін бірде төмендетпей, көрінген қиыншылықтарға төзе білуі. Өз табандылығынан адам қоршаған жағдайлар ішінен қажетін табуға шебер. Сәтсіздікте мүдіру, күмәнға берілу табанды адамға жат қасиеттер, басқалардың қарсылығын, мінеп шенегенін бұл өткір мінезді тұлғалар елей бермейді.

Табандылық та батылдық сияқты әртүрлі деңгейде көрініс береді, бірақ бұл екеуінің шектен тыс дамуы кері сипатқа соқтыруы мүмкін. Мысалы, кейде ақылды, тіпті дарынды адамдар өз шешімін қорғай алмай, алғашқы кедергіденақ сескеніп, оны жеңудің амалына көзін жеткізе алмай, жалғастырайын десе, ерік күші

жетпей, істен бас тартатыны да болады. Бұл жағдайда адамда қара басының тәндік мүддесі басымдау болып ақыл, ой мен сыртқы жағдай талаптары далада қалады. Кейде адам бастаған ісінің тізгінін қолдан жаздырып алып, әрекет нәтижесінің болымсыздығына көзі жетіп тұрса да, "болғаны болар" деумен, илеуге келмейтін, ақыл қонымдылығы жоқ ерік сапасы **өжеттік** пен **қиқарлықты** қару етеді.

Қабылданған шешімнің орындалуы үшін **өзіндік бақылау** мен **өзіндік баға** үлкен маңызға ие. Егер адам өз ісәрекетіне орынды бақылау жүргізе алса ғана, көзделген мақсат іске асады. Олай болмаса, алға қойылған міндет пен оған қажетті қылықәрекет арасында сәйкессіздік туады. Мақсатқа жету процесінде өзіндік бақылау жоғары мүдделердің қарапайым ниеттерден, жалпы принциптердің мезеттік қалау мен құмарлықтан үстемдігін қамтамасыз етеді. Ал өзіндік бағаға байланысты бақылау сипаты мен дәлдігі өзгеріске келеді. Қандай да теріс бағадан адам өзінің кері мінез бітістерін орынсыз, ұлғайта танып, осыдан өзіне деген сенімін жойып, істен бас тартады. Өзіндік ұнамды бағаның да зиянды тарапы бар. Мұндайда адам объектив бақылауды өзіндік әсіре мадақтауға айналдырып жібереді.

6. Жеке адам ерік тәрбиесі

Қандай да еріктік әрекетке араласа отырып, адам оның ізгі нәтижесіне байланысты өзіне **жауапкерлік** жүктейді. Ісәрекеттің әлеуметтік мәнді нәтижесі алғашқы ниет шеңберінен толастап **қоғамдық іс** (деяние) сипатын алады. Субъекттің осы іске болған жеке жауапкерлігі өз әрекеттерінің салдарын қоғамдықтарихи талаптар тұрғысынан сараптай білу қабілетінен көрінеді. Әлеумет ортасында қалыптасқан заң, мораль, әдет-ғұрып пен дәстүрлерге орай іс **жақсылық** (благодееяние) не **жамандық** (злодеяние) болып бағаланады.

Адамдар өзара атқаратын бірдей ісінің көп түрлі орындалу дәрежесімен ғана емес, өз ісінің жауапкерлігін кімге артатынына да байланысты. Әдетте, іс нәтижесі сәтсіз келсе, адам жауапкерлікті біреуге не сыртқы жағдайларға ысыра салуға бейім келеді, ал жұмыс нәтижесі мақтауға тұрарлық болса, ол нәтижеге өзінен басқа бірде біреуді жолатқысы жоқ.

Психологияда **бақылау локусы** (локусорын, Д.Роттер) деген ұғым қабылданған. Осыған орай өз қылықтары мен істерінің себебін тыстан іздеушілер **сыртқы бақылаулы** (экстерналды) ал себепсалдардың көзін өзінен табуға тырысатындар **ішкі бақылаулы** (интерналды) болып бөлінеді. Экстерналды, яғни сыртқы себептерге жүгінетіндер әрдайым өз қабілеттеріне сенімсіздікпен қарайды, тұрақсыздық көрсетеді, мегзегенін кейінге қалдыруға бейім, жауапкерлігі кем, төңірегіндегілердің бәрі оны қобалжытады, осыдан ол күмәншіл, шамданғыш, ызақор. Ал интерналды адамдар өз қылықтары мен істерінің жауапкершілігін өздері көтеруге қабілетті. Мұндай тұлғалардың өзіне деген сенімі мол, мақсатқа жету жолында бұлар бір ізділік пен табандылық танытады, өз ісіне талдау жасай алады, мінезі байсалды, қайырымды, қауымшыл әрі тәуелсіз келеді.

Ерік әрекеттерінің ішкі не сыртқы бақылауда болуының ұнамды да кері әлеуметтік салдары бар, сонымен бірге олар тәрбие барысында қалыптасып, тұлғаның тұрақты қасиеттеріне өтеді.

Адам еркі басқа да көптеген қасиеттермен ерекшеленеді. Олардың ішінде аса маңыздылары: **ерлік**, **тәртіптілік**, **іскерлік** т.с.с. бұлардың бәрі де жоғарыда аталған ерік сапа, қасиеттерімен тығыз байланысты.

Еріктің ұнамсыз тараптарының бәрі тұрмыстағы кәдімгі **еріншектікпен** ұштасады. Еріншекте іске деген құлық, ниет, оны орындауға талпыныс болмайды. Қызығы, көп адамдар еріншектігін бетіне басқанға "бауыр еті жарылып" өкпелегенімен, бұл қасиетін "қайтейін, осылаймын" деп жепжеңіл мойындай салады, өзінің тұрмыстық ебедейсіздігі мен әлжуаздығын ақтау үшін оны психологиялық қорғаныс құралы ғып пайдаланады.

Барлық ерік сапалары мен қасиеттері адамның өмір барысында, ісәрекетке араласуынан қалыптасады. Бұл дамуда әсіресе балалық шақ үлкен маңызға ие. Әрқандай психикалық процесс сияқты ерік те өз бетінен болмай, жеке адамның жанжақты кемелденуімен бірге өрістейді. Балалық шақта өрбитін ерік қасиеттері көптеген әлеуметтікқоғамдық ықпалдарға тәуелді, солардың ішінде отбасының орыны ерекше. Балалардағы ерік қылықтарына байланысты кемшіліктер: өжеттік пен тентектіктің көзі атааналардың қате тәрбиесінен: уақытында ұстамдылыққа үйретпеген, тілегенінің бәрін қанағаттандыруға тырысқан, белгілі тежеулерге үйретілмеген, т.с.с. Ал қандай да бір әрекетте күш сала білуге дайындық өздігінен болмайды, оған арнайы үйрету қажет, тиісті әдеттерге баулудан сәби ерік күшін дұрыс та қажет бағытта жұмсауға дағдыланады.

Отбасы тәрбиесінің және бір болымсыз қыры баланы, әдетте, орындалмайтын, әл мүмкіндігінен тыс жүктеме, тапсырмаға жегу. Осыдан белі бекімеген жас тұлғада бастаған ісін аяқтамау әдеті қалыптасады, жұмыс нәтижесінен қандай да ләззат қуанышына бөлене алмай, бала түңіледі, бұдан былайғы тапсырыстарға бет бақпайды.

Бала әрекеті негізінен **еліктеуден** болады. Осыдан ерік қасиеттерінің қалыптасуында атаана, тәрбиеші ж.т.б. өнегелісі маңызды келеді. Көркем әдебиет пен кинофильмдердегі санқилы кедергілерді өз батылдығы мен табандылығының арқасында жеңе білген кейіпкерлер де баланың ерік күшін тәрбиелеуде орасан жәрдем береді.

Балада ерік тәрбиелеудің және бір жағдайы оны қалтқысыз тәртіпке үйрету: жүрістұрыста, сабақ дайындауда, үй жұмысын орындауда ж.т.б. **Ерік бұл дұрыс ұйымдастырылған еңбек** деуіміз осыдан. Балалық шағынан қалыптаспаса, ерік күші болымсыз адам дұрыс еңбектене де алмайды; шаршаса, дем алып, қанағат та таппайды.

Ерік қасиеттерін қалыптастыруда баланың **дене тәрбиесіне** мән беру қажет. Себебі тән әлжуаздығынан жас өспірім өмірдің қай саласында да қалаған жүктемені көтере алмайды, әйтеуір бір кедергіден өтуге шамасы жетпей, көңіл күйзелісіне түседі. Дене жаттығуы мол болып, басқалармен күш сынасуға дағдыланған бала өз ерік күшін ұстамға алып, оны қажетіне бағыттау қабілетін игереді.

Жас шақта бала өмірі негізінен ойынмен тікелей байланысты. Ал **ойын** бұл белгілі қалып, ерекше талап. Осыларды ырықсыз, ойын мазмұнына қызығумен орындай жүріп, қандай да еріктік сапаларға дағдыланғанын бала сезбей де қалады. Ойын баладағы ерік күштерінің арқауына айналады. Ойынға үлкен мән берудің қажеттігі осыдан.

Ерік тәрбиесінде **балалар ұжымының** маңызы айтарлықтай. Ұжымдық өмірге араласа отырып, бала өз қылығын басқалардың талғамына көндіріп, икемділікке үйренеді. Өз қатарына қарай отырып, бала өзінде табандылық пен батылдық қалыптастырады, көпшілік алдында қорқақтығына намыстанып, оны жасыруға не тіпті жоюға тырысып бағады, ал бұл тырысу ерік күшін керек етеді.

Бала еркіннің даму көзі бұл **еңбек**. Өрқандай еңбектік ісәрекет ерік қатысынсыз орындалуы мүмкін емес. Сондықтан бала белі қажетті дәрежеде бекігеннен, оны өнімді еңбекке қосу басты шарт.

Қайталау және бекіту сұрақтары

1. Ерік құбылысының мәнмағынасын қалай түсінесіз?
2. Еріктің ырықты және ырықсыз әрекеттермен байланысы қандай?
3. Ежелгі қауымдағы ерік түсінігі қандай болған?
4. Ортағасырлардағы ерік түсінігінің ерекшелігі неде?
5. И.П.Павловтың "еркіндік инстинкті" теориясын қалай түсінесіз?
6. З.Фрейдтің "психоанализдік" теориясының мәні неде?
7. Ерік құбылысын осы заманғы ғылым қалай түсіндіреді?
8. Еріктің физиологиялық негізі және онымен байланысты екі сигналдық жүйе қызметінің мақсаты қандай?
9. Ерік құрылымын айқындайтын категориялар және олардың сипаттамасы қандай?
10. Ерік сапаларына қандай бірліктер кіреді?
11. Жеке адамның ерік қасиеттерінің түрлері және оларды қалай тәрбиелеуге болады?

Тақырып бойынша семинар жоспары:

1. Ерік түсінігі.
2. Ерік теориялары.
3. Жеке адамда ерік қасиеттерін тәрбиелеуі.

Өзіндік оқуізденіс, ғылымизерттеу (курс, бақылау, реферат, баяндама) жұмыстарының тақырыбы

1. Адам еркі жөнінде түсінік, оның белгілері мен сипаттары.
2. Ерік тәрбиелеудің негізгі бағыттары мен шаралары.
3. Еріктік әрекет теориясы.
4. Балалар мінезқұлқын реттеудегі еріктің ролі.

5. Әдебиеттер:

1. 1дәрісбаяндағы жалпы әдебиеттер.
2. Тульчинский Г.Л. Разум, воля, успех: о философии поступка. Л. 1990.
3. Чхарташвили Ж.Н. Проблема воли в психологии. Вопросы психологии. 1967, №4.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Т.Н.М. 1989 (182211 беттер).
5. Страхов М.В. Психология характера. Саратов, 1970 (1536 беттер).
6. Копылов В.К. Развитие волевого поведения у дошкольников. Киев, 1971 (1151 беттер).
7. Левитов Н.Д. Психология характера. М., 1996 (4254 беттер).
8. Высоцкий А.Н. Волевая активность школьников и методы ее изучения. Челябинск, 1979 (467 беттер).
9. Ладанов И.Д. Управления стрессом. М., 1989 (4369, 83119 беттер).
10. Хрестоматия по вниманию. М., 1976 (Н.Н.Ланге, 107144 беттер).

Жоспары:

- 1.Сезім жөнінде түсінік.
- 2.Сезім ерекшеліктері.
- 3.Сезім қызметтері.
- 4.Сезім негіздері.
- 5.Сезім түрлері.

1. Сезім жөнінде түсінік

Қоршаған ортада кезіккендердің бәрі адамда оларға деген қандай да бағамдау қатынасы мен сезімдер пайда етеді. Олардың бірі ұнап қуантса, екіншісі қапаландырып, жеккөрушілік тудырады. Сезім түрі санаулан. Төніректегі нысандардың жеке қасиеттері мен сапаларының өзі де адамның белгілі сезіміне себепші болады, мысалы, түсі ұнамайды, дауысы жағымсыз, дәмі татымсыз ж.т.с. Өмір жағдайлары мен тұрмыс оқиғалары күрделірек сезімдерге себепші келеді. Сезім ауқымы өте кең: өкініш пен қанағаттану, қуаныш пен қорқыныш, таңдану мен жеркөну мұндай сезім түрлерін шексіз келтіруге болады. **Сезім бұл адамның қоршаған болмыс заттары және құбылыстарымен қатынас жасауынан туындаған әрқилы формада көрініс беретін толғаныс, күйзелістері.** Адам сезімі тіршілік үшін керекті де пайдалы қасиет. Толғаныссыз өмір өшкен өмір. Ұлы ғұлама А.Науаи "Сезімсіз адам кесек, махаббатсыз адам – есек" деген екен. Көп сезімдерге адамның өзі құштар. Егер сол сезімдер қандай да себептермен болмай қалса, адам "эмоциялық ашырқауға" келіп, оның орнын толтыру үшін әнкүй тыңдайды, әсерлі фильмдер көріп не қымқиғаш оқиғалы кітаптар оқиды.

Психологтар көп заманнан бері осы сезім мәселесінің төркінін ашумен айналысуда. XVIII-XIX ғасырларда бұл сұрақ төңірегінде ортақ көзқарас пайымдалмады, дегенмен **интеллектуалистік** теория бағыты кең өріс алды. Бұл бағыт мәні адамдағы барша органикалық көріністердің негізі психикалық құбылыстардан деген тұжырымнан шығарылды. Неміс психологі Гербарттың ұйғарымы бойынша барша сезімдік дүниенің ірге тасы елестер деп саналды. Бұл теорияға орай сезімелестер арасындағы байланыстарға сай қарамақайшылықтарға жауап ретінде жүзеге келеді. Мысалы, дүниеден өткен адамның бейнесін тірілермен салыстырудан қайғы пайда болады. Өз негізінде бұл кейіп ырықсыз көз жасын төгуге не жалпы қасіретті күй білдіруші әрекетқылққа себепші болады.

Неміс ғалымы В.Вундт та осы бағытты қолдады, бірақ оның тұжырымдары **электикті**, яғни әртүрлі психологиялық қарамақарсы көзқарастарды қалай болса, солай қоса салуға негізделген еді. Оның пікірінше эмоция бұл алдымен сезімнің елес жүрісіне тікелей ықпал етуімен сипатталатын адамның ішкі өзгерістері, ал кей жағдайда, ішкі өзгерістердің сезімге әсері, ал органикалық процестер эмоцияның салдары ғана.

Эмоцияның қазіргі заман тарихы У.Джемстің 1884 ж. жарияланған "Эмоция деген не" атты мақаласынан басталды. У.Джемс және бұған байланыссыз Г.Ланге пайымдаған теория бойынша: сезімнің туындау себебі сыртқы ырықты қозғалыстар, сонымен бірге, ішкі ырықсыз жүрек толғаныстарынан болатын адамның кейіп өзгерістерінен. Осы өзгерістерден туындайтын адам әсерлерінің бәрі эмоциялық күйді танытады. "Біздің қайғыруымыз жылағанымыздан; қорқуымыз қалтырауымыздан; қуанғанымыз күлгенімізден" (У.Джемс). Сонымен, эмоция салдары болған дене шетіндегі (перифериялық) органикалық өзгерістер, ғалымдар ойынша, сезімдер себебіне ауысады. Осыдан эмоциялардың ырықты реттелуінің қарадүрсін түсініктемесі беріледі: мысалы, ұнамды эмоцияға тән әрекеттерді әдейі жасаумен қажет болмаған қасірет сезімін басуға боладымыш.

Джемс-Ланге тұжырымы бірқанша қарсы көзқарастар пайда етті. Негізгі сын айтқан У.Кеннон: әртүрлі сезімдерге байланысты жауап әрекеттер бірбіріне өте ұқсас, сондықтан олар адамның саналуан эмоциялық қасиеттеріне сай келе бермейді. Мысалы, қазақ келісу сезіміне орай басын изейді, ал болғар шайқайды; африканың бір тайпа өкілдері сүйген адамының бетіне түкіретін көрінеді, ал қазаққа бүйтіп

көр... Сонымен бірге, адамның әдейі істеген жасанды әрекеттері қажетті көңілкүйді бере алмайды. Кейде, мысалы, жағдайға орай "молдамыз" шығып, сіресе бағып, соңына шыдай алмай, күліп жіберетініміз осыдан.

Психологтардың үлкен тобы сезімді жайкүйлік қалып аймағынан шығарып, дененің әсер еткен жағдайға, оқиғаға болған жауап әрекеті деп танығанды жөн көреді. Мұндай түсінік Ч.Дарвин еңбектерінде де берілген. Эмоциялық әрекеттердің көбі өздерінің пайдалы болуымен қажет, мысалы, жануар қаһары жауын қорқыту үшін керек, немесе олардың кейбірі өткен эволюциялық дамудың бір кезеңінде қажет болған әрекеттердің нәсілден нәсілге ауысып келе жатқан қалдығы (рудимент). Мысалы, алақанның қорқыныштан дымқылдануы бір уақыттары біздің маймыл тектес бабаларымызға қауіпқатер төнгенде ағаш бұтақшаларын берік ұстауға жәрдемін тигізген. Кейін бұл теорияны Э.Клапаред жалғастырды. Ол "қандай да бір сезімнің туындауы адамның кезіккен жағдайға икемделе алмауынан (адаптация). Егер адам қашып, құтыла алатын болса, ешқандай қорқыныш сезіміне түспейді" деп жазады.

Ендігі бір оқшауланған теориялар тобы сезім табиғатын адамның ақылой (когнитив) мүмкіндіктерімен байланыстырады. Олар ішінде Л.Фестингердің **сана үйлесімсіздігі** (когнитивный диссонанс) **теориясы** өз алдына. Бұл көзқарастың мәні: адам бір нысан жөнінде біріне бірі психологиялық қарсы екі пайым ортасында таңдау ете алмай, күйзеліс эмоциясына түседі, яғни санадағы "білімдер" үйлесімсіздігінен жағымсыз сезім пайда болады. Ал ісәрекеттің нақты нәтижесі мен көзделген ниет өзара сәйкес келсе, адамда жағымды сезім туады. Ақылой үйлесімсіздігінен құтылудың екі жолы бар: 1) өз ниетінді шындыққа сәйкес өзгерту; 2) ниетке сай болатындай әрекеттің жаңа жолдарын іздестіру. Сонымен, когнитивтік теория адамның сезімдік кейпін оның әрекет, қылықтарының негізгі себепшісі ретінде қарастырады.

2. Сезім ерекшеліктері

Адам сезімі дара тұлғалық қасиет. Осыған орай әр адам нақты жағдайда бір зат не құбылысқа өзінше баға беріп, белгілі бір, екінші адамдағыға ұқсамайтын көңіл кейпіне беріледі. Аш адам мен тоқ адамның бір тағамға болған әр түрлі қатынасы осыдан. Еске түскен заттар не оқиғалардың да бағамының бірдей болмауы да осы себеппен түсіндіріледі: әдетте, қуанышты жағдайларда араласқан объекттер (адам, зат, оқиға) жылы сезіммен еске алынады. Әрқандай сезім жеке тұлғаның мәнді сипатын білдіреді.

Сезімдер адамның қоршаған дүниеге қатынасын ғана білдіріп қоймастан, ол жөніндегі ақпарат көзі де болып табылады. Бұл тұрғыдан нысан бейнесі эмоцияның танымдық тарапы болады да, ал сол мезеттегі адам кейпі сезімнің субъектив элементін танытады.

Сезімдер адамның қасиеттерімен тығыз баланысты. Субъект қажеттігі және сол қажеттікті қанағаттандыруға бағытталған ерекше қызметіне орай сезімдер екі ірі топқа бөлінеді. Біріншісі қажет заттардың объектив мазмұнына жаңа, айрықша мән қосып, оларды қанағаттандыру әрекетінің септүрткісіне (мотив) айналдырушы сезімдер. Мұндай толғаныстардың пайда болуы үшін аса қажетсіну және оған сай заттар қолда болуы керек. Көңілкүй серпінісі қажеттікпен үйлесе келе, ісәрекеттің бастауын береді, оған ынталандырады және бағытбағдарлы жетекшісіне айналады. Осылайша, мұндай сезімдер ісәрекетпен сәйкестікке түседі (релевантны). Бұл эмоциялар психологияда **жетекші ниеттер** аталған (В.К.Виллюнас).

Екінші эмоциялық құбылыстар тобына жетекші ниет, яғни басталған ішкі не сыртқы ісәрекет ізімен туындайтын сезімдер кіреді. Бұлар сол әрекеттердің орындалуына тиімді не кедергі болған жағдайларға (үміт, ыза), жетіскен нәтижелерге (қуаныш, өкініш) немесе қалыптасқан не мүмкін болар ситуацияларға (қатерлену, сенімді болу) субъекттің қатынасын сипаттайды. Мұндай сезімдік толғаныстар жетекші ниеттерге негізделгенінен **әдейі** немесе **ырықты** деп аталады. Осыдан, көзделген мақсатқа жетуде алда шыққан кедергі бір түрлі сезім туындатса, енді сол кедергі жаудан құтылуда пайдалы болуымен екінші бір сезім пайда етеді, яғни ырықты сезімдер нақты жағдайға, сол сәттегі өмірлік маңыздылыққа орай мән алады.

Сонымен, сезім екі себептен пайда болады, біріншісі адамның объектке қатынасын айқындайтын **қажеттіктер**; екіншісі адамның осы нысанның тиісті қасиеттерін түсініп, оны санада **бейнелеу қабілеті**. Объектив және субъектив жағдайлардың өзара байланысынан адамның қоршаған дүниеге саналы баға беруімен қатар жеке эмоционал көзқарасының себептері ашылады.

Сезімдердің өзіндік ерекшелігі олардың **қарамақарсылықты** (полярылы) сипатынан көрінеді. Мұндай сипат қарапайым әсерленуге де (рахаттануқысылу), сондайақ күрделі толғаныстарға да (ұнатужеккөру, қуанышмұң, көңілдіқайғылы, т.б.) тән.

Сезімдерге ғана тән аса маңызды сипат олардың бірігімді (**интегралды**) келуі. Сезім бүкіл денені билеп, адам кейпін ерекше әсерге бөлейді. Барша дене қызметтерінің басын бір сәтте біріктірумен (интегрировать) сезім өздігінен организмге пайдалы не зиян әсердің хабаршы қызметін атқарады. Сезімдік сигнал әсер орны мен дененің жауап әрекеті айқындалмай жатып та санаға жетуі мүмкін.

Сезімдердің және бір маңызды ерекшелігі олардың **денедегі тіршілік әрекеттермен** тікелей байланыста болуы. Сезім ықпалынан адамның ішкі тән қызметі өзгеріске түседі: қан айналымы, дем алыс, ас қорыту, ішкі және сыртқы секреция бездері. Шектен тыс ұзақ уақыт және қарқынды болған көңілкүй толғаныстары организмді сырқатқа шалдықтырады: қорқыныш жүрек ауруларына соқтырып, ашу бауырды, жабырқау мен мұң асқазанды бұзады (М.И.Аствацатуров).

Сезімдер **тарихиәлеуметтік** негізге ие. Олар әртүрлі халықтарда, әртүрлі кезеңдерде мәнмағынасы мен көріну формасын ауыстырып отырған. Қоғам дамуымен сезімдер де өзгеріп барады. Түрлі дәуірде өмір сүрген адамдардың ұқсас, тіпті бір текті заттың өзіне жасаған қатынасы бірін бірі қайталамайды. Сезім ұдайы қозғалыста болып, тұрақты және ауыспалы элементтердің тұтастай бірлігінен құралады. Бұл сезім желісінде, бір жағынан бір ізді қысқа мерзімді толғаныстар құрылымын: **пайда болу ербу шыңына жету сөну**, екінші жағынан әртүрлі толғаныстар түйдегінен түзілген ұзақ мерзімді сезімдер құрылымын айыруға болады. Барша сезімдер жүйесінің өлшемі бірі біріне қайшы келген екі бағытта беріледі (В.Вундт): сүйсінужеркөну, қозутыншу, көңілденумұңаю, т.б.

Егер сүйсіну не жеккөру сезімі көп жағдайда заттың өзіндік ерекшеліктеріне, олардың адам өміріндегі маңызына немесе нақты бір ситуация мәніне орай туындаса, одан болатын көзудың дәрежесі сол сезімнің өзімен шарттас келеді. Мысалы, қаһардүлей қызбалық формасында көрініс берсе, керсінше, қанағаттану адамның сабырлы, байсалды күйінен білінеді.

Көп түрлілігі мен күрделі болуынан сезімдерді жете танып, қалтқысыз басқару мүмкін емес. Бұл жағдай өз сезіміңді суреттеп, айтып беру үшін сөз жеткізе алмауда байқалады: қолданған сөздердің мәні бұлынғыр, көңілкүй қалпына сәйкес болмай шығады.

3. Сезім қызметтері

Адам сезімдері ұзаққа созылған филогенетикалық даму тарихына байланысты көптеген ерекше сипаттағы қызметтерді атқаратын болды.

Сезімнің **бейнелеу қызметі** оқиғаларға жалпыланған баға беруде көрінеді. Көңілкүйдің бүкіл ағзаны билеуінен, сезім арқылы біз қандай да әсердің пайдалы не зиянды екенін оның салдары денеге белгілі бір таңба түсірмей тұрыпай байқап, жауап не қорғаныс әрекетке келеміз. Мысалы, жолды кесіп, өтіп бара жатқан жолаушы көшедегі көлік қозғалысын барластырумен әртүрлі деңгейдегі қорқыныш сезімінде болуы мүмкін. Оқиғалардың эмоционалдық бағамы адамның дара толғаныс қабілетінің негізінде берілуі ықтимал, бірақ мұндай сезімдік нәтиже көбіне өнер туындылары мен көпшілік ақпарат құралдары, т.б. арқылы басқа адамдармен қатынас жасау барысындағы көңілкүй ортақтастығынан қалыптасады. Сезімнің бейнелеу қызметіне орай адам қоршаған ортада бағытбағдар топшылайды, заттар мен құбылыстарға қажеттігіне қарай баға береді. Бұл тұрғыдан сезім ақпарат алды немесе хабар жеткізу міндетін атқарады. Денеде пайда болған күйзеліс не көңілкүй жайсыздығы адам қажеттіктерінің қалайынша қанағаттандырылып жатқаны, кезігетін кедергілердің сипаты туралы, ең алдымен неге назар аударылуы қажет екендігі жөнінде субъектке ақпарат жеткізеді.

Сезімнің ақпараттық не бейнелеу мүмкіндігі **ниеттеу** немесе **ынталандыру** қызметімен тікелей байланысты. Мысалы, жолаушы алдына жақындап қалған транспортты көре, қауіп төнгенінен, қадамын жеделдете түседі. Затқа не одан кері бағытталған құмарлық, тілек, ұмтылыс эмоцияның өзіне тән, одан ажыралмас, бірлікті құбылыстар (С.Л.Рубинштейн). Алда тұрған мәселенің шешілу жолына бағыт беретін де осы сезімдер. Эмоционалды толғаныс мазмұнында қажеттіктің қанағаттандырылуы үшін керек заттың бейнесі көрініп, содан заттың өзіне деген әуесқойлық пайда болып, ол өз кезегінде адамды әрекетті орындауға ниеттейді, ынталандырады.

Оқу процесіне тікелей қатысына байланысты сезім **қуаттау, қолдау қызметін де** атқарады. Күшті эмоционалды көңілкүйге себепші болған оқиғалар оқушы санасында жеңіл қабылданып, ұзақ уақыт есте сақталады. Табыс не сәтсіздік сезімдері баланың оқуға болған ынтасына күш, қуат беріп не оны тіпті өшіріп жіберуі мүмкін.

Белгілі сәтте маңыздылау қажеттікті таңдау барысында сол қажеттілікке негіз болар көп септүрткілердің

таласы туындайды. Осы жағдайда сезімнің **ауысу қызметі** іске қосылып, эмоция адамды қандай да талғамға бағыттайды. Мысалы, адам өзінің тума жан сақтау ниеті мен қоғамда қабылданған әлеуметтік талаптар арасындағы қарамақарсылықты жеңе алмай, күйзеліске түсетіні белгілі, яғни қандай да әрекетті істейін десе өз тіршілігіне зиян, істемесе ұят, көпшіліктің сынына ұшырайды. Осындай қорқыныш және борыш, қорқыныш және ұят тайталасында сезім мәнін, оның өз талғамталабына сай келу, келмеуін барластырумен адам көздеген ісәрекетін сол сәттегі қажетті арнаға ауыстырады.

Жоғарыда аталған сезім қызметімен сыбайлас эмоцияның **икемдесу қызметін** да атап өткен жөн. Ч.Дарвиннің пікірінше, сезімдер тіршілік иелерінің өз қажеттігіне орай келген жағдайларды анықтау құралы ретінде пайда болған. Дер кезінде организмде пайда болған эмоциядан жануар қоршаған ортаға икемделу мүмкіндігіне келген.

Сезімнің **коммуникативтік** (ақпарат алмасу) қызметі де адам өмірінде үлкен маңызға ие. Ымишара, дене қозғалыстары сезімдік белгі ретінде адамның өз толғаныстарын, қоршаған орта заттары мен құбылыстары жөніндегі өз қатынасталғамын басқаларға жеткізуге жәрдемін тигізетіні белгілі. Ымишара, қасқабақ қимылдары, дене қалпы, үн ырғағы бәрі де сезім "тілі" болуымен, адам ойынан гөрі, оның көңілкүй кейпін айқындау танытады. Зерттеулер дәлелденгендей, сезімдердің бәрі бірдей анық таныла бермейді. Мысалы, өте айқын білінетін үрей (сыналғандардың 57%), одан кейін жеркеніш (48%), соңтаңдану (34%).

Коммуникативтік қызмет аймағында сезім арқылы адам өзін қоршаған сыртқы ортаға не ішкі жан дүниесіне **ықпал жасау** қабілетіне ие. Мысалы, әлі есейе қоймаған сәби шатқаяқтап жылауымен атаанасын өз дегеніне көндіретінін сезе қояды да, бұдан былай осы әдісті жиі қолданып, мүддесіне жетуді әдетке айналдырады.

4. Сезім негіздері

Сезімдер организмде жүріп жататын ерекше процестермен байланысқан. Бұл процестердің көзі негізінен сыртқы дүние өзгерістерінде, дегенмен, олар бүкіл дене әрекетқимылына әсер етеді. Осыдан, мысалы, көңілкүй қандай да күйзеліске келсе, қан айналымы өзгереді, жүрек соғуы шапшаңдайды не бәсеңдейді, қан қысымы ауысады, қан тамырларының күшқуаты (тонус) артады не кемиді ж.т.б. Нәтижеде, бір жан толғанысынан адам қызарады, екіншісінен бозарады. Сезімдік өмірдің барша өзгерістеріне өте нәзік адамның жүрек ағзасы. Халық ауызында көп жағдайға байланысты "жүрегім қатты соғып тұр", "жүрек шыдамайды", "жүрегім орнына түсті" ж.т.б. сөз тіркестерінің жиі қолданылатыны осыдан. Дене мүшелерінің қайқайсысындағы болмашы өзгеріс жүрекке әсерін тигізбей өтпейді (ас қорыту, тыныс алу, бездер жүйесіндегі т.б.).

Алайда, адам организмнің құрылымы симпатикалық жүйке жүйесінің қызметіне тәуелді. Осы жүйенің қозуынан бүйректен адреналин сұйықтығы бөлінеді. Адреналин дене ағзалары әрекетіне өзгеріс ендіріп, оларды шектен тыс тән қуатын жұмсауға дайындайды: қауіпқатер төнгенде бұлшық еттерге қан жеткізу күшейеді, ас қорыту ағзаларының жұмысы бәсеңдейді, ішкі органдардан қан сыртқа тебеді. Бұлшық етттерге қарқынды әрекетке келуі үшін көп мөлшерде қант жеткізіледі, себебі қант бұлшық ет қуатының негізі.

Сезімдердің пайда болуы мен қалыптасуында үлкен ми жарымшарлар қабығы маңызды қызмет атқарады. Ми қабығы эмоция желісі мен көрінісін реттеп, денедегі барлық құбылыстарды өз бақылауына алады, қабық асты орталықтарын тежеумен, оларға басшылық етеді.

Егер ми қабығында шектен тыс қозу туса (шаршағанда, ішкіліктен, ж.т.б.) қабықтан төмен жайғасқан ми бөліктері ырықсыз әрекетке келіп, адам өзінің әдеттегі ұстамдылығынан айрылады. Үкен ми жарымшарлары алынған жануар болмашы себептен күшті әрі тұрақты эмоционалдық күйзелісте болады. Ал кең жайылған тежелуге тап келсе, мұндай жануар сылбыр халге түседі, оның әрекетқимылы әлсірейді, жүрек, қан тамыр жұмыстары мен тыныс алуы бәсеңдейді.

Сезімнің негізі болған физиологиялық процесс бастауын ми қабығында ала отырып, төмендегі қабық асты орталықтарына тарайды. Эксперименттер кезінде мидің кейбір аймақтарын қоздырса, жағымды эмоция туып, жануар сол әсердің қайталанғанын қалау сыңайын танытқан. Бұл ми бөлігі **рахаттану орталығы** аталған. Ал екінші бір ми аймағына әсер түскенде, жануар тынышсызданып, қиналған күй көрсеткен, осыдан мұндай жүйке жүйесі **қиналу орталығы** аталған. Осы күнде мидің сол жарым шарында жағымды эмоциялар туындап, ал оң жарым шарында жайсыз сезімдер өріс алатыны дәлелденіп отыр.

Адамның эмоционалдық өміріне қуат беруші жүйке **ретикулярлы формация** деп аталады. Өртүрлі сезім ағзаларынан жүйке ықпалдарын ала отырып, ретикулярлы формация оларды өңдеп, бас миының үлкен жарым шарларына жеткізеді. Қуат жинақтағышы ретінде бұл жүйке ми белсенділігін көтереді не төмендетеді, сыртқы тітіркендіргіштерге жауап әрекеттерді босаңсытады не іркіп барады.

Адамның сезімдік болмысында **екінші сигналдық** жүйенің маңызы үлкен. Толғаныс тек сыртқы әсерлерден туындап қоймайды, ол үшін сөз бен ойдың ықпалы күшті. Осыдан, адам кітап оқудан не ақпарат естуден белгілі эмоциялық күйге түседі. Жоғары, адами сезімдердің интеллектуалды, моральдық, эстетикалық физиологиялық негізі осы екінші сигнал жүйесінде.

Екінші сигналдық жүйенің бірінші сигналдық жүйемен біртұтастық байланысынан адам өз сезімдері мен олардың қоғамға сай тысқы көріністерін саналы реттеп отырады.

Басқа тұлғалардың сезімдік кейпін олардың мәнерлі қозғалысқимылдарынан, ымишарасынан, мойынбас бұруынан ж.т.б. айқын тануға болады. Әрбір сезімнің өзіне сай әрекет түрі бар. Мысалы, қорыққанда көз аларады, діріл пайда болып, бет бозарады, ал қуаныш жанар жарқылынан, бет қызаруы мен әрекеттер жеделдеуінен білінеді.

Сезім, әрине, біздің тек ойымыз ғана емес, сол ойға болған қатынасымызды да білдіретін сөзіміз бен сөйлеу мәнерімізде анық көрінеді. Мұнда дауыс ырғағының (интонация) да рөлі үлкен. Осыдан біз тіпті де түсінбейтін тілде айтылып жатқанды тыңдай отырып, айтушының қандай күйде екенін қалтқысыз тануымыз мүмкін. Толғаныстардың түрлі мазмұнына орай сөйлеу қарқыны өзгереді, сөйлем құрылымы бұзылады.

Сезім әлпеті (выражение) сол сезімдердің өздері сияқты қоғамдық сипатқа ие. Әрқандай қауымның өзі қабылдап, қалыпқа айналдырған әдептілік, кішіпейілділік, тәрбиелілік шектері әртүрлі. Сезімдік әрекетқимылдардың шектен тыс болуын кей адамдар тобы тәрбие кемшілігі деп біледі, ал екіншісінде бұл жағдай жалғандықпен ұштастырылады. Адамдардың жиі араласып, қатысуынан сезімдік әрекеттер баиды, бір түрге бірігіп, саналуан эмоция реңктерін жеткізудің жалпыланған қорына айналады. Сонымен, сезім білдірудің формалары мен олардың қолданымы нақты қоғамдық қатынастармен анықталып, әлеуметтік бақылау объектінің құрайды.

5. Сезім түрлері

Адам сезімінің көріністері әрқилы: қарқынды да ұзаққа созылған, созылыңқы, бірақ әлсіз (қайғы); күшті, бірақ қысқа мерзімді (қуаныш) болуы мүмкін. Сонымен бірге, сезімдер тереңдігі, саналылығы, тектілігі (генетически), пайда болу және сөну шарттары, денеге әсері, даму желісі, бағыты, көріну тәсілі ж.т.б. жағынан әрқилы сипатты келеді. Сезімнің ішкі жайылу аймағы мен сыртқы әрекеті де бірдей емес.

Субъектив толғаныстарға байланысты сезімдер екі топқа бөлінеді: тіршілік қажеттіктерді қанағаттандырып, рахатқа бөлеуші ұнамды сезімдер; тіршілік қажеттіктердің орындалмауынан қанағаттанбау кейпіне түсіретін жағымсыз сезімдер. Орындалып жатқан адам қажеттіктерінің деңгейіне орай сезімдер қарапайым және күрделі келеді. Қарапайымдары ашу, қорқыныш, уайым, қызғаныш, күндеушілік ж.т.б.; күрделілері моральдық, эстетикалық және отан сүйгіштік.

Көріну әлпетіне орай барша эмоционалдық қалыптар келесідей түрлерге жіктеледі: көңілкүй, кейіп, эмоция, аффект, стресс, фрустрация, құмарлық, жоғары сезімдер.

Көңіл (чувственный тон) субъектке қандай да эмоционалды реңкті сақтап қалуға не жоюға ықпал жасаушы психикалық процестің ерекше сигналдық түрі: кейбір түртүс, дыбыстар, иістер өздерінің негізгі мәніне байланыссыз біздің есімізге түсуден жағымды не жағымсыз сезімдер тудырады. Мысалы, жақсы ән, тәтті тағамның өзі де ұнамай қалуы мүмкін. Мұның бәрі біздің сол сәттегі көңілімізге байланысты. Егер көңіл тұрақты жиіркенушілікпен ұштасса, бұл **идиосинкразия** сырқатының белгісі.

Көңілде қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың жиі кездесетін пайдалы не зиянды тараптарының жалпыланған бейнесі қалыптасады. Осының арқасында көңіл күтілген әсер жөнінде оны бұрынғы естегі ақпараттармен салыстырып отырмастан, күні ілгері шалт шешім қабылдауға көмегін тигізеді. Көңіл көбіне субъектив сипатқа ие: қызықты кітап, сыпайы сұхбаттас ж.т.б. бір адамда жақсы сезім тудырса, екінші тұлғаға тіпті жақпай қалуы әдеттегі құбылыс. Көңіл сипаты ісәрекеттің желісіне де байланысты. Қажетті, бастауында ұнаған іс, бірақ өзінің ұзаққа созылғандығынан адамды жалықтырып, көңілсіз күйге түсіретіні

белгілі. Сырттай байқала бермейтін адам көңілін танып, оны орнымен пайдаланса, жеке не қоғамдық еңбек, оқу жемісті нәтижесін береді.

Кейіп (настроение) біраз уақыт бойы адамның көңілін билеп, мінезқұлыққа әсер ететін жалпы эмоциялық күй. Өмір тіршілігінде адамның сезімі бір объектіге бағыттталып, оған қуанады не күйзеледі, біреуді сүйеді, бір нәрседен шошиды. Адам кейпінің көрінісі белгілі сезімге, себептерге байланысты. Мысалы, ұнамсыз хабар естіген адамның көңілі түсіңкі болып, оның бойын қобалжу, уайым билейді. Жұмысы сәтті болып, реттеле бастаса, оның көңілі тасиды, шаттық лебі ұзаққа созылады.

Адам кейпі тіршілік жағдайына байланысты құбылмалы болып отырады. Егер адам шаршапшалдығып, ауырып жүрсе, оның кейпі солғын болады. Ал дені сау, ұйқысы қанық, көңілі көтеріңкі болса, адам мәз болып, жадырай түседі. Адамның кейпіне табиғат көрінісі, жыл маусымдары, ауа райы сияқты құбылыстар да айтарлықтай әсер етеді. Рухани байлығы мол, мақсатміндеті айқын адам ауыр жағдайларға да мойын ұсынбай, өмір сүріп, жұмыс істей алады, өз кейпін меңгеріп, оған иелік етеді (Ә.Алдамұратов).

Эмоция (сезім шарпуы) сезімнің тікелей қатынастағы уақытша көрінісі. Мысалы, сахнадағы айтыскер ақындардың бір ауыз тапқыр сөзіне бола, көрермендердің бір мезет дүрілдете қол соғып, қошемет айқай салуы.

Ісәрекетке ықпал жасау тұрғысынан эмоциялар **стеникалық және астеникалық** болып бөлінеді. Стеникалық эмоциялар адамға қуат беріп, ісәрекетке ынталандырады. Бұл жағдайда адам "тау қопаруға" дайын тұрады. Керісінше, кейде толғаныстан адамның аяқ алысы байланады, енжарлық басады бұл астеникалық эмоция көрінісі. Осыдан, жағдайға, дара ерекшеліктерге орай эмоция адам қылығына әртүрлі ықпал жасауы мүмкін. Мысалы, қорқыныш сезімінің саналы болуынан адам өзін жинақтап, қатерге қарсы шабуылға шығады. Ал сол қорқыныш адамды шідерлеп, "тізесі қалтырайтын" дәрежеге де келтіреді.

Қуаныш орындалуы күмәнді болып тұрған қажеттіліктің толық қанағаттандырылуына байланысты туындайтын ұнамды эмоционалды күй.

Таңдану күтілмеген оқиғаға байланысты пайда болатын эмоциялық белгі. Таңдану бұрыннан бар сезімдерді тежейді. Осыдан зейін толығымен таңдануға себеп болған нысанға ауысады, кейін ол қызығушылық ниетке жол ашады.

Қасірет алғашында азда болса сенім күттірген маңызды өмір қажеттігінің орындалмауы не оның орындалмайтыны жөнінде ақпарат алудан болатын жағымсыз эмоциялық күй.

Қаһар субъектте өте маңызды қажеттіктің күшті кедергіге ұшырап, орындалу мүмкіндігінің кенеттен жойылуына байланысты пайда болып, дүлей көрініс беретін ұнамсыз эмоциялық қалып.

Жеркену тікелей қатынаста болған объектілердің (заттар, адамдар, құбылыстар, оқиғалар ж.т.б.) жеке адам идеологиясына, адамгершілік не эстетикалық талғамына ымырасыз қарамақарсылықты болуынан туындайтын ұнамсыз сезім түрі.

Жек көру адам аралық қатынастарда субъекттің көзқарас, өмірлік салты мен сезім объекті қылықтарының бірбіріне сәйкес келмеуінен жүз беретін ұнамсыз көңілқүй.

Қорқыныш субъектте өз тіршілігіне шын немесе болуы мүмкін қатер жөнінде ақпарат алумен бірге пайда болатын сезімдік құбылыс.

Ұят субъекттің өз қылықәрекеттері, ниеттері және сырт келбетінің басқалар күткендей не өз принциптеріне орайлас болмағанын түсінуден келіп шығатын ұнамсыз сезім түрі.

Эмоциялық толғаныстар бір текті болмайды. Бір объекттің өзі біріне бірі қайшы келген әрқилы сезімдік күйді пайда етеді. Бұл құбылыс **амбивалентті** (екі ұшты) деп аталады. Амбивалентті жағдай адамдағы тұрақты қалып пен нақты оқиғаға байланысты оның сезімі арасындағы қайшылықтан туындайды: мысалы, махаббат және қызғаныштан болатын өшпенділік екеуі бірге жүреді.

Өте күшті эмоциялық әрекет көрінісі **аффект** қысқа да қарқынды өтуімен ерекшеленеді. Бұл сезім

құбылысы субъект үшін өте қажетті болған өмір жағдайларының кенеттен өзгеріске түсуінен болады. Аффектте адамның қозғалыс әрекеттері ұстамсыз күйге келіп, ішкі ағзалар қызметі күйзеліске ұшырайды: тілден қалады, жүрегі ұстайды, есінен танады ж.т.б. Бұл қорыққаннан да, қатты қуаныштан да болады.

Дені сау адам бойын аффект кернеген кезде ақилесінен танбайды. Адам бойында қаншалықты ашуыза болғанымен, оны долылыққа жеткізбей, аффектіні ауыздықтап, ерік күшіне бағындыруына болады. Осы орайда, халық даналығында "Ашу дұшпан, ақыл дос, ақылыңа ақыл қос" деген мақалдың тағлымдық маңызы зор.

Адамның көңілкүйінің кейпін білдіретін жәйттің бірі психологияда **фрустрация** (көңілдің бұзылуы, межелі істің жүзеге аспай қалуы) деп аталады. Жоспарланған ісі мен мүдделі мақсаты түрлі себептер мен кедергілерге ұшырып, адам оған ренжиді, көңілі құлазып, қайғырып, күйзеледі, ашуға булығыады. Қанағаттанбаушылық сезімінен жан дүниесі қиналады. Адамның сезімі мен эмоциясы жағымсыз күйге ұшырайды. Фрустрациялық жағдайда көңіл өшпенділік, кейіс пен қанаар тудыруға бейім келеді.

Эмпатия қайғықасиретті жағдайлар мен қиыншылықтарға ұшыраған өзгелерге жанашырлық білдіріп, солардың ауыр халі өз басыңа түскендей сезіну.

Құмарлық. Құмарлық көрінісі анық, ұзақ уақытқа созылады. Ол әрқашан белгілі бір затқа бағытталады. Құмарлық адамның белсенді ісәрекетін оятатын күшті сезім. Оның ұнамды және ұнамсыз жақтары бар. Мысалы, оқуға деген құмарлық адам қабілетін тәрбиелейді, мәдениетін дамытып, өмірдегі мақсатмүддесіне жеткізеді. Ал ұнамсыз құмарлық адамның еркін нашарлатады, жан дүниесін аздырып, бейберекетсіздікке ұшыратады. Ұлы Абай "Асық ойнаған азар, доп ойнаған тозар ..." деп бекер айтпаған.

6. Жоғары деңгейдегі сезімдер

Адам жан дүниесінің сыры қоршаған ортаға әсерленіп қана қоймай, оның құпияларын танып білуге ұмтылуында. Мұндай әрекет адам сезімінің жоғары деңгейдегі саналы әрекетін, эстетикалық талғамы мен адамгершілікморальдық қасиеттерін сезіне білетін көңілкүйіне байланысты. Жоғары деңгейдегі сезімдердің ақылой (интеллектік), эстетикалық және моральдықадамгершілік түрлері бар.

Ақылой (интеллект) сезімі адамның таным әрекетімен байланысты. Сезімнің бұл түрі балалардың оқып білім алуға, ересектердің өз қызметіне, шығармашылық пен өнерге деген көңілкүй қатынасы. Адамның шындықты тануға деген ақылой сезімі ең алдымен таңданудан басталады. Таңдану кісіні әрбір нәрсенің, құбылыстың, оқиғаның мәнжайын жанжақты танып, оларды тереңірек түсінуге жетелейді, оның ізденімпаздық әрекетін тудырады. Іздену барысында адам түрлі жорамалдардан бастап, теориялық тұжырымдар жасайды. Күмәнді жайттарды тәжірибе жетістіктерімен салыстыра отырып, тексереді. Ақиқаттығы айқындалған ойды қорытып, теориялық пайымдаулар туғызады. Болжамдарды анықтау барысында адамда ақиқатқа қалайда қол жететіндігіне деген сенім сезімі пайда болады. Сенім оған күшқуат беріп, көңілін көтереді. Ақылой сезімі адамның кезкелген ісәрекетіндегі рухтандырушылық маңызы зор көңілкүй.

Эстетикалық сезім объектив шындықты бейнелеп, оның әсемдігі мен сұлулығын, жарасымдылығы мен сенімділігін қабылдап, оған әсерленудегі көңілкүй. Әсемдікті қабылдап, оған сүйсіну, ләззаттанып, рухани күшін арттыру сезімі адамның өмір тіршілігінде біртіндеп қалыптасатын жағдай. Әсемдікті қабылдау туа пайда болмайды. Әсемдік әлемі адамға өзінің сұлулығымен, табиғи жарасымдылығымен және шынайы көркемділігімен әсер етіп, адамның мақсатмүддесіне, рухани қажеттігіне лайықты дамиды.

Эстетикалық сезім мазмұны мен мағынасы және түрсипаты жағынан ауқымы кең ұғым. Психология эстетикалық сезімді табиғат пен адам қоғамындағы әсемдіктің адамның жан дүниесінде бейнеленіп, оның мінез құлқына, дүниетанымына ықпал етіп отыратын жағымды құбылыс, сонымен қатар көңілкүйін шалқытып, ісәрекеттерін өрістетуші ықпал ретінде қарастырады. Өнер мен музыка, әнқүй мен көркем шығарма адамның жан дүниесін тебірентіп, өмірдің неғұрлым мазмұнды болуына әсер етеді, оны шабыттандыра түседі. Мектеп пен оқу орындары түлектерін әсемдікті қабылдап, оған әсерленуге, дүниенің сұлулығынан ләззаттанып, өз дүниетанымын дамытып отыруға тәрбиелеуді эстетика пәні арқылы жүзеге асырады.

Адамгершілікморальдық сезімдер қоғам талабы на орай адамның өз мінезінің лайық не лайық еместігін сезінген көңілкүйін білдіреді. Адамгершілік сезімі моральдық сезім деп те айтылады. "Мораль" "морале" деген француз сөзі. Мағынасы адамгершілік. Адамгершілік сезім қоғамның тарихи дамуына байланысты. Қоғамның экономикалық жағдайы, саясиидеялық бағдары, ондағы таптар мен топтардың

элеуметтік жағдайы мұның бәрі адамгершілік сезім көрінісінен байқалып тұрады.

Адамгершілік сезімінің принципі мен жалпы негізі белгілі бір қоғамдық экономикалық сатыларда элеумет мүшесінде қалыптасып отыратын мінезқұлық көріністері. Гуманистік және демократия үстемдік ететін қоғамдағы адамгершілік сезімдер борыш сезімі, әркімнің өз халқы алдындағы азаматтық қасиеттерін құрмет тұтуы, әрбір адамның жекедаралық қасиеттерін сыйлау, үлкенге құрмет, кішіге қамқорлық, отбасындағы өзара сыйластық және әр түрлі ұлттар мен ұлыстардың, этностардың өкілдеріне деген жалпы гуманистік қарымқатынас. Адамгершілік сезім кісінің өткен өміріндегі елестеріне, мақсатміндеттерін жүзеге асыруы мен идеяларына және дүниетанымдық көзқарасы мен қоғамдық ісәрекет түрлеріне байланысты болып келеді.

Адамның жоғары деңгейдегі сезімдерінің қалыптасып, дамып отыруы ең алдымен өзінің жеке басына деген жауапкершілікті сезінуінде жатыр. Екіншіден, ол отбасындағы тағылымтәрбиеге, мектеп пен қоғамдық ұйымдардың қамқорлығына орай өрістейді.

Қайталау және бекіту сұрақтары

1. Сезім құбылысын қалай түсінесіз?
2. Сезімге байланысты интеллектуалистік теорияның мәні қандай?
3. У. Джемс және Г. Ланге сезім туындауын қалай түсіндірген?
4. Сезім мен қоршаған орта әсері арасындағы байланысы Ч.Дарвин және Э.Клаперад еңбектерінде қалай сипатталады?
5. Сезім және интеллект байланысын қалай түсінесіз?
6. Сезім ерекшеліктерін байқататын факторлар қандай?
7. Сезім атқаратын қызметтердің сипаты қандай?
8. Сезімнің физиологиялық процестермен байланыстылығын қалай түсінесіз?
9. Сезімнің элеуметтік сипаты неде?
10. Сезім түрлері қандай және олар қалай сипатталады?
11. Жоғары деңгейдегі сезімдер мәні қандай?

Тақырып бойынша семинар жоспары

1. Сезімнің адам өміріндегі маңызы.
2. Сезімнің негізгі функциялары.
3. Эмоциялық қалып түрлері.
4. Сезім жөніндегі психологиялық теориялар.

Өзіндік оқуізденіс, ғылымизерттеу (курс, бақылау, реферат, баяндама) жұмыстарының тақырыбы

1. Адам сезімінің түрлері және олар атқаратын қызметтер.
2. Сезімдер жөніндегі теориялар.
3. Сезім және жеке адам.

Әдебиеттер:

1. 1дәрісбаяндағы жалпы әдебиеттер
2. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. М. Издательство МГУ, 1976 (4178 беттер).
3. Выготский Л.С. Эмоции и их развитие в детском возрасте. М. 1982 Т.Г. (416436 беттер).
4. Никифоров А.С. Эмоции в нашей жизни. М. 1974 (939, 98150 беттер).
5. Психология эмоции. Тексты лекций. М. 1984.
6. Симонов П.В. Эмоциональный мозг. М. 1981 (1055, 140190 беттер).
7. Израд К.Е. Эмоции человека. М. 1980 (210397 беттер).
8. Вартамян Г.А., Петров Е.С. Эмоции и поведение. Л. 1989 (719 беттер).
9. Гаврилова Т.П. О воспитании нравственных чувств. М. 1984 (1022 беттер).
10. Якобсон П.М. Эмоциональная жизнь школьника. М. 1966 (6472 беттер).

ТЕМПЕРАМЕНТ

Жоспары:

1. Темперамент жөнінде түсінік.
2. Темперамент туралы теориялар.
3. Темперамент түрлері және олардың психологиялық сипаттамасы.
4. Темперамент және ісәрекет.

1. Темперамент жөнінде түсінік

Темперамент 25 ғасырдан бері ғылыми ойды қызықтырған мәселелердің бірі. Оған деген қызығушылықтың төркіні адамдар бойында болатын дара өзгешеліктер. Әр адамның жан дүниесі өз алдына бір болмыс. Оның қайталанбастығы, бір жағынан, адам тәнінің биологиялық және физиологиялық құрылымы мен дамуына байланысты болса, екіншіден әлеуметтік ерекше байланыстар мен қатынастарға негіз бола алуында. Темперамент адамның биологиялық сипатынан көрінеді. Адамдар арасындағы көптеген психикалық айырмашылықтар: эмоция тереңдігі, қарқындылығы, тұрақтылығы, ауыспалықозғалғыштығы бәрі осы темперамент табиғатымен түсіндіріледі. Дегенмен, осы күнге дейін темперамент мәселесінің шешілмеген, таластартысты қырлары баршылық. Бірақ проблемаға байланысты көзқарастардың көптігіне қарамай, ғалымдардың бәрінің мойындайтыны: темперамент жеке адамның әлеуметтік тұлға ретінде қалыптасуының биологиялық, яғни табиғи ірге тасы. Темперамент көбіне адамға тума берілген әрекетқылығының ұдайы қозғалыстағы (динамика) сипатын бейнелейді. Сондықтан, темпераменттік қасиеттер басқа психикалық құбылыстарға қарағанда тұрақтанған, өзгеріске келе бермейді. Назар аударарлықтай ерекшелік, темпераменттің әрқилы қасиеттері бірбірімен кездейсоқ қосылмай, заңдылықтар негізінде түрлі темпераменттің белгілі құрылымын түзеді.

Сонымен, **темперамент адамның психикалық әрекетінің нақты динамикасын айқындайтын психиканың дара қасиеттерінің жиынтығы**. Бұл психикалық ерекшеліктер адамның барша ісәрекетінде оның мазмұны, мақсаты және септүрткілеріне тәуелсіз бірқалыпты көрінеді, есейген шақта да өзгеріске түспей, өзара байланыста темперамент кейпін өрнектейді.

Темперамент түрлерінің жақсы не жаманы болмайды. Олардың әрқайсысы өзінің ұнамды тараптарына ие, сондықтан басты назар темпераментті реттеп, түзетуге қаратылмай, нақты ісәрекетте оның тиімді жақтарын саналы әрі өз орнымен пайдаланудың жолдарын табуға бағытталғаны жөн. Адам ежелденәк әрқилы тұлғалардың психикалық бітістерін айыра танумен, олардың барлығын жалпыланған аз санды саналық бейнелер тобына біріктіруге тырысқан. Мұндай жалпыланған бейнелер бірігімін психология тарихында алғашқыдан **темперамент типтері** деп атаған. Темпераменттердің бұл бірігімдік (типологиялық) жүйесі өмірлік ісәрекет тұрғысынан өте тиімді, себебі оны пайдалана отырып, нақты тұрмыстық жағдайларда белгілі темперамент типіне жататын адамның болашақ әрекетқылығын күні ілгері пайымдауға әбден болады.

2. Темперамент туралы теориялар

Темпераменттер жөніндегі ғылымның ірге тасын қалаған ежелгі грек дәрігері Гиппократ (б.э.д. V ғ.). Оның тұжырымы бойынша, адамдар төрт "дене шырындарының" қан, шырыш, өт, запыран өзара қатынасымен ажыралады. Осы психологиялық тағылымды арқау ете отырып, ежелгі дүние дәрігері Клавдий Гален (б.э.д. II ғ.) алғашқы рет темперамент түрлеріне ғылымдық сипат берді. Гален темперамент түрін денеде жоғарыда аталған шырындардың бірінің басымдылығымен байланыстырды. Ол біздің заманымызға дейін жеткен темперамент атауларын белгіледі: сангвиник (sangius қан), флегматик (phlegma шырыш), холерик (chole өт), меланхолик (melaschole запыран). Гален ендірген бұл ғажайып жаңалық кейінгі жүзжылдықтар желісінде көптеген ғалымдар ізденісіне күшті ықпалын тигізді.

Ежелгі дәуірлерден бастап зерттеушілер адамдардың дене құрылымы және физиологиялық қызметінің

ерекшеліктерімен сай келетін көп түрлі әрекетқылықтарды топтап, ретке келтіруге ат салысты. Осыған орай темпераменттің көп түрлі типологиясы қалыптасты. Бұлардың ішінде назар саларлықтай тип адамның дене құрылымына байланысты дараланып, тума темперамент қасиеттеріне негізделген **конституциялық типология** (Э.Кречмер). Бұл теорияның мәні: әр адам өз дене құрылымына орай өзіндік психикалық ерекшелікке ие. Осыдан, дене мүшелерінің (қол, аяқ, бас, кеуде ж.т.б.) сырттай өлшемдеріне байланысты төрт конституционалды психикалық тип белгіленген:

1. **Лептосоматик** бойшаң, нәзік денелі, көкірек тұсы жайылыңқы, тар иықты, қолаяғы ұзын, сидыйған.
2. **Пикник** мығым, семізшең, кіші немесе орта бойлы, қарны қампиған, домалақ бас, қысқа мойын.
3. **Атлетик** бұлшық еттері күшті дамыған, денесі мығым, берік; ұзынша не орта бойлы, кең иықты, жамбас сүйектері тартылған.
4. **Диспластик** дене бітімі қисынсыз. Бұл адамдар әрқилы мүшелік зақымсырқаттарға ұшырағандар (сырықтай ұзын, қауға бас, тума аяққолы кемістер).

Аталған дене құрылымы типтеріне үш темперамент типі сай: **шизотомик, иксотомик, циклотомик**. **Шизотомик** дене құрылымы нәзік, әлсіз дамыған (астенический), тұйық, эмоциялары ауыспалы, тұрақсыз, талаптар мен көзқарастар өзгеріміне ере бермейді, осыдан қоршаған ортаға икемдесуі қиын. **Иксотомик** денесі мығым (атлетический), мінезі байсалды, сезімталдығы кем, ымишараға жоқ, ойлау қабілеті шабан, көбіне майдашыл. **Циклотомик** семізшең, домаланған денелі, эмоциялары қайғы мен қуаныштың арасында бірдей, тіл табысқыш, көзқарастары шындықтан ауытқымайды.

Жоғарыда баяндалған конституциялық типология теориясының негізін қалаған Э.Кречмер. Бұл теория Батыс Европада кең қолдауын тапты. Ал осы теорияны өзіндік ерекшеліктерімен осы ғасырдың 40жылдарында АҚШта одан әрі жалғастырған У.Шелдон болды. Бұл ғалымның да темперамент типтерін айыруда ұстанған принципі адам дене құрылымы және оның өзінің жаңалығы эмбриологиялық белгілер.

Конституциондық тұжырымдардың көпшілігі жантану ғылымында өткір сынға алынды. Бұл теориялардың негізгі кемшілігі тұлғаның психикалық қасиеттерінің қалыптасуында қоршаған орта мен әлеуметтік жағдайлардың ескерілмеуі. У.Шелдон теориясын сынға алған Я.Стре ляу былай жазады: "Адамның тамаққа әуес болу, ұжымшыл болу не қайырымды болу сияқты темпераменттік қасиеттері оның дене құрылымындай нәсілдік белгі емес, мұндай қасиеттер анатомиялықфизиологиялық негізге ие болғанымен тәрбие және әлеуметтік ортада ғана қалыптасады".

Ал ғылым шындығына келетін болсақ, адамдағы психикалық процестер мен оның қылығы жүйке жүйесі қызметімен байланысты екендігі ежелденақ белгілі болған. Темперамент түрлерінің кейбір жалпы психикалық процестер ерекшелігіне тәуелді келуі И.П.Павлов және оның шәкірттерінің еңбектерінде эксперименталды дәлелденген.

И.П.Павлов иттің шартты рефлекстік әрекет ерекшеліктерін зерттей отырып, олар қылықәрекеттеріндегі даралық өзгешеліктердің пайда болуына назар аударды. Мұндай айырмашылықтар ең алдымен иттердің рефлекстік қозулары мен сол қозулардың сөну теңдігі мен дәлдігінен көрінген. Бұл жағдайлардың көрінуі жүйке процесінде қалыптасатын тұрақты қасиеттер қозу және тежелуге байланысты екендігі жөнінде эксперименттермен дәлелденген. И.П.Павлов темперамент типінің жүйке қасиеттері ретінде **қозу мен тежелу күшін, тепетендігін және қозғалмалылығын** атап көрсетті.

Қозу күші мен тежелу күші бір біріне тәуелсіз жүйке жүйесінің дербес қасиеттері. **Қозу күші** жүйке жасушаларының әрекетшендік қабілетінің белгісі. Осы күшке орай жүйке төзімді, ұзақ не қысқа мерзімді әсерлі қозуды сақтай алады, тежелуге бейімделеді. Ал **тежелу күші** жүйке жүйесіндегі күшті әсерлерді басып, сөну және біріктіру шартты реакцияларын іске асыру қызметін атқарады.

Жүйке жүйесі процестерінің **тепетендігі** қозу мен тежелу құбылыстарының өзара бірдейлік сипатын көрсетеді. Осы екі процесс күштерінің аралық қатынастарынан, бір процесс күші екіншісінен басым болуынан тұлғаның ұстамды, байсалдылығы не ұстамсыз, ауыспалылығы туындайды. Жүйке жүйесінің үшінші қасиеті жүйке процесінің **қозғалмалылығы** бір жүйке процесінің екінші түріне ауысу жылдамдығында көрінеді. Сонымен бірге, жүйке процестерінің қозғалмалылығы адам қылықәрекетінің өмір жағдайларының өзгеруіне сай қалыпқа ене алу қабілетін де танытады. Жүйке жүйесінің мұндай қасиетінің өлшемін бір әрекеттен екіншісіне, енжарлықтан белсенділікке немесе кері өту шапшаңдығымен

бағалаймыз. Жүйке қозғалмалылығына қарсы құбылыс жүйке жүйесінің **селқостығы** (инертность). Бір процесс түрінен екіншісіне өту үшін қаншалықты көп уақыт пен күш қажет болатын болса, жүйке жүйесінің селқостығы сонша үлкен болғаны.

Аталған жүйке процестерінің қасиеттері **негізінде жүйке жүйесінің типі** немесе **жоғарғы жүйке қызметінің типі** деп аталатын құрылым түзіледі. Бұл жүйе әр дара тұлғаның жүйке жүйесіне тән негізгі қасиеттер бірлігінен құралады. Ол қасиеттер: қозу мен тежелу процестерінің күші, тепетендігі, қозғалмалылығы. Осы үш қасиетті негізге ала отырып, И.П.Павлов жүйке процесінің күшіне орай және күшті тип пен әлсіз типті айыра, дәстүрлі Гиппократ типологиясына жақын жүйке жүйесінің төрт негізгі типін ажыратты:

- күшті, қозу мен тежелуі теңдей, қозғалмалы **сангвиник**;
- күшті, қозу мен тежелуі теңдей, салғырт **флегматик**;
- күшті, қозуы басым **холерик**;
- әлсіз тип **меланхолик**.

Сонымен, И.П.Павлов түсінігінде, жүйке жүйесінің типі тума беріледі, тәрбие мен қоршаған орта ықпалынан өзгеріске келе бермейді. Осыдан жүйке жүйесінің қасиеттері жүйке жүйесінің жалпы психикалық көрінісі болған темпераменттің физиологиялық негізін қалайды, яғни **адам темпераменті жоғары жүйке жүйесінің сырттай әрекет қарқынында танылатын психикалық бейнесі**.

И.П.Павлов негіздеген типология темперамент психологиясы саласындағы көптеген лабораториялық зерттеулерге бастама берді. 50жылдары жүргізілген осындай ізденістер нәтижесінде И.П.Павловтың шәкірттері В.М.Теплов, кейін В.Д.Небылицын темперамент типологиясын жаңа элементтермен толықтырды. Ересек адамның жүйке жүйесін эксперименталды талдауға ала отырып, жүйке процесіне байланысты екі қасиетті: лабильдік және динамикалық ашты. Жүйке жүйесінің **лабильдігі** жүйке процесінің туындау және сөну шапшаңдығында көрінеді де, ал **динамикалылығы** қоздырғыш, ұнамды және кері әсерлі, тежегіш шартты рефлексстердің оңай және жылдам түзілуінен байқалады.

Көп зерттеулердің нәтижесінде осы заман психологиясының теориялық тоқтамы: әрқандай адам белгілі типті жүйке жүйесіне ие. Нақты жүйкелік типке сай темперамент қасиеті дара психологиялық өзгешеліктердің мазмұнын құрайды.

3. Темперамент түрлері

Сонымен, **темперамент бұл адамның психикалық әрекетінің динамикасын айқындайтын дара қасиеттерінің жиынтығы**. Ал қасиеттер ісәрекеттің барша түрінде мазмұн, мақсат, септүрткілерге тәуелсіз, бірдей сипатта көрініс береді, ересек шақта да өзгеріссіз тұрақталады. Психикалық қасиеттер өзара байланысқа келумен белгілі темперамент типіне негіз болады. Темперамент типінің нақты көрінісі сан алуан. Олар тек сырттай әрекетқылқта ғана емес, сонымен бірге барлық психикалық құбылыстар да: сезімде, ниет пен әрекетте, ақылой жұмысында, тілдесу ерекшеліктерінде ж.т.б. байқалады.

Қазіргі кезеңде психология ғылымы белгілі жүйеде темперамент типтерінің бәріне толық психологиялық сипаттама беруге негіз боларлықтай деректер топтаған. Алайда, дәстүрлі қабылданған темпераменттің төрт (сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик) түрінің психологиялық сипатын түзу үшін көбіне төмендегі аталған негізгі темперамент қасиеттері қолдануда:

Сезімталдық (сензитивность) адамның қандай да психикалық жауап әрекетінің (реакция) пайда болуына себепші сыртқы әсер күшінің ең төменгі деңгейі мен сол жауапәрекеттің туындау шапшаңдығы.

Жауапәрекетке келу (реактивность) бірдей ықпалды сыртқы не ішкі әсерлерге болған ырықсыз жауапәрекет дәрежесі.

Белсенділік (активность) мақсатқа жетуде адамның қоршаған дүниеге ықпал жасау және кедергілерді жеңу үшін жұмсалған әрекетқылқығының қарқындылығы (табандылық, зейін қою, бағдар таңдау ж.т.б.).

Жауапәрекетке келу мен белсенділік қатынасы адам ісәрекетінің өзін пайда еткен себепке қаншалықты тәуелді екенін білдіруі: кездейсоқ сыртқы немесе ішкі жағдайлар (көңілкүйден, кездейсоқ оқиғалардан), болмаса ниет, мақсат, талғам ж.т.б. басқалардан.

Икемділік (пластичность) адамның сыртқы әсерлер мен өзгерген жағдайларға қаншалықты жеңіл әрі жылдам үйренісе алуы немесе жаңа жағдайға салғырт (инертно), тіпті жат қылық көрсетуі.

Жауапәрекет қарқыны әрқилы психикалық әрекеттер мен процестер, сөйлеу, ымишара қозғалыстары мен ой білдіру шапшаңдығы.

Экстраверсия, интраверсия адамның жауап әрекеті мен іс қимылына себепші жағдайлар нақты мезеттегі сыртқы сезімдер (экстраверт) немесе өткен мен болашаққа байланысты санадағы бейне, елес пен ойлар (интроверт).

Сезімдік қызбалық (эмоциональная возбудимость) эмоционалдық жауап болуы үшін қажет ең төменгі әсердің шамасы мен оның туындау жылдамдығы.

Аталған қасиеттерді ескерумен қазіргі заман психологиясында темпераменттің барша ғылыми қауым қабылдаған төрт типінің сипаттамасы төмендегіше:

Сангвиник. Жоғары дәрежелі әрекетшең адам, дегенмен, бұл әрекетшеңдік оның белсенділік қасиетіне сай, қозу мен тежелуі тепетең. Назарын тартқанның бәріне араласа кетеді, ымишарасы мен қозғалыс қимылдары мәнерлі, шапшаң. Сәл нәрседен қарқылдап күледі, болмашы себептен көңілі қалып, мұңаяды. Бетжүзінен көңілкүйі, заттар мен адамдарға болған қатынасы білініп тұрады. Сезімталдығы өте жоғары, сондықтан ол оншама әсері болмаған дыбыстар мен жарыққа елеңдей бермейді. Мұндай адам көтеріңкі белсенділікке ие, жұмыс қабілеті мен қуатының жоғары болуынан жаңа іске қаймықпай кіріседі, ұзақ уақыт талпыншамастан қызметін жалғастыра алады. Зейінін таңдаған объектіне тез шоғырландырады, тәртіпті, қажет болса, өзінің ырықсыз әрекеттері мен сезімдеріне тоқтау, тиым бере алады. Әрекеті жедел, ақылыойы икемді, тапқыр, сөйлеу қарқыны шапшаң. Сезімдері, көңілкүйі, қызығулары мен ниеттері өзгерген жағдайға байланысты жеңіл ауысып отырады. Сангвиник төңірегіндегілермен тіл табысқыш, жаңа талаптар мен жағдайларға икемшіл. Қиналмастан бір істен екіншісіне ауыса алады, қажет болса, қайта үйреніп, жаңа дағыларды қабылдауға шебер. Әдетте, бұл типті адам өткені мен болашағын болжастыруда өзінің субъектив пайымдауларының жетегінде қалып қоймай, көбірек сыртқы әсерлерді объектив бағамдауға бейім, экстраверт.

Холерик. Сангвиник сияқты жай әсерлерге берілмейді, әрекетшең және белсенді. Бірақ холериктің әрекетшеңдігі белсенділіктен басымдау, сондықтан ол ұстамсыз, шыдамсыз, қызба. Сангвиникке қарағанда салғырттау, икемі кемірек. Осыдан ниеттері мен қызығулары тұрақтылау, табанды, зейінін ауыстыруы қиындау, сезімі көбіне сырттай көрінеді, сондықтан толық экстраверт.

Флегматик әрекеті енжар, сезімталдығы мен көңіл шарпулары кем көріністі. Оны күлдіру де, мұңайту да оңай емес, төңіректің бәрі күлкіден жығылып жатқанда, ол мізбақпас. Қай жағдайда да сабырлылығы мен байсалдылығын жоймайды. Ымишара жоқ, сөзі сылбыр, әрекеті жай. Жаңарған жағдайға икемделуі қиын, дағдылары мен әрекеттерін өзгертуі ауыр. Солай да болса, флегматик өте қуатты, жұмыстан шаршамайды. Шыдамды, ұстамды, сезімге берілмейді. Әдетте, жаңа адамдармен араласып кете бермейді, сырттай әсерге төзімді. Бар білгені ішінде интроверт.

Меланхолик. Өте сезімтал, бірақ әрекетшеңдігі кем адам. Болмашы нәрседен көзіне жас үйіріліп, өкпелегіш, сырттай әсерді күйзеліспен қабылдайды. Ымишарасы жоқтың қасында, дауысы мен қозғалысы өте сылбыр. Әдетте, өзіне сенімсіз, үркек, болмашы қиындықтан шегінеді. Меланхоликтің жігері кем, тез шаршайды, қызметі болымсыз. Зейіні тұрақсыз, оның барша психикалық процестері әлсіз. Көпшілік меланхоликтердің өздерінің тұйықтығы мен адамдардан оқшаулануынан ішіне түйгені көп толық интроверт.

Әр адамның темперамент типі тума екендігі қалтқысыз дәлелденген, ал қасиеттер түріне байланысты белгілі типтің ұйымдасу проблемасы әлі ғылыми шешімін таппаған.

4. Темперамент және ісәрекет

Адамның жеке динамикалық бітістері оның сырттай әрекетқылығында, қозғалысында ғана емес, барша ақылой топшылауынан, ниеттері мен қызмет бабынан көрінеді. Темперамент ерекшеліктерінің оқу мен еңбек барысына ықпал етуі табиғи құбылыс. Дегенмен, темперамент айырмашылықтарындағы басты қасиет олардың психикалық мүмкіндіктер деңгейінде емес, өзіндік іске асу көріністерінде.

Егер ісәрекет қалыпты жағдайда жүріп жатса, соңғы нәтиже мен темперамент арасында ешқандай тәуелді байланыс болмайды. Бұл ғылыми дәлелденген. Сонымен, тұлғаның қалыпты жағдайдағы әрекет нәтижесі оның шапшаң не енжар екендігіне қарамай, бірдей өлшемде болады, себебі соңғы өнім нәтижесі басқа факторларға, әсіресе септүрткілер мен қабілет деңгейіне байланысты келеді. Темперамент ерекшеліктері сол әрекетті орындау тәсілдерін өзгертуге ықпал жасауы мүмкін.

Темпераментіне қарай адамдар соңғы нәтиже емес, сол нәтижеге жету жолдарын таңдауымен ажыралады. Темпераменттің тума ерекшеліктері тәжірибе, әлеуметтік ортаға және өз басын билей алуға байланысты психикалық процестерде көрініс береді. Жағдайға орай жауапәрекет (реакция), бір жағынан жүйке жүйесінің сипатына, екінші тараптан оқу тәрбие мен кәсіби тәжірибеге тәуелді (Р.М.Грановская). Мысалы, тәжірибелі ұшқыштың, боксердің, жүргізушінің әрекет шапшаңдығы тума берілген қасиет емес, жаттығу мен үйренудің нәтижесі. Ал сол әрекеттердің іске асу шегі жүйке жүйесінің мүмкіндіктерімен анықталады.

Көптеген кәсіби қызметтер үйрету, оқытумен кемелденбейді, ондайда темперамент бітістері шек қояды. Мысалы, домбыраны әркімде тартуы мүмкін, ал шебер күші болу кемдекем адамға берілген өнер. Мұндайда маман дайындау үшін кәсіби таңдаумен бір кәсіби бағдарлы тәрбие әбден қажет. Психологиялық ерекшеліктеріне негіздеп, кәсіби мамандандырылған адамдар өз еңбегінде үлкен қанағаттанумен зор табыстарға жете алады.

Адам ісәрекетінің жемісті болуы сол адамның темперамент ерекшеліктеріне тікелей байланысты. Мысалы, қызмет нысандары тез ауысатын, жаңа адамдармен тілдесу қажеттігі көп жерде, бір өмір қалпынан екіншісіне көшу керек болған жағдайларда сангвиник адамды пайдаланған абзал. Ал флегматиктер әрекетте сылбыр, енжар көрінгенімен, жай, бірқалыпты, тұрақты бір тәртіппен орындалатын қызметтерде өте тиімді келеді. Қайталануы көп, жалықтыратын, қарапайым істерде меланхолик шыдамдылық көрсете алады, мұндайда олар басқаларға қарағанда онша шаршапшалдықпайды, көп қайталанған әрекеттен олар жалықпайды. Ал қызмет бабы мен әдістері шектелген, еркін қимылға мүмкіндік жоқ жерде – сангвиник пен холерик типті де шыдамайды.

Оқу мен тәрбиені оңтайластыру мен олардың тиімділігін көтеру жолында әрбір педагог өз шәкіртінің темперамент типін мүмкіндігінше нақты анықтап алған жөн. Осы тұрғыдан мұғалімдерге кеңес: холериктің оқу істерін мейлінше жиі бақылауға алған дұрыс. Бұл типті оқушымен қатты сөзбен, жекіріп қатынас жасауға тіпті болмайды қатынасқа сай келеңсіз жауап әрекет болуы сөзсіз. Сонымен бірге оның қай қылығы болмасын орынды талаппен, әділ бағалануы тиіс. Сангвиниктерді үздіксіз жаңа, қызғылықты, зейін тоқтатып, белгілі күш жұмсауды талап еткен істерге қосып отыру керек. Оны ұдайы белсенді ісәрекетке араластырып, мақтауын үзбей жеткізіп тұру қажет.

Флегматик қызғылықты, белсенді әрекетке келіп, жұрт назарында болғанды ұнатады. Оны бір істен екіншісіне ауыстыра бермеген дұрыс. Ал меланхоликпен жұмыс істеуде дәрекі сөз, тұрпайы қатынас қана емес, тіпті жай дауыс көтеру, әзілоспақтың өзі орынсыз. Онымен жіберген қатекемшіліктері жөнінде оңаша әңгімелескен жөн. Оған ерекше назар бөліп, әрқандай ісәрекетте көрсеткен белсенділік ұшқыны үшін де мезетінде мақтап, қошеметтеп бару керек. Ескертулер мен ұнамсыз бағаны мүмкіндігінше жұмсартып, байқап жария еткен орынды. Меланхолик өте сезімтал, өкпешіл тұлға, сондықтан оған дегенде өте мейірлі, жақсы ниет білдіре, қатынасу керек.

Сонымен, адамның қай мазмұнда болмасын өз ісәрекетін жүзеге келтіруі тікелей темпераментке байланысты. Темперамент психикалық процестердің желісінде көріне отырып, еске түсіру, қабылдағанды бекіту жылдамдығына ықпалын тигізеді, ой жүйріктігі мен зейін тұрақтылығын және оның ауыспалылығын айқындап береді.

Қайталау және бекіту сұрақтары

1. Темперамент мәнін қалай түсінесіз?
2. Темперамент жөнінде ғылыми көзқарастар бағыты қандай?
3. Темперамент табиғатын түсіндіруде И.П.Павлов еңбектерінің маңызы неде?
4. Темперамент типтерін ажыратуға негіз боларлық деректер тобына не кіреді?

5. Темперамент түрлерінің сипаттамасы қандай?
6. Темперамент және ісәрекет арасындағы байланыстар мәні қандай?

Тақырып бойынша семинар жоспары

1. Темперамент және адам жүйке жүйесінің негізгі қасиеттері.
2. Темперамент типтері және олардың психологиялық сипаттамасы.
3. Темперамент және ісәрекет.

Өзіндік оқуіденіс, ғылымизерттеу (курс, бақылау, реферат, баяндама) жұмыстарының тақырыбы

1. Темперамент және жеке адам.
2. Темперамент және оның табиғи негіздері.
3. Темперамент типтері және олардың психологиялық сипаттамасы.

Әдебиеттер:

1. 1дәрісбаяндағы әдебиеттер.
2. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. Л., 1998 (337354 беттер).
3. Небылицын В.Д. Основы свойства нервной системы человека. М., 1990 (3348, 316334 беттер).
4. Стреляя Я. Роль темперамента в психологическом развитии. М., 1982.
5. Белоус В.В. Темперамент и деятельность. Пятигорск, 1990 (2052, 102112 беттер).
6. Мерлин В.С. Очерк теории темперамента. М., 1964 (333, 156276 беттер).
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. М., 1989 Т.Г. (211235 беттер).
8. Левитов Н.Д. Психология характера. М., 1969 (5768 беттер).
9. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. Л., 1969 (173199 беттер).
10. Чудновский В.Э. Воспитание способностей и формирование личности. М., 1986 (5569 беттер).

МІНЕЗ

Жоспары:

1. Мінез жөніндегі түсінік.
2. Мінез жөніндегі білімдер.
3. Мінез бітістері.
4. Мінез түрлері мен типтері.
5. Мінездік бітіс асқынуы.
6. Мінездің ұлттық ерекшеліктері.
7. Мінез және адамның жас сатылары.

1. Мінез жөнінде түсінік

Мінез жеке адамның өзіне тән қылық әрекетінде, тіл қатынасында тұрақты қалыптасатын дара ерекшеліктерінің жиынтығы.

Мінез нақты адамның шыншыл, адал, ақкөңілдігіне орай сипатталмайды, аталған сапалар әртүрлі жағдайларды көрініс беретін жеке адам қасиеттері. Адам мінезін біле отырып, оның алдағы ықтималды әрекеттері мен қылықтарын күні ілгері барластырумен оларға тиісті реттеулер және түзетулер ендіруге болады. Мінезді адамның қандай әрекетке келетінін жаңылмай, дәл айтуға болады.

Алайда, жеке тұлға ерекшелікке бай келеді, ал солардың бәрі де адам мінезін танытады деу қате. Мінез көрсеткіші адамның барша жағдайлардағы мәнді сипаты мен тұрақты сақталатын таңдаулы қасиеттері. Егер адам қандайда даудамайлы жағдайда дөрекілік көрсетсе, сондай тұрпайылық пен ұстамсыздық осы адамның төл қасиеті деу жөн емес. Жайдары мінезді, көңілді адамның өзі кей жағдайда мұңайып, сылбыр халге түсуі мүмкін. Өмірге келумен бастауын алып, мінез нақты адамның өмір барысында қалыптасады, тұрмыс жағдайларымен айқындалады. Тұрмыс қалпы әр адамның ойлау, сезім, ниет, әрекет сипатын бірлікті анықтап барады. Мұнда адамның бүкіл өмірін жанжақты қамтыған қоғамдық шарттар мен әлеуметтік жағдайлар маңызды келеді. Дегенмен, мінездің нақты қалыптасуы әртүрлі деңгейде дамыған топтарда (отбасы, достары, сынып, спорт командасы, еңбек ұжымы ж.т.б.) қалыптасады. Осы топтар сипаты мен оларда ардақталатын адамгершілік, қоғамдық құндылықтарға тәуелді мүшелерінің мінез ерекшеліктері орнығады. Мінез бітістері, сонымен бірге тұлғаның отбасындағы абройы, топтың басқа мүшелерімен арақатынасына байланысты тұрақталып не, аса қажет болса, өзгеріске түседі. Жоғары деңгейлі дамыған топ, ұжым мінездің мәнді де ұнамды бітістерінің қалыптасуына оң әсер етеді. Жақсы мінезді адам қалыптастыра отырып, ұжым өз дәреже, деңгейін арттыра түседі.

Қоғам әсерлері мен ықпалдарын бейнелейтін мінез мазмұны жеке адамның өмірлік бағытбағдарын құрайды, яғни оның заттай және рухани қажеттеріне, қызығуларына, нанымсенімдеріне, мұраттарына ж.т.б. негіз болады. Бағытбағдарға сай жеке адам өз мақсаттарын, өмірлік жоспары мен сол жоспарды іске асыруда қажет белсенділік деңгейін белгілей алады. Мінезге орай адамның дүние талғамы, өмір мәні, белгіленген мақсатмүдделерінің, әрекет қылықтарының себептері ашылады.

Мінезді дұрыс түсінуде адам үшін маңызды болған қоғамдық құндылықтар мен жеке талғамдар арақатынасы шешуші мәнге ие. Әр қоғамның өзіне сай маңызды да мәнді міндеттері болады. Міне осы міндеттерді іске асыру барысында мінез қалыптасады. Кейін солар тұрғысынан тексеріледі, бағаланады. Сондықтан да мінез қандай да адам қасиетінің (төзімділік, өжеттік т.б.) көрінісі ғана болып қоймастан, қоғамдық мәні бар ісәрекетке болған бағытбағдар сипатын аңдатады. Осыдан мінездің тыңғылықтылығы, біргеліктігі адамның өмірлік бағытбағдары негізінде нақты бір қалыпқа келеді. Мінез қалыптасудағы басты шарт өмірлік мақсат, мұраттың нақтылығы. Мақсаттың болмауы не оның шашыраңқылығы босбелбеулік, мінезсіздіктің белгісі. Солайда болса, жеке адам мінезі мен оның бағытбағдары екіталай

нәрсе. Алдыңызға ақ көңіл кейіппен келген адамның бірі ізгі ниетті де, ал екіншісі жауыз болуы мүмкін. Жеке адам бағытбағдары оның барша әрекетқылығына із береді. Әрдайым қылық "осылай болсын" деген ниеттен ғана емес, адам қатынастарының біртұтас жүйесіне негізделеді, ал бұл жүйеде қандай да қасиет басымдау болумен адам мінезіне белгілі сипат ендіреді.

Қалыпқа түскен мінезде адамның нанымсенімдер жүйесі жетекшілік етеді. Тиянақты көзқарас наным адамның өз ісәрекетін ұзақ мерзімді бағытбағдарға сай белгілеп, мақсатқа жетуде жігеріліліктің, орындап жатқан ісінің дұрыс та маңызды екеніне сенімділік туғызады.

Мінез ерекшеліктері адам қызығуларымен тығыз байланысты, бірақ оның бұл қызығулары мәнді әрі тұрақты болуы шарт. Ал қызығулар үстірт, тұрақсыз болған жағдайда, дербестігінің кемдігі мен тиянақтылығы болмағанынан жеке адам еліктегіш келеді. Қызығулар ұқсастығы мінез теңдігін аңдатпайды. Мысалы, өнертапқыштар арасында көңілді не мұңды, кішіпейіл не өзімшіл тұлғаларды айыруға болады.

Мінез адамның қолы бос уақытындағы (досуг) өзі қалап шұғылданған істерінен де танылуы мүмкін. Мұндай қызуғалар тұлға мінезінің жаңа, ерекше қырларынан хабардар етеді. Мысалы, ұлы ғалым химик Ебней Бөкетов қолы босаса, аудармашылықпен айналысып, орыс, батыс қаламгерлерінің небір әйгілі көркем шығармаларын қазақ оқырманына жеткізген; атақты тіл ғалымы Әбдуәли Хайдари демалыс уақытында қазақы ертұрман, қамшы және т.б. заттарды оюлап, жолдастарын таң қалдырған; ғұламатүркітанушы академик Рахманкүл Бердібай қолы босаса, күйшілік өнермен айналысады. Адамның рухани немесе заттай қажеттіліктерінің қайсысының басым болуына қарай оның тек ой, сезімдерінің ғана емес, сондайақ ісәрекетінің де бағытбағдары айқындалады. Бұл арада аса маңызды нәрсе ісәрекеттің алға қойылған мақсатқа тікелей сай болғаны, себебі адам не істеп жатқаны немесе не істейтініне қарай бағаланбайды, әңгіме сол істі қалай орындайтынында. Осыдан мінез калпы адамның бағытбағдары мен ісәрекет кейпінің бірлігінен келіп шығады.

Мақсатқа жетуде бағытбағдар бірдейлігі болғанымен, әр адам өз жолын таңдайды, өзіне қолай, қайталанбас әдістәсілдерді пайдаланады. Осы дербестіктен адам мінезінің ерекшелігі көрінеді. Белгілі ықпалға ие мінез бітістері әрекет немесе қылық түрін таңдауда айқын жүз береді. Бұл тұрғыдан тұлғаның табысқа жету қажеттігін туындатқан ықылас, ниет көрінісінің деңгейін (табандылық, шешімділік, жүректілік немесе еріксіздік, қорқақтық, күдікшілдік ж.т.б.) **мінез бітісі** деп тануға болады. Осыған байланысты кей адамдар күмәнсіз табыс қамтамасыз ететін әрекеттерді (ынта білдіру, жарысқа түсу, тәуекелге бел байлау ж.т.б.) таңдап алады, ал екіншілері сәтсіздіктен қашуды көздейді (жауапкершілік алмайды, жүрексінеді, ықыласы мардымсыз ж.т.б.).

2. Мінез жөніндегі білімдер

Мінез құбылысын зерттейтін ғылым **характерология** ұзақ даму тарихына ие. Ғасырлар бойы бұл психология саласы мінездер типін саралап, адамның әртүрлі өмір жағдайларындағы әрекетқылығын болжастыру мақсатында әрқандай мінез сипатын нақтылаумен шұғылданып келді. Адамның тума емес, өмір барысында қалыптасатын белгісі болғандықтан, мінез типтерін жіктеу көбіне тұлға дамуындағы сыртқы, жанама факторларға негізделеді. Осы бағытта ежелден өрістеп келе жатқан, мінез танып, әрекетқылық болжастырудың психологиялық жолдары бар. Солардың кейбіріне қысқаша түсінік:

Жұлдызнама (гороскоп) адам мінезін туған күнімен байланыстырып түсіндіреді. Жалпы қабылданған уақыт өлшемдері белгілі кезең, аралыққа бөлінеді, олардың әрқайсысына нақты белгі, символ беріледі. Осы символға (ағаш, от, су, жануар т.б.) тән әртүрлі қасиеттерге орай адам мінезі суреттеледі. Мысалы, кельт жұлдызнамасында 22 желтоқсан мен 1 қаңтар аралығында туылған алмаға тектес, осыдан мұндай адам сүйкімді, ақ жарқын, кеуілшең т.б., ал қазақы жұлдызнамада жоғарыда аталған күндері туылғандар таутеке, яғни мұндайлар өжет, тұрақты, төзімді, тұйық, сыршыл келеді.

Физиогномика (phisis табиғат, gnomon білу) адамның сыртқы келбетіне және сондай келбетті тұлғаларды ұқсастығымен белгілі топқа біріктіріп, олардың психологиялық сипатын анықтайтын ғылым. Адам дене бітістеріне қарай жануармен салыстырылады да сол жануарға тән мінез ерекшелігі оған таңылады. Мысалы, Аристотель пікірінше, адамның мұрын танауы өгіздікіндей жуан да қалың болып келсе, ол еріншектік белгісі; шошқадай кең танау, жалпақ мұрын ақымақтық; қой, ешкі жүніне ұқсас шашты адам үркек; доңыз, арыстан қылшықтарындай тіке шашты адам ержүрек, батыл ж.т.б.

Адамның басқа да келбет көріністері (көз, ауыз, отырыстұрыс т.б.) негізінде мінезді байқастыру осы физиогномика аймағында жоғары дамыған.

Хиромантия (cheir қол, mantia бал ашу) адам мінезін алақанның тері бедерлері, түсі арқылы болжастыру жүйесі.

Дерматоглифика бармақ, алақан терісіне тумадан түсетін өрнектер арқылы адам мінезін анықтайтын ғылым жүйесі.

Графология мәнерлі әрекет жазу таңбасына орай адам мінезін анықтауға бағытталған ғылым.

3. Мінез бітістері

Адам мінезі сан алуан. Бұл ісәрекетте айқын көрінеді: біреудің барша қимылы шапшаң, екінші асықпайды, бірақ ісі тыңғылықты; үшінші іске ойланбастан асыла салады, кейін барып ойланады, жағдайға қарай ісін ретіне келтіреді. Адам мінезінде көрінетін мұндай ерекшеліктер **мінез бітістері** деп аталады. Қандай да бітіс әрекетқылқтың тұрақты, қайталанып отыратын нақты белгісі.

Мінез бітістері өзара көрінуі тиіс болған қалыпты жағдайлардан бөлек қаралмайды (кейде әдепті адамның өзі де дәрежелік танытады). Сондықтан қалаған мінез бітісі нақты жағдайда орынды көрінген қылқтың тұрақты формасы.

Мінездің бітістері мен сипатын белгілі қылқтың нақты оқиғаға байланысты болуынан да білуге болады, яғни белгілі бітістің көріну мүмкіндігі неғұрлым жоғары болса, ол адам мінезінің тұрақты белгісі ретінде танылады. Дегенмен, ықтималды болғандықтан бітіс ұдайы көріне бермейді, яғни мінез бітістері адам әдетіндей бірқалыпты, механикалық қайталана бермейді. Солай да болса, мінез бітістері мен әдеттер арасында жақындық та бар: мысалы, мінез бітісі ретінде жауапкершілік адамның ұқыптылық әдетінде көрінеді. Бірақ әдет мінез бітісіне өте бермейді, ол тек қандай да қылққа ыңғайлылықты танытады. Мінез бітістері өз ішіне ойлау, түсіну әдістерін қамтиды. Қайсы бір тұлғаға тән қылқты жасауда ерік, сезім қосылады. Ал әдет мұндай психикалық процестердің бірімен де байланыспайды. Сонымен бірге бітіс адам қылғына ықпал ете отырып, сол қылқәрекет барысында қалыптасады, бекиді. Мінез бітістерінің қалыптасуын әрекетқылқ мотивтерінен айыра қарауға болмайды. Қандай да қылқ мотиві әрекетте іске аса отырып, мінезде бекиді. Әрқандай мәнді, тұрақталған мотив болашақ мінез бітісі. Мінез бітістері мотивте алғашқыда ниет түрінде көрініп, ал кейін оны әрекет тұрақты қасиетке айналдырады. Осыдан қандай да мінез бітістерін қалыптастыру қажет қылқәрекет мотивтерін түзіп, оларды бекітуге арналған ісәрекеттерді ұйымдастырудан басталады.

Мінездің жалпыланған қасиеттері өздерінің диалектикалық қарамақарсылықтарында көрінеді: күштіәлсіз, қаталжұмсақ, тыңғылықты өзара қайшы, кеңтар ж.т.б. Егер мінез күштілігі адамның алға қойған мақсатына жетудегі, кедергілерді жеңуіндегі қуатынан көрінсе, мінез әлсіздігі қорқақтықтан, ниет тұрақсыздығынан, т.б. байқалады. Мінез қаталдығы өжеттік, тайсалмастықпен байланысты, ал жұмсақтықтан адам икемшіл, орнымен шегінеді, келісім жолдарын табуға ұмтылады. Мінездің тыңғылықтылығы мен қайшылығы мінез бітістерінің ішіндегі жетекші және екінші деңгейлі қасиеттердің дәрежесімен анықталады. Қасиеттердің бәрі өзара үйлесімді келсе, тыңғылықты мінез, ал бір қасиет екіншісімен үндеспесе қайшылықты мінез орнығады. Адам қызығулары мен ұмтылыстарының, ісәрекеттерінің жанжақты дамығандығы мен көп түрлілігі мінездің кеңдігін танытады. Мұндай адам әлемдегінің біріне қызығып, бәріне араласқысы келеді. Ал бұларға қарсы мінезі "тар" адамдар өзінөзі шектеуге бейім, ниет әрекеттерінің өрісі өте елеусіз.

Сонымен бірге, адам мінезінің тұтастығы мен көп тараптылығы кейбір жағдайларда бір адамның өзінде де әрқилы, тіпті қарамақарсы қасиеттердің болатынына шек келтірмейді. Адам бірдей өте нәзік мәдениетті болуымен бірге қатал талапшаң болуы мүмкін. Осыған қарамастан, оның мінезі сақталып, оның қырлары айқын көріне түседі.

Көп жағдайда **мінез** және **темперамент** салыстырылып түсіндіріледі, кейде бірінің орнына бірі қолданылады. Ал іс жүзінде олай болмауы керек.

Мінез бен темперамент ұқсастығы адамның физиологиялық ерекшеліктеріне, яғни жүйке жүйесіне болған тәуелділіктен. Қандай да мінездің қалыптасуында белгілі жүйкелік сипатты темперамент үлкен маңызға ие. Сонымен бірге, темперамент жете дамығанда ғана мінез бітістері қалыптасады. Темперамент мінез дамуына негіз. Мінездегі ұстамдылық ұстамсыздық, қозғалғыштық салғырттық ж.т.б. тікелей темпераментке байланысты. Бірақ мінез темпераментке бүтіндей тәуелді емес. Біргелік темпераментке ие адамдарда әрқилы мінез белгілері болуы мүмкін. Темперамент ерекшеліктері қайсыбір мінезді дамытып, басқаларына шектеу қояды. Мысалы, холерикке қарағанда меланхоликтің өзіне жігерлілік пен

жүректілікті дарытуы қиынға соғады. Ал холерик флегматик сияқты ұстамды бола алмайды, флегматик сангвиник ұқсап көпшілікпен тез тіл табысып кете алмайды, т.с.с.

Мінезі тұрақталған адамда темперамент дербес әрекет көрінісі болудан қалып, мінез бітістеріне сай әрекетқылықтардың іске қосылу динамикасын айыруға көмектеседі. Мінез және темперамент бітістері адамның біртұтас келбеткейінде өзара байланысқа түсіп, тұлға даралығының интегралды сипаттамасын береді.

Мінез бен **ерік** арақатынасы өте тығыз. Осыдан көп жағдайда "мінезді адам" және "еркі күшті адам" сөз тіркестерін бір мәнде түсенеміз. Ерік, көбіне, мінез күшімен, қатаңдығымен, табандылығымен ж.т.б. байланысты. Адам мінезінің күштілігін айта отырып, ондағы еріктік сапалар мен мақсат беріктігін ескереміз. Бұл тұрғыдан адам мінезі ерік сапаларын қажет ететін қиын жағдайларда, үлкен кедергілерді жеңуде көрінеді. Алайда, мінез тек күш сипатымен айқындалмайды, онда әрқилы өмір жағдайына орай ерік әрекетінің қызметін бағыттаушы мазмұн бар. Бір жағынан, еріктік әрекеттерде мінез қалыптасады әрі көрінеді, адам үшін маңызды ситуацияларда ерік мінезге ауысып, тұрақты қасиет түрінде бекиді; кейін осы қасиет адам қылығы мен еріктік әрекеттеріне ықпал етеді. Еріктік әрекет әуақыт мақсатына орай нық, тұрақты және табандылығымен ерекшеленеді. Екінші тараптан, еркі бос адамды көп жағдайда "мінезсіз" деп сипаттайды. Психологиялық тұрғыдан бұлай болмауы тиіс, еркі бос адамның да қандай да мінез бітістері баршылық: қорқақтық, жүрексіздік, сенімсіздік ж.т.б. Мінезі айқын болмағандықтан адамның ісәрекет, қылығын алдын ала болжастыру мүмкін емес. Мұндай адамда оның қылықәрекетіне жетекшілік еткендей дербес бағытбағдар жоқ. Оның әрекеттерінің бәрі өз билігінде болмай, тысқы ықпалдарға тәуелді.

Мінез ерекшеліктері адамның **сезімдік** процестерімен байланысты, әрі бұл байланыс өзара ықпалды. Бір тараптан, инабаттық, эстетикалық, интеллекттік сезімдердің даму деңгейі адамның ісәрекеті мен қатынасына және бұлар негізінде қалыптасқан мінезге тәуелді. Екіншіден, осы сезімдердің өздері тұлғаға тән тұрақты ерекшеліктерге өтіп, адам мінезін құрайды. Борыш сезіну, әзілді көтеру, т.с.с. күрделі сезімдердің болуы жоғары дамыған адамның сипатын танытады.

Адамның **мінез** бітістерінде **ақылой** (интеллект) үлкен маңызға ие. Ой тереңдігі мен жүйріктігі, қалыптан тыс мәселелерді қоя біліп және оны дербес шешу, ой жұмысындағы ынта мен сенім бәрі адам мінезінің ақылдық қорының белгісі. Ал осы ақыл қабілетін пайдалануда бағыт таңдау тікелей мінезге байланысты. Тұрмыста ақылға кенде емес, бірақ (мінез жарамсыздығынан) жарытып, ештеңе өндірмейтін адамдар аз емес.

Мінез құрастырушы көптеген қасиеттер біртұтас, олар даралап, шектеуге келе бермейді (өшпенділік, күдікшілдік, сақилық т.б.). Ал кейбір қасиеттер, мысалы, еріктік (жүректілік, дербестік т.б.), сезімдік (жайдарылық, көңілділік т.б.), ақылсаналық (ой тереңдігі, сындарлық т.б.) адам мінездерінің ерекше құрамды бөліктері ретінде талдауға келеді. Барша мінез бітістері өзара заңдылықты байланысқан: батыр адам сақи да табанды; ашық адам жайдарлы, сенімді, достыққа тұрақты т.б.

4. Мінез түрлері мен типтері

Мінез түрі өзінің құрамындағы бітістердің жалпы сипатына тәуелді келеді, ал бітістер **негізгі** немесе жетекші және **қосалқы** болып бөлінеді. Негізгілері адамның бағытбағдарын айқындауға ықпалын тигізіп, яғни адамның тұрақты мінезінің сипатын береді де, қосалқылары мінез қырларын толықтыра түседі. Мысалы, батылсыздық, қорқақтық және альтруистік бітістердің алғашқы екеуі жетекші мәнге ие болса, онда адам секемшіл мінезді келіп, біреуге жақсылық, яғни альтруистік қадамында жалтақшыл, күдікті болуынан көздеген ісіне бара алмайды. Керісінше, альтруистік қасиет басым келсе, алғы екі жағымсыз бітістерді қаймықпай басып, қайырымдылық ісінде батыл мінезді қадам жасайды.

Адам мінезінің белгілі түрде қалыптасуы оның қоршаған дүниеге қатынасына байланысты. Бұл қатынастардың мәні адам араласып, байланысқа келген өмірлік объектілердің маңызымен анықталады:

1. Басқа адамдармен қатынасына қарай (шыншыл өтірікші, әдепті дөрекі т.б.).
2. Орындалатын іс қызметіне орай (еңбеккер – еріншек т.б.)
3. Өз басына болған қатынасына байланысты (сыншылөзімшіл т.б.).

4. Заттарға қатынасынан (сақи ашкөз, ұқыпты – салақ т.б.).

Аталған қатынастардың бәрінің де мінез түрінің қалыптасуында үлкен маңызға ие екені сөзсіз, дегенмен тұрақты, нақты мінездің орнығуы ең алдымен адамның адаммен, қоғамға араласып, қатынасу дәрежесіне тәуелді. Ұжымнан тыс тұлғаның жолдастық, достық, махаббат, т.б. формаларда көрінетін ізгі ниеттерінен бөлек мінез түрі болмайды. Адамдар өзара ұзақ қатынасқа келе отырып, бірі екіншісінің мінезіне таңбасын салады, осыдан кей адамдар әрекетқилығында өзара ұқсастыққа келеді немесе қарамақарсы, бірақ бірінің кемшілігін екіншісі толықтыратын бітістерді игереді. Алайда, еңбек, ісәрекет қатынастарында қалыптасқан мінез бітістері мәндірек келіп, мінез түрінің басқаларынан ажыралуына себепші болады.

Мінез әр тұлғада өзінше көрініске ие, солайда болса, оның құрамында белгілі топ адамдарына ортақ бітістерді біріктіруге болады. Осыдан, мінез түрі (типі) адамдардың кейбір тобына тән қасиеттің біреудің дара мінезінде нақты көрінуі. Мұның түпкі себебі мінез тума берілмейді, әр адамның белгілі топ, қоғам өкілі болуынан оның өмір жағдайы мен ісәрекетіне сай қалыптасады.

Мінезде жеке бітістер және сапалармен қатар тұлғаның қоршаған ортаға икемдесуін қамтамасыз етуші жалпы қылық тәсілі мінез типтерін ажыртуға болады. Мінез типін анықтауда нақты адамдар мінезінің жалпы да мәнді, өмірлік қажетті тараптары ескеріледі.

Осыған орай мінез келесі типтерге бөлінеді:

1. **Үйлесімді** (гармонический) мінез типі қоршаған ортаға икемділігімен ерекшеленеді. Мұндай мінезді адамда ішкі қарамақарсылықтар болмайды, ойлаған ойы мен істеген іс бірбіріне сай келеді. Көпшіл, ерік күші мол, қайсар, бір сөзді. Өмірдің барша қиын жағдайларында таңдаған бағытбағдарынан қайтпайды, көзқарас, талғамын ауыстырмайды. Мақсатмұраттары мен принциптері үшін күреске дайын. Бұл адамдардың өмір сүру тәсілі жағдайға бағыну емес, оны өз қалауына орай өзгерту.

2. **Іштей қарамақарсылықты, бірақ сырттай келісімді** (внутренне конфликтный, но внешне согласованный) мінез адамы. Бұл типті адамның ішкі ниеттері мен сырт әрекет қилығы арасында келіспестік бола тұрып, өзінің қоршаған ортамен қатынасында әлеумет талаптарына ыңғай береді, ісәрекетін соларға бағындырып, үлкен күшпен орындайды. Өзін ерік билігінен бірде босатпайды, жан, ой дүниесін сырттай болмыс шындығынан ажыратпаудың жолдарын іздестіруге дайын тұрады.

Сыртқы дүниемен болған араздықты мұндай адамдар өздерінің ойпікірлерін қайта қарастырумен, психологиялық қорғаныс іздестіру және әлеумет қолдамаған күнделікті тұрмыс күйбеңіне берілмеу жолдарымен шешуге бейім келеді. Қоғам мүшелері қабылдаған рухани құндылықтарды мойындайды, бірақ сыртқы жағдайларды өзгертуге ынталы емес.

3. **Икемі кем, қарамақарсылықты** (конфликтный с пониженной адаптацией) мінез адамы: көңілкүй, ниеттері мен әлеуметтік борыштары арасында үйлеспестік орын алған, шамданғыш, ұнамсыз эмоциялары басым, тілдесу қабілеті нашар дамыған, ісәрекетін ақыл сарабына сала бермейді. Бұл мінез адамдарына тән қасиет: қоршаған дүниемен арақатынасын нақты әрекетқилық жүйесіне келтірмеген, өмір желісі қарапайым бағытты тез өзгеріп тұратын қажеттері, олар пікірінше, қандай да күш жұмсамайақ бір сәтте қанағаттандырылуы тиіс.

Олар өмір үшін күреске дағдыланбаған, қажырсыз. Балалық шағында бұл адамдар шектен тыс мәпеленіп, төңірегіндегілердің орынсыз артық қамқорлығынан дербестік қалыпқа үйренбеген. Осыдан, әрқандай кедергіден қорқады, ойланып, жол іздестіруге шамасы жетпейді. Қиыншылықтарды абыржумен қабылдап, ырықсыз психологиялық қорғаныстармен (шарбаялық, қыңырлық, нәтижесіз армандау) айналып өтуге тырысады.

4. **Тиянақсыз** (вариативный) мінезді адам бағытбағдарының тұрақсыздығынан, принциптік бостығынан төңіректегі жағдайға ыңғайшыл келеді. Жеке адамдық деңгейі төмен. Тұрақты мінезқұлығы қаланбаған, осыдан барша ісәрекетінде қоршаған ортаға ыңғайлану, қатынас адамдарына жағымпаздану бұл адамның бойына сіңген мінездік көрініс.

Мұндай адамдардың ішкі жан дүниесі дәрекі қарапайымдылыққа негізделген; тіршілік үшін болған әрекетқимылы тіке, бірбеткей. Күнделікті күйбең мүдделеріне жетуде ойланыптолғануды білмейді, өз мүдделерін шектей алмайды. Олар үшін кедергі біреуақ сыртқы; ішкі сапалық, жандүниелік

қиыншылықтарды өлшестіруге ақылы жетпейді, бар көздегені мол, оңай олжа, бір мезеттік игілік. Бұл адамдардың барша ынтықтасы, нақты, қалыпты жағдайды пайдаланумен қажеттерін мейлінше толық қамтамасыз ету. Ыңғайласу, жағымпаздықпен ішкі дүниесін тысқы жағдайларға бағындыру мұндайлардың негізгі мінездік болмысы.

5. Мінездік бітіс асқынуы

Мінездік бітіс асқынуы (акцентуация) психологияда мінездің кейбір бітістерінің қалыптан тыс дамып, тұлға психикасының "әлсіз жерлері" формасында көрініс беруі. Мұндай да адам жалпы тұрақты қасиеттерге ие бола тұра, кейбір әсерлерге өте шәмшіл, шыдамсыз келеді. Асқынба мінез адамы қиын жағдайларда төзімділіктен айрылып, мінезқұлығының ақаулығын жасыра алмайды. Тұлғалық мінез асқынуына тап болған адам қоршаған орта әсерлеріне берілгіш, психикалық күйзеліске көп түседі. Егер жағымсыз әсерлер мінездің "әлсіз жерлеріне" соққы болып тиетіндей жағдай болса, адам қылығы күрт өзгереді, мінездің шектен тыс дамыған бітістері адам билігіне ырық бермей, басқа ұнамды қасиеттердің бәрін жоққа шығарады. Кейбір адамдардың жәй әзіл немесе сын көтермеуі, екіншілердің орынды, орынсыз тіке, шыншыл болуы осы мінез бітісі асқынуының айқын мысалы. Мінездің мұндай ұнамсыз жәйті жасөспірім шақта қарқынды дамып, уақыт өтумен қалыпты күйге түсуі мүмкін, ал адамды қоршаған ұнамсыз жағдайлар басымдау болса, психикалық сырқаттарға тап қылады.

6. Мінездің ұлттық ерекшеліктері

Ұлттық мінез адамдардың тарихи қалыптасқан бірлестігі мен ірі топтары болып саналатын этностың, ұлттың, халықтың өмір тіршілігі мен әлеуметтік жағдайының тұтастығы арқылы танылады. Әрбір халық пен ұлттың, этностың өзіндік мінезқұлықтарының ерекшеліктері болатындығы тарихи шындық және объектив фактор. Қазақ халқының түркі тектес өзге халықтардан ерекшеленіп тұратын өзіндік сипатқасиеттері бар. Ыбрай Алтынсарин еңбектерінде өз халқының мінезқұлқына тән бірсыпыра қасиеттерді атап көрсеткенді. Оның анықтауынша, қазақ халқына қарапайымдылық пен кішіпейілдік, ашықжарқын көңіл мен кеңпейілділік, өзге нәсілді адамдарға деген достық және сыйластық көзқарас, қонақжайлылық пен пайымшылдық сияқты қасиеттер тән. Сондайақ, олардың бойында өзге де мінезқұлық сипаттары бар. Бұл орайда, қазақтардың өз жері мен Отанына, туған еліне деген шексіз сүйіспеншілігі, мал шаруашылығымен айналасуға икемділігі, меймандостығы мен балажандығы, өмірдің қиыншылықтары мен әділетсіз істерге төзімділігі, сөз өнерін ардақтауы, шешендік қабілеті, еңбексүйгіштігі мен шыдамдылығы олардың жалпы ұлттық қасиеттері болып табылады. Әрбір ұлт пен ұлысқа, этнос пен тайпаға тән қасиеттердің жайжапсары әлеуметтік психология саласы этникалық психологияның зерттейтін төл пәні.

Адамның мінезқұлқының өзгеріп отыруына әлеуметтік жағдайдың үнемі ықпал етіп, оның жаңа сапаларын қалыптастырып отыратындығы ғылыми тұрғыдан анықталған тарихи шындық және объектив фактор.

7. Мінез және адамның жас сатылары

Адамның алғашқы өмір қадамдары тіршілік проблемаларын шешуден гөрі көбірек төңіректегі оқиғалар мен құбылыстарды бақылауға (созерцательность) бағытталады. Негізінен объекттермен қатынасқа түсе отырып, бала болмыс мәнін түсінуге ұмтылады. Соған байланысты өз қылықәрекеттерінің орынды не орынсыз екенін бағамдай бастайды. Баланың сезімталдығы жас ұлғайған сайын кеми бастайды. Солайда болса, балалық шақта игерілген тәржірибе мен білім бозбалалық кезеңнің тұрақты мінез бітістеріне арқау береді.

Бозбалалық (юность) шақтың өмірге қойған талаптары өте жоғары да бірбеткей келеді, қажеттіктер ауқымы кеңейеді, аласапыран, күйзелісі мол, ерік күшін керек ететін өмір басталады. Қоршаған дүниемен белсенді араласу, тікелей қатынас жасау сырттай бақылаудан гөрі анағұрлым қиын. Көгер көзге әдемі іс, оқиға, зат нақты орындауға келгенде сүйкімсіз де ауыр болуы мүмкін. Жағдайға билік ету оңай емес, ал өзінді өзің басқаруың одан да күрделірек. Өмір бұрқасынында әрекет ете білу алғы шарт, ал кей жағдайларда өз әрекетің басқалар қимылынан ұтымды болғаны керек. Бұрын жағымды түртүс, әуенге толы дүние енді бозбаланы әлеуметтік талаптар мен қалтқысыз міндеттерге орайды. Бозбалалық шақтың дағдарысынан балалық шақтағы жасанды бағыт моделі құрдымға кетіп, "бақыт" мәнмағынасы өзгеріске келеді. Бақытқа деген көзсіз ұмтылыс енді "бақытсыздықтың" қорқынышына ауысады. Бірақ бұл жаста бұрқасын қуат мол, сондықтан қиыншылықтардың бәрі де өтпелі. Болашаққа деген сенім шексіз. Сонымен бірге, өзінді дербес, бірде біреуге керегі жоқ дүние екенінді сезіп, оқшаулана түсесің. Бірақ дүние жұмбақ, оны тануға болған ұмтылыс өте күшті.

Адамның ендігі өмір желісі көп шарпусыз, байсалды да аңдап басу кейпіне келе бастайды. Өмірдің бәрі тек бақыттан тұрмайтынын түсініп, адам қанағат, шүкіршілікке бой бағындыру қажеттігін аңдай түседі. Қиялдық өмірден кешегі бала нақты, күтілмеген, бұлтарыстары көп ақиқат өмірге өте бастайды. Енді бозбала өзінің бар қуатжігерін пайдалы да қажетті, қолынан келер іске бағыштайды. Тәжірибе, нақты ісәрекетке араласудан жас жігіт, бойжеткен бұрынғы жалған түсінік, ұғымдарынан арыла бастайды. Өмір енді адамға ішкі тұңғыық, тылсым тарапынан танылып, айқындала түседі. Тұлғаның әлеуметтік кемелденуі байқалады. Бірақ әліде жас жігіт басқаларды бағалауда өз сезім өлшеміне көбірек сенеді, махаббат, достық, әлеуметтік қатынастардың басқа да формаларында өзінің тұлғалық бейнесін нығайта түседі.

3640 жаста адам өмірдің жаңа сатылық деңгейіне көтеріледі. Осы шақтан бастап өмір қуаты кеми бастайды. Бірақ бұл процесс алғашында рухани құндылықтар молдылығынан онша байқала бермейді.

Ал адам егде тартқан сайын оның көптеген рухани құндылықтары қайта қарастырылып, көбі жойылып, өткен өмір жеке оқиғалар жиынтығы ретінде еске алынады. Тек өмірдің алғашқы шерегі ғана ең ұзақ, қымбат әрі бақытты көрініп, қайталана жадқа келе береді. Қалған шақтардың бәрі қысқа да сарсаң өмір күйбеңінде көрінеді. Көп жайт естен шығады. Өткендегі күйзелткендер мен қинағандардың баршасы мәнін жоғалтып, елеуден қалады. Осы жайтты даналықпен түсінген ұлы бабамыз Қожа Ахмет Яссауи былай депті: "Баз кештім елу екіде жиғанымнан, Малмүлкім артық емес бір жанымнан". Ендігі өмірдің әр күні жылдарымдай шалт ағып, ізін жуыпшайып, өткеннің бәрін татымсыз күйге түсіреді. Кешкен дүние тұманданып, көз алдыңнан кете бастайды. Солай да болса, кейбір бастан өткен қызғылықты оқиғалар андасанда жылт ете, көрініп, көңілді рахатқа бөлейді. Осының бәрі уақыт ендігіндегі адамның барша "Мені" санада сақталып қалмай, оның кейбір көріністері ғана бекіп қалатынын дәлелдейді.

Өмірдің екінші жартысының мәні бірінші өмір бөлігінде топталған материалды және рухани қордың шамасымен күні ілгері анықталады.

Адам мінезінің санқилы көріністері жас сатыларына байланысты әрқилы. Бұған дәлел "Диуани хикмет" шумақтары:

"Ғашық боп жиырма сегіз жасымда
мен, жан кешіп, мехнат шегіп,
бас ұрған ем ..." "Қанағат елу сегізде
сезіндіріп, Тыя гөр, қаһарлы ием, өзің біліп,
Құдайым бар непсімді безіндіріп".

Қ.А.Яссауи

Кейбір адамдар бозбала шағында сүйкімді, енді біреулері ересек кезінде көрікті әрі іскер. Ал кей тұлғалар егде жасында қайырымдылығымен, ымрашылдығы және данагөйлігімен жұртты өзіне тартады. Осыдан әрбір адам мінезінде белгілі бір жас сатысында қандай да қасиеттердің толық ашылуына себепші бір факторлардың болуы мүмкін деген ой келеді. Ал осы факторлардың табиғаты ғылым үшін әзірге сыр.

Өмір ақырына жасанды, жалған сенімдер (иллюзии) ғайып болып, өмір жағдайынан жамылған бүркемелер ысырылып, шынайы мінез көрініс береді, әлеуметтік роль мәнмағынасын жоя бастайды. Адам фәни ақырында өзін танып, өз болмысының төркінін білетін халге жетеді. Өмір балалық күндердегідей бақылау, меңзей қарау (созерцательность) кейпіне қайта оралады. Жас күнде де игілік, ләззәт бермеген көптеген құмарлықтар өшеді. Алайда, бозбалалықтың мұңнан қашып құтылмағанындай, көрілікке де рух көтеріңкілігі жат емес. Көптеген шектеулерден босап, өмір аяғында адам өзін еркін сезініп, дүниемал, досдұшпанның шын мәнін пайымдау деңгейіне жетіседі.

Қоғамда әдейі, мансап иелеу үшін бүркенген жалған зероқалары (мишура) мен дүниеқоңыздық күйбеңдерін ысырып қойып, көрілік ақиқат дүние құндылықтарына объектив баға береді.

Көрі адамның ең күшті психикалық қасиеттері өткен өмірдегі өз мәнділігін сезінуі, жетіскен адамдық

дәрежесі және жемісті ісәрекеттерінен қанағат рахатын тауып, мәңгілік өмір дариясының бір тамшысы болғанынан қуанышқа бөленуі. Бұл фаниден бақи дүниеге жолдама алып тұрған шақта да адам өзінің мәңгіліктен өшіп кетпейтінін біліп, оны медет тұтады. Оның өмірі адамзаттың мәңгілік ағымын жалғастыруға себін тигізді; мұны түсіну кәрілік даналығы.

Қайталау және бекіту сұрақтары

1. Мінез анықтамасы қандай және оны қандай дәлелдермен түсіндірер едіңіз?
2. Мінез қалыптасуына ықпал етуші факторлар түрі қандай?
3. Мінез бітістері және олардың темперамент, сезім, сана қасиеттерімен арақатынасын қалай түсіндіресіз?
4. Мінез түрлерінің ажыралуына себепші факторларды қалай сипаттар едіңіз?
5. Жалпыланған мінез типтері қандай?
6. Мінез асқынуы деген не?
7. Ұлттық мінез қалыптасуының себептері қандай?
8. Жас сатыларына байланысты мінез өзгеруін қалай түсіндірер едіңіз?
9. Мінезге орай ұлы ғұламалар даналығынан не білесіз?

Тақырып бойынша семинар жоспары

1. Мінез анықтамасы.
2. Мінез типологиясы.
3. Мінез қалыптасуы.
4. Жеке адам және мінез.

Өзіндік оқуізденіс, ғылымизерттеу (курс, бақылау, реферат, баяндама) жұмыстарының тақырыбы

1. Мінездің элеуметтікадамгершілік типтері.
2. Жеке адамның жалпы құрылымындағы мінез орыны.
3. Мінез қалыптастыру жолдары мен шаралары.
4. Мінез және адамның басқа қасиеттері арасындағы байланыс.

Әдебиеттер:

1. 1дәрісбаяндағы әдебиеттер.
2. Левитов Н.Д. Психология характера. М., 1969 (1826, 4254, 5786, 117127, 332377 беттер).
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Т.2. М., 1989 (211235 беттер).
4. Стихов И.В. Психология характера. Саратов 1970, (380 беттер).
5. Бодалев А.Л. Психология личности. М., 1988, (1124 беттер).

6. Галин А.Л. Личность и творчество. Новосибирск, 1989 (733 беттер).
7. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. Курс лекции. М., 1988, (257280 беттер). Личко А.Е. Психология и акцентуация характера у подростков. Л., 1983 (610 беттер).
8. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи. Записи детского педиатра. Книга для учителей и родителей. М., 1988 (190199 беттер).
9. Добрович А.Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения. Книга для учителей и родителей. М., 1997 (3565 беттер).
10. Норакидзе В.Г. Методы исследования характера. Тбилиси, 1989 (618 беттер).

ҚАБІЛЕТ

Жоспары:

1. Қабілет жөнінде түсінік.
2. Қабілет теориялары.
3. Нышан және қабілет.
4. Қабілеттердің даралық сипаттары.

§1. Қабілет жөнінде түсінік

Әрқандай ісәрекетке байланысты адам қандай да қызметті орындауы қажет және сол істің тиімді нәтижесін қамтамасыз етуге жәрдем беретін сапаларға ие болуы тиіс. Мұндай дара психологиялық ерекшеліктер міндетті түрде, бір жағынан, өзіндік психикалық табиғатына ие болудан, екіншіден әркімде өз алдына, қайталанбас көрінісінен **жеке адам қабілеті** деп аталады. Адам болғанның барлығы тік жүру, сөйлеу мүмкіндіктеріне ие, бірақ бұлардың бірі де шын қабілет тобына кірмейді, себебі, біріншісі психологиялық құбылыс емес, екіншісі баршада бірдей көрінетін әрекет. Қабілеттердің табысты ісәрекетпен байланыстылығын баса айтумен, тиімді нәтижеге негіз боларлық дараөзгермелі адам қасиеттерінің шеңберін тарылта қарастыру керек. Қабілетсіздерге қарағанда, қабілетті адам ісәрекетті тезірек меңгереді, қажетті, мол нәтижеге оңай жетеді. Қабілет өз ішіне әртүрлі психофизикалық қызметтер мен психикалық процестерді ғана емес, сонымен бірге жеке тұлғаның барша даму деңгейін қамтыған әрі оларға тәуелді күрделі бірігім. Адамның сыртқы білім, ептілік, дағды әрекеттерінде көрінгенімен, қабілет табиғаты ісәрекеттен бөлек. Мысалы, тұлға техникалық және білім жағынан күшті бола тұрып, қызметке келгенде болымсыз, ал кейбіреулер арнайы оқып, үйренбейақ күрделі қызметтерді атқарып, тиімді нәтиже беруге шебер.

Нақты көрінетін білім, ептілік және дағдылар қатарында қабілет адамның **жүзеге асуы мүмкін** қасиеттерінің бірі ретінде бағаланғаны жөн, яғни қабілет жерге тастаған дәнмен бірдей: қолайлы жағдай болса өнеді, кері жағдайда көрінбейақ жойылады. Осыдан, қабілет білім, ептілік және дағдыларды игерудің мүмкіндік көзі, ал оның іске асу, аспауы көп жәйттерге тәуелді. Мысалы, балада керемет математикалық қабілет болуы ықтимал, бірақ ол сол баланың ғұламаматематик боларының кепілі емес. Арнайы шарттар (бағдарлы оқу, шығармашыл педагог, отбасы мүмкіндіктері ж.т.б.) орындалмаса, қабілет дамымай жатып, өшеді. Қоғам қолдамауынан қаншама даналардың болмай жатып, құрдымға кеткенін кім санапты? Ал мектепте "үштік" бағаға ептеп ілесіп жүрген Альберт Эйнштейн әлемге әйгілі ғалымфизик болыпты.

Білім, ептілік және дағдылардың игерілуімен олардың қабілетпен тікелей байланысы көріне бастайды, яғни ісәрекетті игеру барысында қатыса отырып, қабілет одан әрі дамиді, ісәрекетке жаңа мазмұн мен сипат береді. Математиканы оқымаған адамның математикалық қабілеті ешқашан да жарыққа шықпайды: оны тек сандарды танып, олармен есеп құрап, мәселе шешу ж.т.б. барысында ғана қалыптастыру мүмкін.

Сонымен, қабілет білім, ептілік және дағдылардың өздерінде көрінбей, танып үйренуге орай нақты әрекетті игеру динамикасында (тезшабан, оңайқиын) байқалады. Ісәрекеттің нәтижесі, орындалу деңгейі мен тәсілдерінің тиімділігі қабілетке тәуелді.

Қорытындылай келе, "қабілет" түсінігінің бүгінгі ғылым қабылдап отырған үш негізгі көрсеткішін (Б.М.Теплов) атайық:

1. Қабілет бір адамды екіншісінен ажырататын дара психологиялық ерекшелік. Баршаға бірдей тән қасиеттері қабілет бола алмайды.
2. Қабілет барша тұлғаға тән болған ортақ сапа емес, кей адамға ғана дарыған қандай да бір не бірнеше ісәрекетті табысты орындауға жарайтын өзара ептілік.
3. Қабілет нақты адамда топталған білім, ептілік және дағдылардан оқшау, қажет әрекетті игеру желісінде ғана

көрінеді.

Қабілет пен ісәрекет арасындағы қатынасты сөз ете отырып, егер адам ісәрекетке байланысты талаптарды орындай алмаса, оның қабілетінің жетімсіздігін атап өткен жөн. Мұндай тұлға қажетті білім қорын жинақтап, ептіліктер мен дағдыларды қалыптастыруы үшін талай күш салып, ұзақ уақыт жаттығуы тиіс, ал тәрбиешіпедагогтар оны оқытып, үйрету үшін үлкен шеберлік пайдалануы лазым. Әйгілі режисер В.НемировичДанченко "Кім болса, сол режисер бола алады ма?" деген сұраққа "Әлбетте, әркімде болады, бірақ біреуге ол үшін 3 жыл оқып, тәрбиеленуі қажет, ал екіншіге 30 жыл, үшіншіге 300 жыл да аз" деп жауап беріпті. Сонымен бірге, адам қабілеті уақыт өтумен пайда болып, немесе қандай да қызметке орай қалыптасуы мүмкін.

Көрінген ісәрекет жеке адам қабілетін дамыта алмайды. Адам тіршілігінің жалпы құрылымына назар аудара отырып, қабілет дамуына ықпалсыз, керісінше, көрінген қабілет нышандарын тежеп, олардың жойылуына себепші ісәрекеттер барын байқау қиын емес. Мысалы, егер әнқүй не шығармашылық қабілеті бар адам ауыр, қарапайым дене жұмыстарымен шұғылдануына тура келсе, әрине, кейінгі іс ондағы табиғи қаланған қабілеттердің дамуына оң әсер етуі екіталай.

Жеке тұлғаға байланысты дамытушы ісәрекет жайында әңгіме қозғалғанда, алдымен маңызды болуынан төңірегіне адамның барша мүмкіндіктерін жинақтай алатын ісәрекет ескерілуі қажет. Сондықтан, нақты әрекеттің дамытушылық қасиетін тану үшін, оны жеке адаммен байланыстыра сипаттау керек. Бұл жағынан бүкіл адам өмірімен қабысқан кәсіби қызметтің өзі де иесі үшін аса мәнді де маңызды болмауы мүмкін. Өндірістік тапсырыстар мен қызметтік міндеттер адамның шығармашылық мүмкіндіктері мен тұрмыстық бай тәжірибесін толық және жанжақты ашып бере алмайды.

Ісәрекет адам қабілетін ұдайы дамыта бермейді, оның себебі қабілет пен ісәрекет арасында белгілі сәйкестіктің болмауы. Бұл сәйкессіздіктің мәні: әрқандай қабілет өзінде қалаған ісәрекет мүмкіндіктерін қамтуынан қай бір жағынан нақты орындалып жатқан іске қарағанда ауқымда да кең мағыналы. Екінші жағынан, нақты ісәрекет өзіне қатысты қабілеттен кеңірек болып, басқа да қабілеттерді қажетсінуі мүмкін. "Қалыпты адам өзінің дене және ақыл қабілеттерінің он пайызын ғана пайдаланады. Қолданған және онда пайдаланбай қалған мүмкіндіктер айырмашылығы адамның кім болып танылғаны мен әлі де кім болатынының көрсеткіші" (Коупленд П.)

Осыған орай қабілеттер нақты (актуальный) және мүмкін (потенциальные) болып екіге бөлінеді.

Мүмкін болар қабілеттер нақты ісәрекеттің қандай да түрінде көріне бермейді, алайда белгілі әлеуметтік жағдайлардың өзгеруімен қызмет желісіне қосылуы мүмкін. **Нақты қабілеттер** қатарына жалпы қызмет бабында іске асатыны ғана емес, сонымен бірге дәл бір уақытта және нақты шақтағы әрекетке қажет болғандары да кіреді. Мүмкін болған және нақты қабілеттерді тұлға қабілетінің дамуына ықпал етуші әлеуметтік жағдайлардың жанама көрсеткіші ретінде тануға болады. Себебі қоғамның әр тарихи даму кезеңінде қалыптасқан әлеуметтік жағдайлардан мүмкін болар қабілеттер өрістей түседі не кедергілерден сәніп кетеді, нақты іс жүзінде көрініп не пайдалану сәті болмай қалады.

§2. Қабілет теориялары

Адам қабілеттерінің табиғаты осы күнге дейін ғалымдар арасында қызған ойпікір таласын тудыруда. Солардың ішінде өз басымдылығын танытқан, тарихы Платоннан бермен қарай жалғасып келе жатқан қабілеттердің **биологиялық** негізді екендігі және олардың **нәсілдікке** тәуелділігін дәріптейтін көзқарас. Бұл бойынша, оқу мен тәрбие қабілеттердің пайда болу қарқынын өзгертуі ғана мүмкін, ал олардың көрініс беруі бірыңғай емес. Мысалы, Моцарттың музыкалық дарыны 3 жаста белгілі болған, Гайдн 4, Дина Нүрпейісованың күйшілік өнері 8 жасында байқалған. Сурет және сәулет өнері қабілеттері кейіндеу білінеді: Рафаэл 8 жаста, ВанДейк 10 жаста, Дюрер 15 жаста өнермен айналыса бастаған.

Қабілеттердің нәсілдікке тәуелділігі туралы ғылыми зерттеулер әр адамның қабілетін оның миының көлемі және салмағымен байланыстыра түсіндіреді. Белгілі болғандай, ересек адамның ми салмағы орташа 1400 г. Ұлы тұлғалардың, мысалы, И.С.Тургеневтің миі 2012 г., Д.Байрон 1800 г., аталған көрсеткіштен біршама жоғары болған. Мұндай дәлелдер біршама баршылық. Бірақ қабілет пен ми байланысына орай басқаша, кері дәлелдерді де келтіруге болады: Ю.Либихтің миі 1362 г., А.Франстың 1017 г. Ал ең ғажайыбы, өте ауыр ми 3000 г. артық ақылесі кем адамда байқалған. Солайда болса, кең қауым арасында "миі көп ақылды" деген ұғым көбірек жайылған, осыдан маңдайы биік, жазық маңдай адамды сыртынан данаға баламалап, одан келелі ойпікір күтеміз, ал екі елі, тар маңдайлы адамның қабілетін күнілгері жоққа шығарып, одан ешбір негізсіз үмітімізді үземіз.

Қабілетіне байланысты нәсілдік идея Франц Галльдың "**Френология**" (phrenos ақыл, logos білім) деп аталған психологиялық тағылымында дәріптеледі. Френологтар адамның психикалық ерекшеліктерін оның бас сүйегінің сыртқа формасымен ұштастыруға талпынды. Мұндағы тұжырым мәні: бас миының қабығы белгілі қабілеттерге мекен болған (локализация) бірқанша орталықтардан құралады. Осыдан, мидің тиісті бөлігінің ауқымкөлемінен онда мекен алған қабілеттің даму деңгейі анықталатын көрінеді. Арнаулы зерттеулер негізінде әрқайсысы белгілі дара қабілетке сай келетін бас сүйегінің 27 учаскесі анықталып, картаға түсірілген. Осы картадан музыка, поэзия, сурет өнеріне сай "қабілет ісіктерін", менмендік, сарандық, батырлық "қабілет дөңестерін" ж.т.б. айыруға болады екен. Дегенмен, кейінгі дәуірде әдейі медициналық ашып көрумен тексергенде, бас сүйегі ми қабығының формасын тіпті де қайталамайтын болып шықты. Сондықтан адамның ақыл және адамгершілік қабілеттерін бас сүйегінің "дөңестігі" не "сайларымен" анықтау ғылым тұрғысынан ерсі әрі негізсіз.

Солдай да болса Ф.Галль ұсынған мидің мекендік қызметі жөніндегі жорамалы ғылым үшін өте маңызды болды. Бұл идея кейін Фрич және Гитциг еңбектерінде өз дәлелін тауып, дами түсті. Аталған бағытты зерттегендер арасында Ч.Ф.Дарвиннің эволюциялық теориясына негіздеп, қабілеттің тұқым қуалаушылыққа байланысты екенін тұжырымдаған Ф.Гальтон есімі өз алдына. Әлемге әйгілі тұлғалар өмірнамаларын талдай отырып, Гальтон адам табиғатын жетілдіруде аса дарындылардың нәсілдік заңдылықтарын ашу және пайдалану қажет деген қорытындығы келді. Осы идеяны жалғастыра отырып, ХХ ғ. Котс жоғары қабілеттілігі бірнеше әулетте байқалған 400 адам тізімін түзді. Бұл қатарда аса белгілі болған неміс музыканттарының тобын ұлғайтқан Бах отбасынан шыққандар. Бах жанұясындағылардың алғашқы әнкүй қабілеті 1550 жылы көрініс берген. Әулет атасы В.Бах қарапайым наубайшы күй тартып, ән салғанды сүйген. Оның екі баласынан өрбіген Германияны екі ғасыр бойы дүркіреткен музыканттар легі үздіксіз жалғасып барған. Бах жанұясынан 60 музыкант шыққан, солардың 20сы аса көрнектілері, ал осы әулетті әлемдік өшпес даңққа бөлеген әйгілі композитор Иоганн Себастьян Бах. Осындай ғажайып қабілет құбылысын қазақ әнкүй өнерін дамытуда көзге түскен жерлесіміз Төлеген Момбеков шыққан әулет тарихынан да байқауға болады (Р.Бердібай)

Әлбетте, мұндай әулеттік жоғары қабілеттің нәсілдікпен байланыстылығын ешкімде жоққа шығара алмас, дегенмен бұл арада қабілет негізі ретінде әлеуметтік тәрбиенің өте маңызды екенін мойындамауға болмайды. Бесігінен әнкүй теңізінде шарықтап, шалқып өсуіне қолайлы жағдай қалыптаспағанда, сол бағытта ана сүтімен қосып үлкендердің музыкалық тәрбиесін алмағанда, ол баланың кім болары бір Аллаға аян.

Жоғарыда аталған тұқымқуалаушылық идеяларына тікелей қарсы шыққан ғалымдар тобы оқу мен тәрбие маңызын бірбеткей әсірелеумен болды. ХҮІІІ ғасырдың өзіндеақ К.А.Гельвеций адамды тәрбие арқылы дарындылыққа жеткізуге болатындығы туралы ғылыми еңбектерін жариялады. Бұл бағыт тарапындағылар дамуы өте кешеуілдеген тайпа балалары оқу, тәрбие нәтижесінде Европа зиялыларының деңгейіне көтерілгенін дәлелдейтін кейбір деректерді тілге тиек етіп, өз идеяларының дұрыстығын негіздеп бақты. Сонымен бірге, бұл еңбектер әлеуметтік тәрбие аймағынан мүлде тыс қалған жағдайда жастардың орны толмас зиянға ұшырап, қоғамдық қасиеттерден жұрдай "маугли", "тарзан" болатынын бетке ұстады. Белгілі мәдениет аймағында ерекше арнайы қабілеттердің орнығатыны да осы зерттеулерге негіздеме ретінде келтірілді. (А.А.Леонтьев, О.Н.Овчинникова, Ю.Б.Гиппенрейтер). Мұндай тұжырымдардың ізімен әрқандай адамда оқу мен тәрбиенің негізінде қалаған қабілетті дамытуға болатыны жөнінде қорытынды жасалды. Осы көзқарасты қолдаумен американ ғалымы У.Ушби қабілет ең алдымен балалық шақтан қалыптасқан ақылсана (интеллектуал) әрекеттер бағдарламасына байланысты екенін дәлелдеп көрсетеді. Қазіргі күнде бұл идеяны ұстанғандар АҚШта өз дарынды балаларын "өсіретін" арнайы орталықтар ұйымдастырып жатыр (Филадельфия институты), Қазақстанда арнайы "Дарын" орталығы іске қосылды.

§3. Нышан және қабілет

Өмір бақылаулары мен арнайы зерттеулер қабілеттің табиғи берілетінін қалтқысыз дәлелдеп отыр. Қабілеттердің тума берілмейтінін мойындаумен бірге психология белгілі ісәрекетті табысты орындаудың шарты болатын ми құрылымының тума ерекшеліктеріне шек келтірмейді. Қабілеттер дамуының табиғи негізі болған мидің құрылымы, сезім мүшелері мен қозғалыстардың анатомиялықфизиологиялық нәсілдік ерекшеліктері **нышан** деп аталады. Шын мәнінде, адамдар арасындағы табиғи айырмашылықтар оларда қалыптасқан дайын қабілеттерде емес, дәл осы нышандар көрінісінде. Нышандар қабілет дамуының бастауы болғандықтан, адамның барынша жетіліп, кемелдену жолу осы екі құбылыстың өзара ұштасып, байланысқа келуінен болады. Нышанның арқасында дамығанымен, қабілет сол нышанның өзіндік қызметінен туындамайды, ол нышаннан бастауын ғана алған даму процесінің нәтиже жемісі.

Мысалы, ақылес қабілеттері ең алдымен ми қызметінен қарқынды не бәсең қозулардан, жүйке процестерінің қозғалмалылығынан, уақытша байланыстар түзілімінің шапшаң не баяулығынан ж.т.б. яғни И.П.Павлов **генотип** (жүйке жүйесінің тума ерекшеліктері) деп атаған құбылыстан көрінеді. Мидің қанмен қамтамасыз етілуі де ақылсана қабілетіне ықпал жасайды. Толық қан айналымы ми қызметінің ақылой, зейін шоғырландыру, жақсы есте қалдыру, жүйке байланыстарының (ассоциация) тез жүруінің, сана жұмысымен шаршамай, мүлтіксіз жоғары тиімділікпен орындалуының кепілі.

Мидің тума қасиеттері адамның типологиялық ерекшеліктерінде екі түрде көрінеді (И.П.Павлов): 1. Жоғары жүйке жүйесіне тәуелді; 2. Бірінші және екінші сигналдық жүйелердің арақатынасына байланысты.

Адам қабілеттерінің дамуында жоғары жүйке жүйесі қызметінің типі (күші, тепетеңдігі, қозғалмалылығы ж.т.б.) үлкен маңызға ие. Осыдан, жүйке процестерінің күші, тепетеңдігі және қозғалмалылығымен (белсенді тип) байланыса отырып, адамның ұйымдастырушылық қабілеттерінің қалыптасуына қажет көптеген еріктік және тілдестік қасиеттердің түзіліп, орнығуына жәрдемін тигізеді.

Өздеріне тән бейнелеу мүмкіндіктеріне орай бірінші не екінші сигнал жүйелерінің аз немесе көп әрекетке қатысуынан қабілеттердің 3 типі (И.П.Павлов) ажыралыады: **көркемөнерлік** (көбіне бірінші сигналдық жүйеге негізделген); **ойсаналық** (көбіне екінші сигналдық жүйеге негізделген); **аралас** (екі жүйе де бірдей қатысқан). Осыдан, "суреткерлер" объекті тұтас бейнелеуге бейім, "ойшылдар" талдаумен, элементтерге ажырата тануға шебер, ал "аралас" қабілеттер қалыпты дамыған адамдардың бәріне тән құбылыс.

Нышандардың әртүрлі қабілеттерге байланысты маңызы бірдей емес. Көбіне нышандық қасиеттер музыкалық және суреткерлік өнерде қажет. Тума берілген нәзік естіу қасиеті музыкант болудың, ал түртүс айыра білу болашақ суреткер болудың алғы шарты.

Нышандар дамуы әлеуметтік процестерге тікелей тәуелді. Егер қоғамда белгілі бір кәсіпке қажеттік туып, қандай да адамның сол кәсіпке сай нышандық белгісі болса (музыкантқа қажет нәзік есту қасиеті), онда оның нақты еңбекке араласуға болған қабілеті тез әрі жоғары деңгейде қалыптасып, дамиды.

Нышан ісәрекеттің нақты формасына байланыссыз көп мағыналы келеді; сондықтан, белгілі бір нышан негізінде ісәрекет талабына орай әртүрлі қабілеттер қалануы мүмкін. Осыдан, жақсы есту әрі әуен ырғағын сезінуден адам күй орындаушы, дирижер, биші, әнші, музыка сыншысы, педагог, композитор ж.т.б. болары ықтимал. Сонымен бірге, болашақ қабілеттер мен ісәрекеттердің саналуан болуынан нышан жеке адамның дара таңдамалық қасиетіне негіз береді.

§4. Қабілет және тұлға даралығы

Адам қабілетіндегі айырмашылық ісәрекеттің нәтижесінен, яғни оның сәтті не сәтсіздігінен байқалады. Қызығушылық адамда объекті жанжақты танып білуге ұмтылудан туындайды. Ал бейімділік нақты ісәрекетті орындауға талпыну. Қызығушылық пен бейімділік сапаларының үнемі өзара үйлесім тауып, бір бағытта тоғысып отыруы мүмкін емес. Оған түрлі жағдайлар себепші, мысалы, адам көркемөнер туындыларын тамашалауы ықтимал, бірақ ол осы саладағы өнер түрлерімен шұғылдануға бейімсіз болуы мүмкін. Дегенмен, белгілі бір ісәрекет түріне қабілеті бар адамдардың қызығушылығы мен бейімділігі бірбірімен үйлесім таба алады.

Ісәрекетпен айналысқанда адамның табысқа жетуі үшін қабілет, қызығушылық, бейімділіктен тыс оның мінезқұлқында келесі сапалық көріністер болуы қажет: ең алдымен еңбексүйгіштік, табандылық, батылдық. Бірақ, осындай ерекше қабілеті бар адамның өзі де айтарлықтай өнімге қол жеткізе бермейді. Негізі, адам өзінің ісәрекетіне, жеке басына сын көзімен қарап, мінезінің ұнамды, ұнамсыз сапаларын айқын ажырата аларлық деңгейде болуы керек.

Адам қабілетінің даралық ерекшеліктеріне дарындылық, шеберлік, талант, данышпандық, шабыт кіреді.

Әртүрлі ісәрекеттер аймағына қажет білім, ептілікдағдылар бірлігін жеңіл әрі нәтижелі игеруді қамтамасыз етуші жалпы қабілеттер ерекшелігін **дарындылық** деп атайды. Дарындылық әрбір адамның ақылсана, оқу, шығармашылық, көркемөнер, адамаралық қатынастар түзу және психомоторлық қызметтерінде көрініс береді. Дарынды адамдарға тән қасиеттер: зейінділік, жинақылық, тұрақтылық, әрқашан қызметке дайын болу; мұндай тұлғалар, сонымен бірге, мақсатқа жетуде ақылға сай

табандылыққа ие, еңбекте шаршап шалдығуды білмейді, басқалармен салыстырғанда интеллекттік деңгейі анағұрлым жоғары.

Өз қызығулары бағытында дарынды адамдар қайтпас қажырлылық таныта алады. Бұл қасиеттің адамдағы көрінісі 23 жасар баланың бір іспен үзбей шұғылдана алу уақыты. Басқа қатарларымен салыстырғанда дарынды бала өзін қызықтырған іспен бірнеше сағат шұғылданып, қажет болса, оған бірнеше күндер бойы қайта оралып, көздегеніне жетпейінше, әрекетін тоқтатпайды.

Дарындылық дәрежесінің артуы қажетті білімдер мен ептілік, дағдыларды игеріп әрі жетілдіріп баруға тікелей тәуелді.

Дарындылықтың өзіндік ерекшелігі ең алдымен қызығушылық бағдарға байланысты. Осыдан, біреу математикаға құмар, екінші тарихқа, және біреулер қоғамдық жұмыстарға бас (лидер) болуда өз дарындылығын іске қосып, оны нақты ісәрекетте кейін дамыта түседі. Мысалы, мұғалім дарындылығының көрсеткіштері келесідей: 1) оқу материалын шәкірттерге түсінікті күйге келтіру; 2) оқушы көңілкүйін қалтқысыз тану; 3) жұмыста шығармашыл болу; 4) балаларды өз еркіне көндіре алу; 5) балалар ұжымын біріктіруге қабілеттілік; 6) сөз мәнерлігі мен мазмұндылығы; 7) сөйлеу көркемділігі мен нанымдылығы; 8) педагогикалық әдептілік; 9) оқу материалын тұрмыспен байланыстыра алу; 10) шәкірттерге қаратылған байқағыштық; 11) педагогикалық талапшаңдық (Ф.Н.Гоноболлин).

Қабілеттер өз деңгейлері мен ауқымы жағынан ажыралады. Нақты ісәрекет аймағында өте жоғары деңгейге көтерілген қабілет **шеберлік** деп аталады. Шеберлік, яғни бір ісәрекет аймағында жоғары жетілгендік үлкен де қажырлы еңбек негізінде пайда болады. Шеберлік көбіне өндірістік қайта жасау қызметтерімен байланысты келеді. Алайда, бұл шеберліктің дайын ептіліктер мен дағдылар бірлігінен туындайтынын білідірмейді.

Әрқандай кәсіптегі (мұғалім, дәрігер, ұшқыш, спортшы ж.т.б.) шеберлік кез келген жаңа мәселелерді шешуге қажет болған психологиялық дайындықты қажет етеді. Шебер маман үшін шығармашылық міндетті түсіну мен оны орындау жолдарын табу екеуі өзара байланыста қабылданады, іске асады, яғни "не істеу" және "қалай істеу" арасында жік болмайды.

Шеберлік деңгейі өзгермелі, дамудағы құрылым. Ісәрекет барысында адамның қабілет түзілімі, тұлғалық мәні қалыптасып, бір деңгейден екіншісіне көтерілумен ұдайы ауысып барады. Өте дарынды адамдар да қарапайым еліктеуден бастап, кейін біртебірте тәжірибе жинақтаудан жасампаздық дәрежесіне көтеріледі.

Адам қабілетінің ерекше даралық сипатын көрсететін психологиялық құбылыс **талант**. "Талант" сөзінің төркін мәні: ежелгі грек қауымында байманап өзі жоқта жұмыстан қашқақтамасын деп еріншек құлына беретін күміс ақша бірлігі талант аталады екен, ақылдан жұта құл оны алудан, пайдалы айналымға жіберудің орнына, топыраққа көміп, жасыратын болған. Осыдан халықта "таланты құм болды", "таланты көмілді" деген ұғымдар сақталып қалған. Қазіргі күнде талант арнайы қабілеттердің (музыкалық, суреткерлік, әдеби шығармашылық ж.т.б.) жоғары деңгейлі дамуын білдіреді. Қабілеттер сияқты талант та ісәрекетте көрініп, өрістейді. Талантты адамның қызметі өзінің жаңашылдығымен, қайталанбас мәнерімен ажыралады.

Таланттың оянуы тікелей қоғамдық болмысқа тәуелді. Қай бағыттағы дарындылықтың жол алуы дәуір қажеттігі мен әлеумет алдында тұрған нақты міндеттерге байланысты. Мемлекеттің дамуы инженерлік және конструкторлық таланттардың жетілуінен, мемлекеттің көркейген кезеңінде әнкүй, әдебиет таланттары шығады, ал соғыс уақытында талантты әскери қолбасшы дүниеге келеді. Осыдан, қазақ арасынан шыққан Қ.Сатпаев, М.Әуезов, Б.Момышұлы, Қажымұқан, Р.Рымбаева әрбірі өз дәуірінің саңлақтары.

Талант көптеген қабілеттердің байланысы, біртұтастығы. Өте жоғары дамыған, бірақ оқшауланған бір қабілет талант дәрежесіне көтеріле алмайды. Мысалы, кейбіреулер 10 каналы не оданда көп санды лезде көбейтеді не бөледі, бірақ математик емес, бола алмайды да.

Қабілеттердің даму барысындағы ең жоғары, шындалу деңгейі **данышпандық** деп аталады. Шығармашылық қызметі қоғам өмірінің бір дәуірінде, адамзат мәдениетінің тарихында белгілі із қалдырған адам ғана данышпан бола алады. Өркениеттің 5000 жылдық тарихында мұндай шыңға 400ақ кемеңгер көтеріліпті (Котс). ХХ ғасыр саңлақтары атанған, арамызда жүрген замандастарымыз ақын Олжас Сүлейменов, сынаушыұшқыш, ғарышкер Тоқтар Әубакиров қазақ данышпандарының бірінші

ондығынан.

Адамның шығармашылық ісәрекетінің аса табысты болуына себепші рухи көтеріңкілік пен ерекше күшқуат туындайтын кезеңдер болады. Бұл жағдайдағы адамды жаңа идеяларға жетектеп, оларды іске асыруға ынталандыратын психологиялық қалып **шабыт** деп аталады. Шабыт шығармашыл тұлғаның жоғары белсенділігінен, оның ісәрекетінің жемістілігінен, жасампаздық ептілігінен, жаңалық ойлап табу қызметіне толық берілуінен көрінеді. Өмірнаамашыларының айтуынша, И.С.Тургенев шығармаларын жазуды өзінезі зорлап, көндіруден емес, ішкі ниет қалауымен қалай бастағанын білмей қалады екен.

Шабыт пен еңбек екеуі егіз, бірбірінсіз асамайды. Осыдан, шабыт қажырлы еңбек пен орасан бай білім қоры негізінде туындайтын мүмкіндік. "Шабыт еріншектерден қашатын, шақырғанға баратын қонақ" (П.И.Чайковский). Сана айқындығы, ой мен бейнелер кернеуі; ес, зейін өткірлігі, мақсатқа бағыттайтын арнасына симаған ерік күші шабыттандудың алғы шарттары.

Қайталау және бекіту сұрақтары

1. Қабілет мәні және оған бүгінгі ғылым тұрғысынан берілген сипаттама қандай?
2. Қабілет құбылысын түсіндіруде болған ғылым көзқарастары қандай?
3. Нышан және қабілет арасындағы байланыстар мәні неде?
4. Жеке адам қабілетінің қалыптасуына ықпал етуші факторлар сипаты қандай?

Тақырып бойынша семинар жоспары

1. Қабілеттер жөнінде түсінік.
2. Қабілет, нышан және адамдардың дара ерекшеліктері.
3. Қабілет дамытудың әдістері.

Өзіндік оқу ізденіс , ғылыми зерттеу (курс, бақылау, реферат, баяндама) жұмыстарының тақырыбы

1. Қабілет және нышандар арақатынасы.
2. Генотип, жүйке жүйесінің қасиеттері мен адам қабілеті арасындағы байланыс.
3. Қабілеттердің жынысаралық айырмашылығы.
4. Адам қабілеттерін жедел дамыту шарттары.

Әдебиеттер:

1. 1дәрісбаяндағы әдебиеттер.
2. Готсдинер А.Л. К проблеме многосторонних способностей. Вопросы психологии, 1991, N4 (8288 беттер).
3. Лейтес Н.С. Способность и одаренность в детские годы. М., 1984 (312, 5468 беттер).
4. Мелхорн Г. Гениями не рождаются. Общество и способности человека. М., 1989 (107135, 147153 беттер).
5. Теплов Б.М. Избранные труды. В. 2т. Т.1. М., 1985 (1541 беттер).
6. Венчер Л.А. Педагогика способностей. М., 1973 (3795 беттер).

7. Кузьмина Н.В. Способность, одаренность, талант учителя. Л., 1985 (59 беттер).
8. Левитов Н.Д. Психология характера. М., 1969 (6986 беттер).
9. Чудновский В.Э. Воспитание способностей и формирование личности. М., 1986 (432, 4155 беттер).
10. Якиманская И.С. Развивающее обучение. М., 1979 (123133 беттер).

Сәбет Балтаұлы Бап-Баба (Бабаев)

ЖАНТАНУ НЕГІЗДЕРІ

***ЖШС «Заң әдебиеті» бас директоры
Жансеитов Н. Н.***

Операторы: Умурова Г.О.

Пішімі 60x901/16. Қағазы офсеттік. Қаріп түрі «Таймс».
«Заң әдебиеті» баспасы
050057 Алматы қ., М. Өзтүрік к-сі, 12 үй.
Тел/факс: (3272) 747-833, 742-650.
E-mail: law_literature@nursat.kz